

ПРИНУДИТЕЛНА МИГРАЦИЯ И СОЦИАЛНА ТРАВМА

ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНИ ПЕРСПЕКТИВИ
ОТ ПСИХОАНАЛИЗАТА, ПСИХОЛОГИЯТА,
СОЦИОЛОГИЯТА И ПОЛИТИКАТА

Под редакцията на Андреас Хамбургер, Камелия Ханчева, Сайме Йозчюрюмез, Кармен Шер, Биляна Станкович и Славица Тутневич

Принудителна миграция и социална травма разглежда темата за социалната травма и миграцията с принос на учени от различни дисциплини и страни, включително хора от практиката, работещи с бежанци на терен, изследователи на травмата, социолози и специалисти по обществена политика от целия Балкански бежански маршрут към Европа. Книгата посредничи в един диалог между психолози и психоаналитици, социолози, експерти в областта на обществената политика и бежанците.

Миграцията води до социална травма, която не може да бъде овладяна, без да се познава контекстът. Отношението към бежанците в транзитните страни и в страната – желана дестинация, често се определя от социално-травматичната история на тези страни. Социалната травма е колективно „престъпление“, тя се наслоява във времето, оставяйки трайни следи в поколенията под формата на посттравматични разстройства и разстройства на привързаността, усещане за прокуденост и загуба на социално и политическо доверие и увереност. Медиите и културните артефакти като преса, телевизия и интернет могат да повлияят както за колективното преодоляване, така и за трайното наслагване на травмата. Тази книга разкрива как ксенофобията в приемащите или транзитните страни често е свързана по-скоро с несъзнаван процес на проекция, отколкото е резултат на реални отношения и преживявания с бежанци; и как начинът, по който бежанците се приемат, и отношението към тях зависят от културно-травматичната история на страната. Бежанците, които са индивидуално и колективно травмирани, преживяват многократни повторения на травмата и ретравматизиране в контакта си с приемащите общества и институции, без да има адекватно внимание към тези процеси и страдание. Контрастът между добронамерени и враждебни нагласи понякога води до активиране на несъзнавани защитни механизми на ниво институции, които намират израз в некоординираност между медицински, психотерапевтични, хуманитарни и правни институции.

Интердисциплинарен и международен обмен на идеи и стратегии по отношение на миграцията и социалната травма е необходим на всички нива – тази книга дава убедителни примери за такъв диалог. *Принудителна миграция и социална травма* би представлявала интерес за всички, ангажирани със съвременните проблеми на миграцията и предоставянето на убежище.

www.nbu.bg
bookshop.nbu.bg

ПРИНУДИТЕЛНА МИГРАЦИЯ И СОЦИАЛНА ТРАВМА

Англоезичното издание на книгата е отличено с престижната международна награда „Градива“ за 2020 г. в категорията „Сборник под редакция“

ПРИНУДИТЕЛНА МИГРАЦИЯ И СОЦИАЛНА ТРАВМА

**Интердисциплинарни перспективи от
психоанализата, психологията,
социологията и политиката**

Под редакцията на
Андреас Хамбургер, Камелия Ханчева,
Сайме Йозчюрюмез, Кармен Шер,
Биляна Станкович и Славица Тутневич

Оригиналното издание и българският превод са осъществени с финансовата подкрепа на DAAD (Deutscher Akademischer Austauschdienst) по проект *Migration: Trauma in Transition*.

Forced migration and social trauma: Interdisciplinary perspectives from psychoanalysis, psychology, sociology and politics. Edited by Andreas Hamburger, Camellia Hancheva, Saime Özçürümez, Carmen Scher, Biljana Stanković, Slavica Tutnjević. New York: Routledge, 2019, ISBN 978-113-836-181-2.

Принудителна миграция и социална травма.

Интердисциплинарни перспективи от психоанализата, психологията, социологията и политиката

Под редакцията на Андреас Хамбургер, Камелия Ханчева, Сайме Йозчюрюмез, Кармен Шер, Биляна Станкович и Славица Тутневич

© Елена Тарашева, превод от английски език

Научна редакция на превода: Никола Атанасов (Част 1 и 4), Камелия Ханчева (Част 2 и 3)

© Александра Хаджич, Анастасия Зиси, Андреас Хамбургер, Биляна Станкович, Вamik Волкан, Гамзе Йозчюрюмез-Билгили, Диана Риджич, Дияна Джурич, Жан-Жак Петручи, Жарка Радоя, Иван Кръстев, Йелена Йовичич, Йована Бьекич, Камелия Ханчева, Кармен Шер, Леони Мари Анфт, Марко Живанович, Марко Томашевич, Маркус Кумпфмюлер, Маша Аврамович, Маша Вукчевич Маркович, Момир Турудич, Никола Атанасов, Сайме Йозчюрюмез, Селма Поробич, Славица Тутневич, Сотирис Хтурис, Стела Шрайбер, Хорст Кехеле, автори

© Нов български университет, 2023

ул. „Монтевидео“ 21, 1618 София

www.nbu.bg

www.bookshop.nbu.bg

Всички права са запазени. Не е разрешено публикуването на части от книгата под каквато и да е форма – електронна, механична, фотокопирна, презапис или по друг начин – без писменото разрешение на носителя на авторските права.

© Янис Меймарис – художник на корицата, дизайн и предпечатна подготовка

Печат: „Симолени-94“ ООД

ISBN 978-619-233-227-3 (книжно издание)

978-619-233-228-0 (електронно издание)

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>Предговор от Вамик Волкан</i>	ix
<i>Предговор от Иван Кръстев</i>	xii
<i>За редакторите и авторите</i>	xv

От мечтите до кошмарите – добронамерени култури, ксенофобия и социални травми по балканския маршрут. Увод	1
<i>Андреас Хамбургер, Камелия Ханчева, Сайме Йозчюрюмез, Кармен Шер, Биляна Станкович и Славица Тутневич</i>	

ЧАСТ I

Въпросът за бежанците в обществената политика и социалните репрезентации

Увод към Част I	8
<i>Сайме Йозчюрюмез</i>	
1 Международна закрила и психосоциална подкрепа	13
<i>Сайме Йозчюрюмез</i>	
2 Политическа травматизация и травматичен дискурс	25
<i>Маркус Кумпфмюлер</i>	
3 Социална травма в международното законодателство за бежанците	38
<i>Жан-Жак Петручи и Андреас Хамбургер</i>	
4 Визуални репрезентации на „бежанството“ и образът на бежанеца в немската преса	52
<i>Йелена Йовичич</i>	

5	Медийно отразяване на бежанците и политически процеси:
Сърбия и кризата с бежанците след 2000 г.
<i>Момир Турудич</i>	65
6	Как „думите значат много“: Медийно отразяване
на бежанците и мигрантите в Европа
<i>Жарка Радоя</i>	76
7	Бежанците в обществените репрезентации и политики:
резултати от дискусия в работна група
<i>Андреас Хамбургер</i>	86

ЧАСТ II

Травма и миграция: Психологически аспекти на принудителната миграция и психично здраве

	Увод към Част II
<i>Андреас Хамбургер и Камелия Ханчева</i>	106
8	Сирийски „гости“ и „приемни“ общности:
травматизмът да бъдеш външен/вътрешен
<i>Гамзе Йозчюрюмез-Билгили</i>	111
9	Вътрешна емиграция
<i>Хорст Кехеле</i>	123
10	Как може да се излекува бежанецът? Размисли
върху лечебните практики в бежанския процес –
от изселване до интеграция, завръщане и след това
<i>Селма Поробич</i>	136
11	Психично здраве при децата и младежите бежанци
<i>Анастасия Зиси</i>	151
12	Методи и етика в изследванията на бежанците
<i>Маша Вукчевич Маркович и Йована Бьекич</i>	164

- 13 Психично здраве при бежанци:
Резултати от дискусия в работна група
*Никола Атанасов, Дияна Джурич,
Александра Хаджич, Камелия Ханчева,
Хорст Кехеле, Дияна Риджич
и Марко Томашевич* 178

ЧАСТ III

Деца бежанци

- Увод към Част III 190
Славица Тутневич
- 14 Деца бежанци: преход,
миграция и преходни феномени 193
Камелия Ханчева
- 15 „Тук намерих мястото си“: Гледната точка
на децата бежанци в Сърбия относно
програмите за психосоциална подкрепа 208
Маша Аврамович и Биляна Станкович
- 16 Бивши деца бежанци – четвърт век по-късно 222
Славица Тутневич
- 17 Търсене на собствената идентичност
при непридружени малолетни бежанци 239
Леони-Мари Анфт
- 18 Деца бежанци: Резултати от
дискусия в работна група 252
Камелия Ханчева

ЧАСТ IV

Помощници, доброволци и викарна травма

Увод към Част IV <i>Биляна Станкович</i>	270
19 Доброволците и идентичността на бежанците <i>Сотирис Хтурис и Анастасия Зиси</i>	273
20 Йога като базирана на осъзнаването практика – интервенция за бежанци и помагачи професионалисти <i>Стела Шрайбер</i>	290
21 Вторична травматизация при специалисти, предоставящи услуги за бежанци <i>Маша Вукчевич Маркович и Марко Живанович</i>	306
22 Помощници, доброволци и викарна травма: Резултати от дискусия в работна група <i>Биляна Станкович</i>	322

ПРЕДГОВОР ОТ ВАМИК ВОЛКАН

Медиите днес постоянно привличат вниманието ни към политически, социални, икономически, правни, културни, религиозни и медицински аспекти на съвременните бежански кризи по света. Научаваме, например за проблемите на бежанците при преминаване на държавни граници, при заселване в нови земи, както и за много и различни травми: от загубата на близки хора или спътници при бягството, до удавяне, затваряне зад телени мрежи в очакване на свободата. В същото време ние сме наясно, че различните страни реагират различно на огромния брой прииждащи чужденци. Съществуват реални, практически проблеми и въпроси на сигурността, за които трябва да се погрижат по най-добрия възможен начин органите, натоварени да се справят с огромния брой новодошли. Такива въпроси и опасения стават по-сериозни заради психичното състояние на новодошлите и на хората в приемащите страни.

Има многобройни фактори, които трябва да се вземат предвид, когато става въпрос за имигрантите. Един фактор, с който трябва да се съобразим, са опциите за избор, които имат имигрантите. Нивата на дислокация са в спектър от доброволна имиграция, свързана с надежда за по-добър живот, до принудителна имиграция, породена от насилие. Новодошлите са на различна възраст, с различна психична организация и имат различен достъп до системи за подкрепа.

Загуба, траур, културен шок, езикова безпомощност, вината на оцелелия и вина към изоставеното, в случаите на принудителна миграция – травматизъм от различен характер е вплетен в опита на новодошлите (Akhtar, 1999, Guerrero, 1974, Grinberg & Grinberg, 1989, Volkan, 2017, Wangh, 1992). Също така несъзнаваните фантазии, свързани с травматични събития, варират силно при различните хора. Природата на тези фантазии влияе на адаптацията на новодошлите към новите места.

Юношеството е период от живота между детството и зрялата възраст, който е доминиран от променливи регресивни и прогресивни промени, свързани със освобождаването от ранните обектни образи.

Според Ерик Ериксън (1963), този тревожен период завършва с консолидация на идентичността; или, според термина на Питър Блос (1979), *настъпва вторична индивидуация*. Марта Улфенщайн (1966) установява, че „нормалният“ преход към юношество осигурява модел за скърбене и справяне със смъртта в зряла възраст. Младежите се научават как да преобразуват или дори да се освободят от детските образи и да променят, в една или друга степен, репрезентациите си за хората, които са били обект на детска привързаност или други интензивни взаимоотношения. Тъй като имиграцията, особено принудителната, също носи загуби и печалби, преместването от познато на чуждо място кара младите хора да свържат вътрешните и външните трусове; те преживяват „двоен траур“, според термина на психоаналитика Джели ван Есен (1999).

Въздействието на имиграцията върху децата, особено когато е травматична, варира в зависимост от възрастта и способността им да поддържат реалистични мисловни образи на хора, домашни любимци и предмети. Не бива обаче да забравяме, че децата се идентифицират с родителите си и с други значими възрастни около тях и също така поемат върху себе си очакванията на тези възрастни. Несъзнаваните и съзнавани фантазии на децата (ако не са твърде малки), както и естеството на външните травматични събития, които детето преживява по пътя, влияят на приспособяването му към живота на новото място и способстват или възпрепятстват прехода от травматичност към намиране на творчески решения.

Масовите принудителни миграции разпалват въпроси, свързани с идентичността на големи групи, както сред бежанците, така и сред хората в приемащите страни. Използвам термина „голяма група“, за да назова стотици хиляди или милиони хора, които споделят едни и същи племенни, етнически, религиозни, национални или идеологически настроения, въпреки че може никога да не са се срещали лично в живота си. Идентичността на големите групи е крайният резултат от митовете и реалностите на общото начало, историческата непрекъснатост, географските реалности и други споделени езикови, обществени, религиозни, културни и идеологически фактори. Идентичността на големите групи се изразява от гледна точка на сходство, като например: Ние сме каталунци. Ние сме сирийци. Ние сме католици. Ние сме капиталисти. Когато новодошлите са малки деца, те могат да нямат интерес да се идентифицират с голямата група. Въпреки това, те не могат да избегнат идентификацията с нагласите на своите родители и другите възрастни около тях.

Разгорещени спорове за идентичността на големите групи създават поляризация в приемащите страни между тези, които развиват тревожност, поради очаквана травма на тяхната идентичност в голямата група чрез масовата имиграция на други групи и тези, които са готови да приемат новодошлите. Издигането на стени, които да отблъскват другите, е нарастнало в световен мащаб (Anbogan, 2018), а очакваме да видим дали ще се изгради стена между Съединените щати и Мексико.

Познаването на основните психологически процеси, свързани с бежанските кризи, може да отвори вратата за диалог между специалистите в областта на психичното здраве и институциите, отговорни за проблемите на бежанците, както и обществеността като цяло.

Тази книга идва точно навреме.

Библиография

- Akhtar, S. (1999). *Immigration and Identity: Turmoil, Treatment and Transformation*. Northvale, NJ: Jason Aronson.
- Anbogan, D. U. (2018). *Duvar: Tarih Geri Dönüyor* [Стена: Да се върнем в историята]. Istanbul: Inkilap.
- Blos, P. (1979). *The Adolescent Passage: Developmental Issues*. New York: International Universities Press.
- Erikson, E. H. (1963). *Childhood and Society*. New York: W.W. Norton.
- Garza-Guerrero, A. C. (1974). Culture Shock: Its Mourning and the Vicissitudes of Identity. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 22, 400–429.
- Grinberg, L., & Grinberg, R. (1989). *Psychoanalytic Perspectives on Migration and Exile*. (N. Festinger, Trans.). New Haven, CT: Yale University Press.
- Van Essen, J. (1999). The capacity to live alone: Unaccompanied refugee minors in the Netherlands. *Mind & Human Interaction*, 10, 26–34.
- Volkan, V. D. (2017). *Immigrants and Refugees: Trauma, Perennial Mourning, and Border Psychology*. London: Karnac.
- Wangh, M. (1992). Being a refugee and being an immigrant. *International Psychoanalysis*, 1, 15–17.
- Wolfenstein, M. (1966). How mourning is possible. *Psychoanalytic Study of the Child*, 21, 93–123.

ПРЕДГОВОР ОТ ИВАН КРЪСТЕВ

Движението на потоци хора завладя общото въображение на обществата на ХХІ в. Сякаш изведнъж открихме, че отвореното общество предполага свободно движение не само на стоки, идеи и капитали, но същевременно и физическа миграция буквално на хора отвъд политическите граници, които националните държави поне доскоро успяваха да охраняват и да държат собствените си граждани ограничени в тях. И ако възможността ние да пътуваме окрили мечтите ни, миграцията на другите раздуха основно страховете. Така се изкушихме да смятаме свободното движение на хора (на други хора) като „мигрантска криза“. Тази мобилност, възприемана като криза, засегна всички общества и предизвика миграция на политически аргументи и гласувания от либерални до консервативни, от ляво до дясно, от размиване до укрепване на границите. В крайна сметка в мой анализ предложих да мислим за миграцията като за революцията на ХХІ в. Странна революция – без партии, без манифести, без колективна утопия за по-добро бъдеще за всички; революция на индивиди, които са осъзнали, че ако искат да променят живота си в едно поколение, е по-добре да сменят страната, отколкото правителството. Но ние трябва да мислим за тази революция и като главно предизвикателство за Европа, като процес, който поставя под въпрос самите основи на европейската култура и идентичност. Може ли Европа все още да мисли за свободното движение на хора като основна своя ценност, или ще преосмисли себе си като крепостта Европа, издигнала нови стени, прекратила свободното движение на другите? Сборникът „Принудителна миграция и социална травма“ предлага статии, които ни предизвикват да мислим за миграцията, бежанците и свободното движение на хора от няколко гледни точки – как тези глобални миграции и разселвания разтърсиха основите на нашия смел нов свят. В рамките на един определен вид движение – потока от бежанци – това изследване предлага много интересни, задълбочени, основаващи се на свидетелства, разкази за мобилността, като едновременно с това показва как миграцията влияе на нашия собствен свят. Изкушавам се да цитирам думите на редакторите, за да представя основната идея на това интелектуално и изследователско начинание:

Светът е видял миграционни движения, свързани с катастрофални промени през годините. Тези промени обаче се разрастват и в световен мащаб и се засилват с времето от началото на XX в., когато „световните войни“ станаха технически и политически възможни, до XXI в. когато глобалната мобилност, синхронизацията на взаимосвързаните икономически и политически процеси, както и тяхното медийно отразяване в реално време нарастнаха в геометрична прогресия. Дигитализацията и виртуализацията на ежедневието доведоха до размиване на границите между привидности и реалност. Културни, политически, морални и дори семантични различия, които изглеждаха изсечени в камък, предстои да бъдат оспорени.

Главите, обособени в четири части, тълкуват опита на бежанците от различни интердисциплинарни гледни точки – от обществените политики и социалните репрезентации на бежанците, до психичното здраве, проблемите на развитието и темата за вторичната травма – всички са обединени за целите на проблематизиране на приетото за даденост и представянето на преживяванията, свързани с „изселването“, като споделени сред хората, принудени да се преселят в тези в приемащите общества. Във фокуса на аналитичните описания е „социалната травма“, която е ключ към разбирането на многопластовите, преплетени и несвършващи процеси на преосмисляне и прекрояване на нашите собствени социални идентичности, публични политики и глобални промени. Социалната травма се анализира през погледа на мигрантите, но и през опита на доброволци и помагачи професионалисти от приемните общества, принудени да поставят под въпрос собствените си идентичности, ценностни системи и граници. Интерпретацията на трудния процес на конструиране на НИЕ и ТЕ, който имплицитно свързва всички текстове, разтърсва всички устойчиви и непоклатими идентичности. Откриването на „другия“, на „непознатия“ в себе си може да бъде ключ към преоткриването на солидарността в новия глобален и мобилен свят, където съчувствието към „нашите“ е недостатъчно. Така четенето се превръща в интелектуално предизвикателство като ни връща към собственото ни разбиране за себе си – и развива ново понятие за идентичност, вече не като притежание, а като отворен диалогичен процес, като безгранични взаимоотношения с другите.

Главите също така развиват представата за истинската свързаност в глобалния свят. Напомнят за метафората на Стюарт Хол, която представя деколонизацията на идентичности:

В момента, когато най-накрая Великобритания се убеди, че трябва да се деколонизира и да се отърве от тях, всички се върнахме у дома. Докато сваляха флага, ние отплавахме за Лондон на бананова лодка.

(Hall, 1997, с. 24)

Тази книга всъщност описва доста подобен процес сега, когато периферията се качи на лодки в опит да се върне у дома в Европа, с претенции да осъществи същите обещания за класическата модерност, която европейските граждани практикуват като права. По този начин усилията на някои европейски общества да възстановят границите, да ограничат тези права само до някои хора, да затворят някои възможности само в рамките на Европа, изглеждат най-малкото съмнителни и лицемерни.

Първите глави контекстуализират миграцията в рамките на международното право, обществените политики и медийните репрезентации, а след това предлагат дълбоки психоаналитични интерпретации на социалната травма. Психоанализата не е парадигма, с която аз работя, но освен експертизата, описанията носят и силно гражданско послание. Повечето от главите, написани на базата на интервюта и клинични случаи, успяват да очертаят опита на „бежанеца“ като колективна травма, но и като личен наратив. Така общественото съзнание проектира едно субективно лице, лична, макар и типизирана история, като се избягват обичайните страховити образи на потоци, вълни и маси. Статиите не просто отварят широко погледа към опита на мигрантите, но те също ни предоставят съпричастност и възможност да се ангажираме емоционално не с потока от бежанци, а с хора, принудени да мигрират. Може би това е възможност да се преоткрият нови начини за съвместен живот между непознати.

Библиография

Hall, S. (1997). The Local and the Global. In A. King (Ed.), *Culture, Globalization and the World System* (pp. 19–41). Minneapolis: University of Minnesota Press.

ЗА РЕДАКТОРИТЕ И АВТОРИТЕ

Редактори

Андреас Хамбургер е професор по психология в Международния психоаналитичен университет в Берлин, Германия, психоаналитик (DPG), тренинг аналитик и супервизор (DGPT). Той е говорител на мрежата за Травма, доверие и памет/Миграция – Травма и преход (ТТМ/МТТ). Основни изследователски интереси: сценично-наративен микроанализ, социална травма и свидетелства, психоаналитична супервизия, литературна и филмова психоанализа. През последните години е публикувал за филмова психоанализа, супервизия и социална травма; включително *Психоанализа и свидетелства за Холокоста: Нетърсени спомени за социална травма*, Routledge 2017 (Ed. C. D. Laub) и *Травма, доверие и памет: социална травма и поминение в Психоанализа, психотерапия и културна памет*, Карнак 2018.

Камелия Ханчева е доцент по психология на развитието във Философския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, психотерапевт и супервизор (БАП), България. Клиничен опит: терминално болни пациенти, травматична загуба, психопатология на развитието. Научни интереси: ранно социално-емоционално развитие, релационна психоанализа и трансгенерационна травма. Тя е ръководител на мрежите на ТТМ и МТТ за България; и координатор на международен магистърски курс CST (Курс по социална травма) в рамките на мрежата DAAD.

Сайме Йозчюрюмез е директор на Изследователска лаборатория за процесите и взаимодействията при човешката мобилност (HMPI) и доцент в катедрата по политически науки и публична администрация на Университета Билкент, Турция. Тя изследва и публикува за миграционната политика и политиките в Европейския съюз, Турция и Канада, здравеопазване и имиграция, пол и имиграция, нелегална имиграция, интеграция и гражданството, медийни репрезентации на мигрантите и социалното сближаване.

Кармен Шер, магистър по съпоставително литературознание, немско и ислямско странознание. Тя е ръководител на Международния отдел на Международния психоаналитичен университет в Берлин и координатор на проекта ТТМ. Тя е директор и основател на Гьоте-институт в Сараево (Босна и Херцеговина) (1999–2002 г.). Работи като преподавател в Немската служба за академичен обмен DAAD по немски, европейски и межкултурни изследвания, както и като мениджър на международни университетски програми в Кентърбъри (Великобритания), Тирана (Албания) и Ханой (Виетнам).

Биляна Станкович, доктор по психология, е асистент във Факултета по философия на Университета в Белград, Сърбия. Работи с качествени и количествени изследователски методи по интердисциплинарни теми за здравеопазването и социалната психология. По настоящем, тя е ръководител на екипа по проекта „Миграция – травма и преход“ (МТТ) на Университета в Белград.

Славица Тутневич е асистент по психология на развитието във Факултета по философия на Университета в Баня Лука, Босна и Херцеговина. Основните ѝ изследователски интереси са фокусирани върху езиковото развитие и взаимодействието между когнитивни и емоционални аспекти на ранното детско развитие.

Автори

Леони Мари Анфт е студентка в магистърска програма по клинична психология в Международния психоаналитичен университет в Берлин. Работила е в приют за непридружени непълнолетни бежанци (само за момчета, 15–18 години) от октомври 2016 г. до май 2017 г.

Никола Атанасов (1955–2020) е доцент по клинична психология в департамента по Когнитивна наука и психология на Нов български университет. Ръководител на звеното на проекта ТТМ в Нов български университет, психоаналитик, тренинг-аналитик и супервизор, бивш президент на Българското психоаналитично общество (Българска група към IPA). Научни интереси: пресечни точки между метапсихологията и общата психология. Монография: *Психоаналитични теории за човешкото развитие* (3-то изд.; София: Нов български университет, 2017).

Маша Аврамович е докторант по педагогика в *Университета в Съодоторн*, Швеция, следвала в педагогическия и философския факултет на Университета в Белград. Тя е активист за правата на детето. Фокусът на нейния интерес е участието на децата в образованието, особено – в образованието в ранна детска възраст и активната роля на децата в обществото и културата. Тя изследва деца и общностни програми, включително – за деца бежанци. Тя е автор на пособията *Когато ни питат, а не – разпитват: Консултации с деца имигранти* и *Кутии на чудесата – създаване на програми за деца имигранти*.

Йована Бьекич, доктор по психология, е научен сътрудник в Института за медицински изследвания на Университета в Белград. Тя участва в разработването и прилагането на разнообразни методологични подходи към подклиничните и невропсихологичните изследвания.

Сотирис Хтурис е професор в департамента по социология на Егейския Университет в Гърция, Съпредседател на Лаборатория за дигитална социална и културна документация и научен директор на изследователски програми в областта на културата, градската социология и социологията на мрежите. Последните му изследвания са насочени към бежанците и доброволците в настоящата бежанска криза и проучването In4Youth.

Дияна Джурич работи в Института за физическа медицина и рехабилитация в Бая Лука, Босна и Херцеговина. Тя участва в практически разработки по проблемите на уврежданията, правата на човека, травмите и възстановяването. Работи основно върху вътрешните ресурси или личностните характеристики, които помагат на хората да преодоляват тежки преживявания. Президент е на Асоциацията на психолозите на Република Сръбска.

Александра Хаджич е семеен терапевт (Асоциация на системните семейни терапевти в Сърбия, член на Европейската асоциация по психотерапия) и доцент по психология на развитието във Философския факултет в Университета на Бая Лука, Босна и Херцеговина. Тя преподава психологията на развитието и социална травма в мрежата ТТМ/МТТ от 2015 г. насам. Нейната книга *Afektivna vezanost, rane maladaptivne šeme i stresna iskustva* [*Attachment System, Early Maladaptive Schemes and Stressful Experiences*] бе публикувана през 2016 г.

Йелена Йовичич е активист и докторант в Социологическия факултет на Стокхолмския университет в Швеция. В докторантурата си Йовичич изследва криминализирането на определени форми миграция чрез визуално рамкиране. Тя изследва темите за визуалната репрезентация на бежанците и мигрантите в съвременната фотография и филм. Тя пише също за опозиционния поглед и начините за създаване на контра-образи или отхвърляне на масовия образ на бежанец.

Хорст Кехеле е професор по медицина специалист по психосоматична медицина, психоаналитик (IPA) и бивш председател по психосоматичната медицина и психотерапия в университета в Улм, Германия; от 2009 г. е професор в Международния университет по психоанализа в Берлин.

Иван Кръстев, председател на Центъра за либерални стратегии в София и постоянен член кореспондент на Института за хуманитарни науки във Виена. Той е съосновател и член на управителния съвет на Европейския съвет по външни отношения, член на Настоятелството на Международната кризисна група и автор на коментарна рубрика в *Ню Йорк Таймс*. Последните му книги са *After Europe* (на английски език) (UPenn Press, 2017; *Suhrkamp*, 2017 (на немски език); *Premier Parallele*, 2017 (на френски език); *Обсидиан*, 2017 г. (на български език); *Democracy Disrupted. The Global Politics on Protest* (UPenn Press, 2014); *In Mistrust we Trust: Can Democracy Survive When we Don't Trust our Leaders?* (TED Books, 2013).

Маркус Кумпфмюлер се обучава в магистърска програма по клинична психология в Международния психоаналитичен университет в Берлин. Опитът му включва работа като психолог на бежанци, както и в областта на межкултурното благосъстояние на младите хора.

Маша Вукчевич Маркович, доктор по психология, е психотерапевт и експерт по психично здраве и директор на мрежата за психо-социални иновации. Тя изучава вземането на решения в ситуация на несигурност, развитие и оценка на психичното здраве и психо-социални интервенции за травма, прегаряне, вторична травматизация и жизнеспособност.

Гамзе Йозчюрюмез Билгили е професор в Медицинския факултет в Башкент, Анкара, Турция в катедрата по психиатрия. Тя е психоаналитик и кандидат-член на Истанбулската асоциация по психоанализа, член на управителния съвет на Асоциацията за съвременна психоана-

литична психотерапия в Анкара и генерален секретар на Психиатричната асоциация на Турция от 2011 до 2013 г. Изследователски интереси: травма, депресия, взаимодействия между гени и околна среда, консултативна психиатрия, приложна психоанализа.

Жан-Жак Петручи е канадски адвокат и юрист, който живее и работи в Хамбург, Германия. Той е завършил Международния психоаналитичен университет в Берлин с магистърска степен по психология с теза за социалната травма и идентичността. Г-н Петручи се обучава в психотерапевтична програма в Германия (дълбочинна психология) и в рамките на изискванията на тази програма в момента работи на непълно работно време в една от най-известните психиатрични болници в Хамбург.

Селма Поробич е доктор в областта на изследванията на миграцията от Университета в Лунд, Швеция, възпитаник е и на Американския университет в Кайро, Университета Форам в Ню Йорк и Оксфордския университет. Тя е оглавявала Изследователския център на Агенцията за бежанците на ООН (CESI) на Западните Балкани и е била асистент по психология в Международния университет в Сараево. Понастоящем работи като ръководител на секция „Хуманитарни науки“ и е асистент по международна хуманитарна и социална работа в *Палацкия университет в Оломоуц*, Чехия. Автор е на множество публикации върху травмата и психосоциалното състояние на бежанците от зони на военни действия и на завърнали се бежанци.

Жарка Радоя, редактор и журналист, Kontrapress.com, през последните три години пътува между Ливан, Турция, Гърция, Македония, Сърбия и Хърватия. Нейният „Дневник от парка“ е публикуван в списанието *Lice ulice* и е номиниран в категория най-добра статия от Международната мрежа на документи от улицата (INSP). Била е изследователка в проекта „Нечути истории – проект за многообразие и любознателност“.

Диана Риджич, психолог и обучител по когнитивно-поведенческата терапия (СВТ). Тя ръководи Асоциацията за психологическа оценка и консултиране Домино в Сараево, Босна и Херцеговина. От 2004 г. работи с мигранти в защита на психичното здраве. Член е на Асоциацията за когнитивно-поведенческа терапия на Босна и Херцеговина. Автор е на няколко научни труда, повечето от които в областта на СВТ и миграцията.

Сте́ла Шрайбер, магистър по психология, е инструктор по йога и възпитаник на Университета в Гронинген (Нидерландия), както и на Международния психоаналитичен университет в Берлин. Работи в областта на психоанализата и йогата като училищен психолог в Училището за държавно управление Херти, както и консултант на психосоциално зависими към Vista GmbH, Берлин.

Марко Томашевич е директор на Центъра за развитие на социални политики Кликактив. Той е магистър по психология и психотерапевт в обучение. Разработва, прилага и координира няколко програми за психо-социална подкрепа на хора, преминаващи различни житейски кризи, включително крайна бедност, бездомност и бягство от конфликт.

Момир Турудич е журналист и заместник-главен редактор на седмичника *Vreme*, Белград, Сърбия. Неговата компетентност е основно в областта на бежанците, Близкия изток, Либия, Централна Азия. Освен това от 2009 г. работи като устен и писмен преводач на езика фарси/дарри във ВКБООН (Върховен комисар на ООН за бежанците) с бежанци от Афганистан, Иран и Пакистан.

Вамик Волкан, доктор по медицина, почетен професор по психиатрия (Университета на Вирджиния), супервизор, почетен член на Вашингтонския психоаналитичен институт, старши изследовател със стипендията „Ерик Ериксън“ (в центъра Остин Ригс, Стокбридж, Масачузетс) и бивш президент на Инициативата за международен диалог, Международното общество по политическа психология, психоаналитичното общество в щата Вирджиния, и Американския институт по психоанализа. Той е водещ експерт в медиацията и преодоляването на мащабни групови конфликти и „вражески“ диалог. Автор е на огромен брой влиятелни публикации, преведжани на различни езици, по клинична и политическа психоанализа. Последната му книга *Имигранти и бежанци* е издадена през 2017 г. (Карнак)

Анастасия Зиси е професор по обществено и психично здраве в рамките на Департамента по социология в Егейския университет, Гърция. Защитава докторската си дисертация като стипендиант на социалната фондация „Онасис“ във Факултета по психология към Университета в Бирмингам, Великобритания. Тя е работила като главен изследовател на финансирани изследователски проекти, свързани с общността, психичното здраве, социалните отклонения, социалната психология на расизма и неравенствата. Изследванията ѝ са публикувани в между-

народни научни списания, като интересите ѝ обхващат следните теми: критични перспективи на психичното здраве, общностна идентичност, качество на живот, социално разбиране за девиантност.

Марко Живанович е научен сътрудник в Катедрата по психология на философския факултет в Университета в Белград, Сърбия. Той се занимава основно с приложни изследвания на индивидуалните различия при развитието, адаптирането и оценката на инструментите за психологическа оценка.

ОТ МЕЧТИТЕ ДО КОШМАРИТЕ – ДОБРОНАМЕРЕНИ КУЛТУРИ, КСЕНОФОБИЯ И СОЦИАЛНА ТРАВМА ПО БАЛКАНСКИЯ МАРШРУТ

Увод

*Андреас Хамбургер, Камелия Ханчева,
Сайме Йозчюрюмез, Кармен Шер, Биляна Станкович
и Славица Тутневич*

Настоящата книга е продукт на интензивно сътрудничество между експерти по въпросите на бежанците, психиатри, психоаналитици, психолози, социолози и политолози, в изследване на пресечните точки на социалните и психологически аспекти на миграцията и травмата. Идеята идва от мрежа изследователи, финансирана от Германската служба за академичен обмен (DAAD) чрез фондове на германското Федерално министерство на външните работи. От 2012 г. изследователската мрежа, която свързва шест университета от Босна и Херцеговина, България, Германия и Сърбия изучава масовата травматизация на големи групи хора в следвоенни и постдиктаторски общества, като същевременно работи над модел за изграждане на мостове между общностите и трансформиране на травмата, за помирение и възстановяване чрез академично реконструиране и трансграничен диалог между участвалите в конфликта врагове от военно време (Delić, 2014; Hamburger, 2018a). Тази мрежа оказва огромно въздействие върху младите изследователи и студентите от всички страни-участници, тъй като включва съвместни научни проекти и регулярен международен магистърски курс на обучение; постиженията и приносите ѝ са публикувани в книга (Hamburger, 2018b). Това, което научихме, е, че основите на нашия прекрасен нов свят са издигнати върху кръвопролития и че в посттравматичните общества изтласканото често се завръща.

Когато през есента на 2015 г. „бежанската криза“ се превърна в основен проблем на Европа и дори застраши политическата стабилност и кохезията на Европейския съюз, изследователската мрежа реши да предложи своята компетентност и да отвори пространство за диалог с експертите по миграцията. Специалисти и изследователи от Гърция и Турция се присъединиха към него (Г. Йозчюрюмез, С. Йозчюрюмез, С. Хтурис и А. Зиси, всички – автори в този том). През април 2017 г. организирахме интензивен диалог в Сараево с практики и лидери от организации, посветени на грижата за бежанците по балканския маршрут. Книгата представя заключения от дискусии, оригинални изследвания и важни теми, които се оказаха необходими и полезни в изследванията и практиките в областта на социалната травма и миграцията. Тя се превърна в своеобразен дневник на един непрекъснат процес: След Лятната школа за межкултурен диалог в Сараево, вторият цикъл беше проведен като Училище за диалог в Белград, през септември 2018 г., където бяха изготвени документи с основни насоки и предложения за практиката. Представянето и финалното обсъждане на тези документи с високопоставени политици на ключови, за миграционните процеси, позиции се състоя през декември 2018 г. на конференция в Берлин с представители на всички участващи страни.

Това, което през есента на 2015 г. внезапно се усети като „бежанска криза“, е симптом на един глобален процес. Светът е видял миграционни движения, свързани с катастрофални промени през годините. Тези промени обаче се разрастват и в световен мащаб и се засилват с времето от началото на ХХ в., когато „световните войни“ станаха технически и политически възможни, до ХХІ в., когато глобалната мобилност, синхронизацията на взаимосвързаните икономически и политически процеси, както и тяхното медийно отразяване в реално време нарастнаха в геометрична прогресия. Дигитализацията и виртуализацията на ежедневието започнаха да заличават границите между привидностите и реалността. Културни, политически, морални и дори семантични различия, които изглежда са се смятали за неизменни, са поставени под въпрос. За потребителя на медийни продукти войните приличат на видео игри; и тези излъчени образи на свой ред могат да предизвикат действия. В този век на илюзорни проекции, образът надделява над аргумента. Демокрацията, каквато я познаваме, изглежда губи позиции. В последно време демократичните мнозинства загърбиха свободното слово и вкараха във властта представители, които действат като герои от бандитски филм и искат да обсебят цялата власт. Промените, които наблюдаваме сега, не се побират в класическите концептуални рамки,

като национални, етнически или класови конфликти, културни идентичности или дори чрез понятието за отделен субект.

Миграцията през ХХI в. е част от тази глобална промяна. Водени от войни между неясно дефинирани правителствени и неправителствени обекти, преплетени във всякакви авторитарни системи и икономическа експлоатация, подсилени чрез мобилност и безпрецедентна комуникация, жертвите на промяната се превръщат в печелеща страна. Като пристигат изпълнени с надежда, и в несметни бройки, те недвусмислено демонстрират постколониалното разделение на земното кълбо. При зараждането на съвременното общество и икономика идеалът за свобода и равенство на хората е пожънал огромен икономически и социален успех – но както виждаме днес, на висока екологична, политическа и социална цена. Бежанската вълната представи сметката за неосъществения идеал на тези общества, които удобно приеха позицията, че идеалът важи ексклузивно на собствената им територия.

Именно в този по-широк контекст миграцията е свързана основно със социалната травма в смисъл на общества, преживяващи преход, който заплашва идентичността. Обаче взаимната зависимост между миграция и травма също има своите психологически основи. Ако трябва да почнем отначало, социалната травма най-често се причинява от миграцията. Когато хората решат да бягат – решение, за което понякога са необходими години, а друг път трябва да се вземе на момента – обстоятелствата най-често са травматични. Такива хора са преследвани или застрашени, губят средствата си за съществуване, семействата и домовете си. По време на бягството, травматични преживявания често бележат пътя на изгубилите дома си. Бежанците тръгват на едно несигурно пътуване, изложени са на риск от насилие и раздяла с членовете на семейството. Почти всичко се разпада: социалната и културната среда, семейството, личната идентичност. В уязвимостта на своята неопределена идентичност, бежанците служат като празен лист за изграждане на културния образ на Другия в приемащите общества. Понякога преживяванията в транзитните и страните крайна цел може да се характеризират като ретравматизация.

Настоящият сборник обръща внимание на несъзнаваните следи от травми, но също така разглежда и съответните въпроси за миграционната политика и психичното здраве. Законодателните и административните програми могат да се окажат безсмислени, ако няма разбиране за несъзнаваните фактори, които обикновено осуетяват прилагането на програмите. „Социална травма“ е едно от ключовите понятия, които обясняват действащите психологическите механизми при приемането

на бежанци. Когато оцелелите слязат на брега в някоя европейска или партньорска страна, те срещат както хора, които желаят да помагат безусловно, така и възмутени, притеснени и невярващи хора. Обаче и оптимистичното състрадание и страхливото избягване не са толкова различни, колкото изглеждат на пръв поглед. И двете нагласи са вкоренени в несъзнаваните убеждения и очаквания. Както приветствената позиция, така и противопоставянето и негодуванието имат своите исторически основания. Хората по Балканския маршрут и в страните – крайна цел са разкъсвани между моментите на гостоприемство и ксенофобия, а техните различните форми и проявления представляват седименти на историческия опит.

Ако вземем като пример Германия: тук както всеотдайните доброволци, така и неуправляемите протестиращи носят печата на историческия срам и двете групи реагират на предизвикателството на глобалната промяна. Някои търсят прогресивен изход и преследват утопията на едно транснационално човечество; други се осланят на предполагаемото удобство на хомогенната национална и етническа идентичност. Справянето с тези несъзнавани уязвимости ще помогне да се разбере защо гражданите приветстват или отхвърлят бежанците и ще улесни съставянето на нови политически планове.

Настоящият сборник ще разгледа диалектиката на миграцията и травмата от четири гледни точки, които ще бъдат описани в уводите към разделите на книгата. Те включват обществени политики и социалния образ на бежанците, проблеми на психичното здраве, въпроси, свързани с детското развитие, както и темата за вторичната травма.

Редакторите благодарят на Амир Джулиман от Сараево за безценната му помощ като търпелив, бърз и старателен помощник в изразяването на един приемлив английски език от множеството ни родни езици, както и на Анна Хенкер и Кара Антония Нойнхьофер и Яна Холман от Международния офис на Международния психоаналитичен университет за тяхната непоколебима подкрепа и накрая, но не по значение, на нашите партньори от DAAD Люба Конюшенко, д-р Рандолф Обершмит и д-р Петер Хилер.

Библиография

- Delić, A., Hasanović, M., Avdibegović, E., Dimitrijević, A., Hancheva, C., Scher, C., [...] Hamburger, A. (2014). Academic Model of Trauma Healing in Postwar Societies. *Acta Medica Academica*, 43(1), 76–80.
- Hamburger, A. (2018a). After Babel – teaching psychoanalysis on a former battlefield. *International Forum of Psychoanalysis*, 27(1), 1–9.
- Hamburger, A. (Ed.). (2018b). *Trauma, Trust, and Memory: Social Trauma and Reconciliation in Psychoanalysis, Psychotherapy and Cultural Memory*. London & New York: Routledge.

ЧАСТ I

ВЪПРОСЪТ ЗА БЕЖАНЦИТЕ В ОБЩЕСТВЕНАТА ПОЛИТИКА И СОЦИАЛНИТЕ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ

Увод към Част I

Сайме Йозчюрюмез

Бежанците се придвижват през границите в търсене на безопасни убежища, като бягат от въоръжени конфликти, преследване и насилие. Преживяват социална травма по време на пътуването си, както и на местата, на които пристигат. Съдбата на бежанците е тежка и сложна, тъй като те понасят различни видове травма на местата, на които пристигат, докато в същото време се опитват да избегнат травмата от случващото се в собствената им страна. Женевската конвенция от 1951 г. за статута на бежанците и Протокол за защита на бежанците от 1967 г. са основните документи, които уреждат международната закрила. Сто четиридесет и осем (148) държави по света са страни по единия или и двата документа. Правната и политическата рамка се урежда от международното право за бежанци, правата на човека и международното хуманитарно право. Държавите, макар и подписали тези договори, са ограничени от собствените си възможности за предоставяне на хуманитарна помощ на пристигащите бежанци. Въпреки това всички държави осигуряват здравни грижи, храна, подслон, вода и хигиенни условия. Независимо дали бежанците се приемат в центрове за настаняване или пребивават в градски райони, грижата за техните психо-социални нужди или симптоми вследствие на преживените травми идва едва по-късно на дневен ред за държавните институции, международни и неправителствени организации. Нуждите на приемащите общности, обусловени от присъствието на бежанци в ежедневието им, също остават пренебрегнати. Този раздел търси отговори на въпроса до каква степен, защо и как приемащите държави и общности адресират или решават въпроси относно обществената политика и социалната репрезентация на бежанците. За целта, текстовете в първата част разглеждат международното законодателство, разгръщането на законодателни мерки относно международната закрила като прилагане на услуги за психосоциална подкрепа, дискурса около травмата и лекуването ѝ в условията на бежанство, ролята на медиите за отразяване на кризата с бежанците в Европа и взаимодействие им с изпълнението на политическите инициативи в приемащите общности. Част I завършва

с преглед на резултатите от семинара относно обществената политика и социалната репрезентация.

В глава 1, посветена на международната закрила и услугите за психосоциална подкрепа, Йозчюрюмез разглежда до каква степен тези услуги са свързани с политиките за социално-икономическа интеграция, като прави подробно описание на живота на сирийците, под временна закрила в Турция. Йозчюрюмез представя правната, административната и институционалната рамка, която подкрепя сирийците в Турция и разглежда въпросите кога и как психичното здраве и психосоциалните услуги се превръщат във фокус в процеса на подкрепа. Йозчюрюмез очертава три важни теми: съществуващите пречки пред достъпа до психосоциални услуги, предизвикателствата пред турската здравна система и прехода от временната подкрепа към дългосрочна социална кохезия.

В следващата глава Кумпфмюлер се задълбочава в темата за психосоциалната подкрепа, като изследва дискурса за травмата и предизвикателствата при регистриране на социална или политическа травма в рамките на една система за подкрепа, базирана основно на патология на индивида. Кумпфмюлер представя травмата, възникнала в резултат на социални и политически събития или такива, причинени от човека, като следствие от от нарушаване на социалния договор. Социалната или политическата травма, макар и да не се смята за клинична травма, предполага правителствата да поемат социална и политическа отговорност за намиране на лечение.

Петручи и Хамбургер (глава 3) продължават дискусията за травмата, като изследват значението на социалната травма по отношение на правните дефиниции, които са залегнали в основата на бежанския статут. Главата разглежда клиничното развитие на определението за травма по отношение на нейното въздействие върху индивида и обществото. Авторите заключават, че макар индивидуалната травма да не е посочена като задължително условие за получаване на статут на бежанец според Женевската конвенция, социалната травма все пак е ключов елемент в определянето на статута на бежанец.

Главата от Йовичич представя ролята на визуалния образ на бежанците в медиите в Германия през 2015 г. Йовичич очертава как бежанците се представят предимно като множество, в отчаяние и с малко материално богатство и собственост, с което се създава дискурс за бедност и безпризорност, представяйки различни образи на травмата за широка публика. Представянето е впечатляващо само ако шокира. Дискурсът е толкова по-ефективен, колкото е по-шокиращ.

Йовичич отбелязва, че така показваните образи често десенситизират аудиторията.

Двете следващи глави покриват темите за ролята на медиите и ефектите от репортажите върху общественото възприятие и интеграцията на бежанците и достъпа до услуги. Глава 5 разглежда връзката между медиите, общественото възприятие и политическия процес. Турудич обяснява, че негативното отразяване на бежанците в Сърбия между 2011 и 2015 г. е довело до оттегляне на обществена подкрепа за повече основни услуги за бежанците. В допълнение може да се каже, че точното и позитивно отразяване, когато все пак то се случва, оказва слабо влияние върху общественото възприятие, след като веднъж е зададен негативен тон. В случая на Сърбия, както и в други случаи, главата посочва как медиите влияят на общественото мнение, което впоследствие формално и неформално се отразява на политическите решения. В глава 6 Радоя очертава последствията от безконтролното отразяване, като подчертава репутацията на медиите и общественото доверие, с което потвърждава, че общественото възприятие често се оформя от медиите. В случая със Сърбия Радоя показва как медийното отразяване на последния приток на бежанци през 2015 г. е силно повлияно от вътрешната политика. Авторката подчертава централната роля на езика в репортажите и каква функция играят думите.

Обобщението за обществената политика и социалната репрезентация (глава 7) включва бележки от дискусиата на експертния семинар в Сараево на тема „Миграция – травма и преход. Проучване на социотравматичните корени на работата с бежанците“, проведен между 7 и 15 април 2017 г. На работния семинар се водиха дискусии за напрежението между различните индивидуални преживявания и по-специфичните определения, с които борави обществената политика. Експертите обсъждаха предизвикателствата около опасността от патологизиране на травмирания бежанец и съществуващите политики в държавите, даващи първо убежище, и страните на последващо заселване, където се настаняват бежанци, преживели травми. По подобен начин, индивидуалната идентичност може да се разглежда като сложна и флуидна, докато държавите, които осъществяват обществени политики на практика отчитат националността на хората като по-статична величина.

При обсъждането на обществената политика и социалния образ на миграцията се стига до извода, че има пропуски и несъответствия между начините за оказване на подкрепата за имигрантите и политическата рамка, която определя обществената политика в различните случаи. Докато държавите се стремят да прилагат политики, които облекча-

ват предизвикателствата на миграцията на индивидуално, местно и регионално ниво, вътрешните нагласи и съществуващите институции оформят насоките, които определят тези политики.

Библиография

- Convention Relating to the Status of Refugees, 28 July 1951, United Nations, Treaty Series, vol. 189, p. 137. Retrieved on 13 February 2018 from www.unhcr.org/3b66c2aa10
- Protocol Relating to the Status of Refugees, 31 January 1967, United Nations, Treaty Series, vol. 606, p. 267. Retrieved on 20 January 2018 from <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201125/volume-1125-I-17512-English.pdf>

1

УСЛУГИ ЗА МЕЖДУНАРОДНА ЗАКРИЛА И ПСИХОСОЦИАЛНА ПОДКРЕПА

Сайме Йозчюрюмез

Защо е важно да се проучат политиките за психично здраве и психосоциални услуги (ПЗПСУ), предоставяни на бежанци? Отговорът не е прост и зависи от контекста. Учените са на едно мнение относно необходимостта от ПЗПСУ в кризисни ситуации, макар да има разминавания относно контекста и съдържанието, както и в методиката на предоставяне (Wessells & van Ommeren, 2008, Diaz, 2008, Wessells, 2009, Wietse et al.). Изследванията формулират консенсус в полза на ПЗПСУ, които да спомагат развитието на гъвкавост и устойчивост, да са ориентирани към общностите и социалната кохезия. При приемането на бежанци обаче държавите, отговорни за предоставяне на ПЗПСУ, все още нямат ясни и приложими национални стратегии за посрещане на психосоциалните нужди и проблеми в сферата на психичното здраве на бежанците. Освен това, на международно равнище, вниманието към психосоциалното благосъстояние на бежанците се засили едва през последните години.

Не съществува и международна рамка, която да задължава приемащите държави да предоставят дългосрочна перспектива за разработване и прилагане на политиките за бежанците след периода на предоставяне на временното убежище. Очакват се промени в това направление във връзка с декларацията от Ню Йорк за бежанците и мигрантите от септември 2016 г., известна също като Всеобхватна рамка за реагиране на въпроса с бежанците (ВРРВБ). ВРРВБ предлага стратегия за „облекчаване на натиска върху приемащите страни, поощряване на самостоятелността на бежанците, насърчаване решения чрез трети страни и подкрепа за страните на произход с цел подобряване на условията и шансовете за завръщане в безопасност и с достойнство“ (ООН, б. д.). Декларацията има за цел да преодолее значителен пропуск в бежанския режим –като се цели създаването на една координирана

рамка за споделена отговорност на държавите по време на масов приток на бежанци. Независимо от своевременното укрепване на принципите на Конвенцията от 1951 г. и критичното „малко чудо“ (Türk, 2016) за преобразуване на режима за международна закрила, предстои дълъг път преди Декларацията от Ню Йорк да влезе в сила и да промени съществуващите практики по приемане на бежанци. Подробностите за „споделянето на отговорност“ ще бъдат очертани с Глобалния договор за бежанците (Global Compact, 2018).

Дотогава националните държави са отговорни за организирането и прилагането на хуманитарните мерки за подпомагане. Осигуряването на услуги за психо-социалното благополучие на всички бежанци също зависи от избора на политики в приемащите държави. Милионите бягащи от сирийския конфликт към съседните страни и извън региона доведоха до повратна точка в преосмисляне на режима за международна закрила. От 2011 г. повечето бежанци от Сирия бягат в Турция, Ливан, Йордания, Ирак и Египет. В този период регионалните усилия за засилване на координацията и ефективността на хуманитарните действия също нарастнаха, сред които най-всеобхватен е ЗРП¹ (регионален план за бежанците и устойчивостта). В нито един от тези планове обаче психо-социалните услуги не присъстват като основен компонент на програмите в мащаба, в който биха могли. В плана на ЗРП психо-социалните услуги за подкрепа са само част от сектора за защита (психо-социално благополучие на децата) и сектора на здравеопазването и храненето (акцент върху разширени достъп до психично здраве и психосоциални услуги за подкрепа) (Strategic Overview ZRP, 2018–2019).

Тази глава търси отговори на въпроса по какъв начин и до каква степен са осигурени психо-социални услуги за подпомагане на травмизираното население като част от отговора на бежанската политика и какви са причините за несигурността около управлението и съдържанието на тези услуги? Ето защо фокусът е върху случая на сирийците под временната закрила в Турция (SuTP) между 2011 г. и 2018 г. Причините за сегашното състояние на нещата са двойствени. Първо, психосоциалното благополучие на онези, които са избягали от хуманитарна криза, не е най-належащата нужда в международните режими за закрила при големия наплив. Второ, повечето държави разглеждат поддържането на психичното здраве и осигуряването на психо-социални услуги като приоритет за своите граждани, и следо-

¹ Трите R са от английски Regional Refugee & Resilience Plan. (Бел. ред.)

вателно не заделят необходимите финансови и човешки ресурси за кризисни времена, нито пък имат достъп до координирани действия от страна на международната общност за тези извънредни ситуации. Тъй като държавите (поне до влизането в сила на Глобалния пакт за бежанците) трябва да разчитат най-вече на националните си ресурси за справяне с предизвикателствата на големия приток в резултат на конфликти, те са ограничени от съществуващата правна, административна и институционална рамка. Един анализ на организацията и осигуряването на ПЗПСУ за SuTP в Турция разкрива констатации, които биха могли да подскажат отговори на предизвикателствата и възможностите за случаи на масов приток на бежанци в други страни.

Правна, административна и институционална рамка за прием на сирийци в Турция

В продължение на десетилетия Турция приема бежанци, които идват от Афганистан, Иран, Сомалия и Етиопия, в търсене на международна закрила. Въпреки това, поради „географските ограничения“, които възприема Турция при изпълнението на ангажиментите си в съответствие с Конвенцията за статута на бежанците (наричана още Конвенцията от 1951 г.) и допълнителния протокол към нея, Турция не въведе широка законодателна, административна и институционална рамка за предоставяне на услуги на търсещите международна закрила до 2013 г.

При липсата на обвързващ международен правен ангажимент, ниска степен на публичност на лицата, търсещи международна закрила и слаба осведоменост на обществеността за бежанците, една разпиляна правна и административна рамка оформи управлението на миграцията и международната закрила в Турция. Дори когато 450 000 иракчани пристигнаха през 90-те години на миналия век, масовият приток бе приет и страната се справи по спешност с належащия политически проблем, възприеман като временен.

По това време, с изключение на Регламента от 1994 г. (Регламент № 1994/6169, 1994), не бяха въведени съществени институционални промени в правната рамка за регулиране на международната закрила. Затова първоначалният отговор на Турция за прием на сирийци беше формиран на основата на историческия опит за решаване на политически проблем, който изисква спешна мобилизация за ситуация и се реши сравнително бързо. Съответно изграждането и администрирането на центровете за временно настаняване и направляването на уси-

лията за подпомагане след 2011 г. бяха водени от Председателството по управление на бедствия и аварии (AFAD). С годините обаче сирийци продължават да пристигат и международните междуправителствени агенции и неправителствени организации станаха част от политическата сцена. До началото на 2018 г. в Турция се намират около 3,5 милиона сирийци и други, които търсят международна закрила, всички – с различни нужди и правен статут. През 2013 г. Турция прие Закона за чужденците и международната закрила (LFIP) (недатиран документ на ООН), а от март 2018 г. Генерална дирекция „Управление на миграцията“ (DGMM) пое от AFAD управлението на центровете за временна закрила. При тази цялостна трансформация на правната рамка и управленската структура, подходите към ПЗПСУ за SuTP също се трансформираха. Докато ПЗПСУ бяха предоставяни от различни участници от международни, правителствени и неправителствени агенции чрез предимно краткосрочни дейности по проекти, постепенно министерствата на здравеопазването (МЗ) и на семейството и социалната политика добиха централна роля. ПЗПСУ стана основна част от дискусиите и инициативите за всички участници в променящата се парадигма от хуманитарна помощ към развитие, както и от управление на извънредни ситуации към всеобхватна социална интеграция и социална кохезия

ПЗПСУ и системата за международна закрила в Турция

Учените все по-често подчертават, че принудителната миграция няма пространствени и времеви граници. През повечето време не се знае каква ще е продължителността на престоя в приемащата страна и зависи от това дали държавата ще даде бежански статут, дали конфликтът приключва и дали има възможност (или готовност) за завръщане, както и дали съществува опция за преместване в трета държава. Бежанците остават в трайно състояние на тревожност, подсилвано от несигурността за препитанието, достъпа до основни блага и обществени услуги, дори когато са в сигурно убежище. Тази непрестанна тревога води до влошаване на психичното здраве на хората (Hassan et al., 2015; Hassan, Ventevogel, Jefeé-Bahloul, Barkil-Oteo, & Kirmayer, 2016). Приемачи държави, като Турция, се справят с тези проблеми, като мобилизират съществуващите си правни, административни, институционални и човешки ресурси в отговор на хуманитарната криза, наред с ресурсите, с които разполагат техните граждани.

Международната система за предоставяне на здравни услуги се ръководи от глобалното споразумение за психичното здраве и психосоциално подпомагане при извънредни ситуации (IASC, 2010). Съгласно указанията на Междуведомствения постоянен комитет (IASC), социалната подкрепа е необходимост за осигуряване на психосоциално благосъстояние, особено чрез координиране на различни сектори, включително управление на лагери, образование, продоволствена сигурност и хранене, здраве, защита, подслон, вода и канализация (IASC, 2010, 1). Насоките на IASC определят пирамида от стратегии и интервенции, в основата на която е достъпът до основните социални услуги, последван от дейности в подкрепа на общността и семейството, с фокус върху потребностите на индивида, и завършват със специализирани услуги (IASC, 2010, 3).

Изследванията на ПЗПСУ и насоките от края на 2000-те представят ПЗПСУ в хуманитарната криза като координирано действие и част от всеобхватния подход към системата за социална кохезия, създадена за бежанците. ПЗПСУ трябва да бъде вградена в мрежа от социални и институционални кръгове и действащи лица. Мобилизирането, координацията и действията както на правителствените, така и на неправителствените участници в ПЗПСУ са от ключово значение за управлението на последствията от човешката мобилност от хуманитарна криза. Освен това ПЗПСУ е мултисекторен и представлява част от политиките по заетостта, подслона, храненето, основните здравни потребности и образование, наред с други нужди. Учените също така посочват необходимостта от разработване и внедряване на ПЗПСУ компетентно и с отчитане на културната специфика, различията и уязвимостта на бежанското население. Проучванията също сочат необходимостта от разработване на „многопластова ПЗПСУ“, която да отчита „социалните фактори при основните услуги и сигурността, укрепването на общността и на подкрепата за семейства, целенасочена психосоциална подкрепа и клинични услуги“ (Hassan et al., 2015, 32).

В резултат от пристигането на все по-голям брой сирийци и нарастналата необходимост от обществени услуги на различни правителствени нива, генералната дирекция за управление на миграцията на МВР на Република Турция издаде Регламент за временна закрила (TPR) през 2014 г. Той идентифицира сирийците като сирийци под временна закрила (SuTP), като им предоставя юридически статут, при условие че се регистрират в съдебните органи, и им предоставя лична карта, която дава достъп и до редица обществени услуги. Докато TPR влезе в действие, близо деветдесет процента от сирийците бяха в различни

градски центрове. В допълнение към достъпа до преводачески услуги, образование и трудова заетост, TPR предоставя право на достъп до здравни услуги за сирийците с временна закрила, според действието на член 20 за медицински прегледи, който гласи:

Спешните здравни услуги се предоставят приоритетно на чужденците, които са пристигнали в сборните центрове и са с установени спешни здравни потребности. (2) Чужденците по този регламент, за които се счита, че потенциално представляват заплаха за общественото здраве, преминават здравни прегледи в съответствие с процедурите и принципите, определени от Министерството на здравеопазването, и се вземат необходимите мерки, когато това е необходимо.

(Регламент за временна закрила, 2014)

Министерството на здравеопазването (МЗ) в Турция управлява услугите за психично здраве. „Организацията, задълженията, мандата и отговорностите“ на МЗ включват планиране и създаване както на частни, така и на обществени здравни заведения (Наредба 663)², които да се грижат и за психичното здраве (Стратегически план 2013–2017 г.)³. Освен това правата на хората с психични проблеми са осигурени чрез няколко члена в Конституцията, в която член 61 защитава тяхната „закрила и социална интеграция“ (Munir, Ergene, Dağ, Erol, & Aker, 2006). Преструктурирането на МЗ чрез Програмата за трансформация в здравеопазването имаше няколко последствия за управлението на здравните услуги в Турция и отговорностите, свързани с „разработване на политика за здравната система, планирането, надзора, наблюдението и оценка“ (Световна здравна организация СЗО, 2013). Министерството на здравеопазването урежда управлението при извънредни ситуации с оглед ограничаване на вредите, причинени от бедствия за здравето на населението. МЗ отговаря и за провеждане на психосоциална помощ при извънредни ситуации, както и на профилактични здравни услуги и изследвания. Всяка от 81 провинции в Турция има директор и заместник-директор по здравеопазването. Програмите за психично здраве са здравна услуга, управлявана отделно. МЗ е органът, който основно отговаря за предоставянето на услуги за психично здраве. Центровете за психично здраве на общността са ключови ин-

² <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/4.5.663.pdf> [Retrieved on 1 April 2018].

³ Ministry of Health Strategic Plan 2013–2017: <http://dosyasb.saglik.gov.tr/Eklenti/9843,saglik-bakaligi-stratejik-plan--2013-2017pdf.pdf> [Retrieved on 30 July 2018].

ституции за предоставяне на консултации, обучение, домашни посещения и амбулаторни услуги⁴. Както отбелязват много изследователи, във всички страни, които приемат бежанци, националните системи за здравеопазване са подложени на изпитание, въпреки че турската система за здравеопазване се е справила много по-добре с притока в сравнение с други страни от Близкия изток (Хънтър, 2016).

Бежанците, по-специално SuTP, имат достъп до услуги за вторична и третична здравна грижа като граждани с такса (Регионален план за бежанците и устойчивостта [3RP], 2016–2017). Психическото здраве и благосъстояние на бежанците се подсигурият от AFAD, НПО и международни организации в Турция, наред с МЗ. Освен това местни неправителствени организации, като Асоциацията за солидарност с търсещите убежище и мигрантите (ASAM), предоставят услуги за психосоциална подкрепа на бежанците (Özçürümez & Yıldırım, 2017). Не е изяснено обаче дали предоставяните услуги водят до възстановяване или помагат да се предотврати по-нататъшна травма след извънредни ситуации (Jefee-Bahloul, Barkil-Oteo, Pless-Mulloli, & Fouad, 2015).

Въпреки че правната бариера за достъп до здравни услуги, включително – за психичното здраве, е премахната в резултат на TPR, институционалните бариери, които съществуват в нормални ситуации, остават, както се вижда от проучванията на здравните услуги в страните, които дават убежище на бежанци (Özçürümez & Wylie, 2012). Липсват доставчици на здравни услуги като цяло и доставчици на услуги за психичното здраве, по-специално такива, които биха помогнали на SuTP на арабски език. Освен това, културната стигма надделява над достъпа до ПЗПСУ за сирийците, както и за други популации в различни условия, което е подобно на констатациите за предоставяне на здравни грижи в различни условия (Özçürümez & Wylie, 2012).

Съществуват обаче сериозни пропуски по отношение на потребностите на жените и децата, обект на експлоатация, ранните бракове и различните форми на насилие по полов признак, за което се полагат значителни грижи от страна на държавните институции, НПО и Международни организации. Докато изследователите отбелязват спад в стигматизирането на услугите за психичното здраве, липсата на финансови ресурси остава неизменна бариера за достъпа до услугите в

⁴ Toplum Ruh Sağlığı Merkezleri Hakkında Yönerge (Regulation on Community Mental Health Centres, 16/02/2011, 7634 Approval): <http://www.saglik.gov.tr/TR,11269/toplum-ruh-sagligi-merkezleri-hakkinda-yonerge.html> [Retrieved on 8 April 2018].

Турция (Hassan et al., 2015; 3RP, 2016–2017), в допълнение към езиковата бариера между здравните служители и сирийските бежанци.

Основни участници, институции и бариери

Основното предизвикателство при достъпа до ПЗПСУ е езиковата бариера между доставчиците на здравни услуги и търсещите услуги. Има сериозен недостиг на доставчици на здравни услуги, които говорят арабски. Още повече, мащабът на предизвикателството да се предоставят ПЗПСУ на повече от три милиона сирийци с разнообразни потребности, както и на други бежанци, е безпрецедентен за страна със средни доходи, която поддържа такива услуги за голямо население в продължение на седем години.

Тъй като Декларацията за съвместни действия ЕС-Турция (2015) се разви в посока към осигуряване на финансови ресурси за укрепване на здравните услуги, бяха инициирани няколко проекта. Един от тях е проектът „Sihhat“ (превежда се като „благосъстояние“). Този проект има за цел да създаде 178 здравни центъра за мигранти, чрез които да бъдат наети 790 лекари, 790 медицински сестри, 84 здравни техници, 300 души помощен персонал, 960 водачи и 26 шофьори, както и мобилни здравни пунктове и центрове за вторична здравна грижа. Проектът има за цел – наред с други специфични цели – да укрепи здравни заведения за вторична грижа в 28 провинции, където са концентрирани сирийците, да осигури 26 допълнителни мобилни здравни звена, пет пункта за скрининг на рак и десет институции за психично здраве в градовете с висока концентрация на сирийци. Проектът включва и обучение на 2520 служители в сектор здравеопазване, които да работят със сирийци по редица теми за увеличаване на човешките ресурси за здравни услуги (Sihhat Project, n.d.). МЗ и СЗО си сътрудничат с НПО като АСАМ, за да допълнят мащабните си усилия за подобряване на предоставяните здравни услуги.

Със съзнанието, че стигматизирането от собствената им общност може да попречи на SuTP да търсят услугите, Международната организация по миграция (МОМ) е разработила програми за подкрепа и на мъжете, като брошурата, озаглавена „*Книга за самопомощ за мъжете, изправени пред криза и миграция*“ (ИОМ, 2014). Брошурата разглежда психичния стрес, понякога свързан със загуба на работното място в допълнение към травмата, причинена от бягството от конфликта. Постепенен е акцент върху уменията за справяне със стреса по

време на криза като определящи качеството на живот и се предлагат разнообразни начини за справяне със стреса и гнева и изпълняване на родителските задължения.

Полагат се усилия да бъдат посрещнати и потребностите на децата и подрастващите. Детският фонд на Организацията на обединените нации (УНИЦЕФ) е сред агенциите, които подкрепят редовната, структурирана психосоциална подкрепа за повече от 130 000 деца бежанци, идентифицират и насочват хиляди деца към специализирани служби за закрила на детето, укрепват и разширяват местните инициативи за подкрепа при сексуално насилие за десетки хиляди деца и подпомагат наемането и обучението на хиляди служители на първа линия, работещи с деца, да подобрят цялостната защита на децата (УНИЦЕФ, 2017). Докато десетките хиляди, на които е оказано съдействие са лъч на надеждата за достъп до ПЗПСУ, важно е да се знае, че около 45% от SuTP в Турция са деца, това са близо 1,5 милиона. Европейският съюз (ЕС) постави специален акцент върху качествена закрила на детето и предоставянето на подкрепа на родителите, както и върху различни интервенции като средство за подобряване на условията и в двата случая. Ето защо фондът EUTF-MADAD акцентира върху дейностите за закрила на детето като централни за Турция, „за подобряване на психосоциалното благосъстояние, емоционална стабилност и защитна среда за бежанците и уязвимите турски деца“ (Документ за действие на доверителния фонд на ЕС, 2017, 10). Това наложи обсъждането на необходимата международна и национална ангажираност по спешност да бъдат включени в международните договори, както и в бюджетите. Проектите, които имат за цел да реализират тези цели, обаче стартираха едва през 2017 г. и по време на писането на тази глава те са в много начален етап.

Заключение

Системата на здравеопазването в Турция като цяло се справя с потребностите на милиони SuTP през последните седем години. При определянето на SuTP като „временни“ от правна гледна точка, Турция осигурява на SuTP универсалното покритие на здравните услуги като цяло, включително ПЗПСУ. Ето защо общото възприемане на временния характер на тази група бави цялостния подход за инициране и провеждане на политики за социална кохезия. Предполагаемият временен характер не е довел до големи съкращения в предоставянето на услуги,

особено – в предоставянето на здравни услуги. В допълнение към основните си здравни потребности, перинаталното здраве и лечението на заразни и незаразни болести, тези хора като цяло се нуждаят от ПЗПСУ. Както обаче става с повечето държави, приели голям брой бежанци, Турция също се справи и с техните нужди от ПЗПСУ в съответствие с наличните правни, административни, институционални и човешки ресурси.

Общата рамка за справяне с потребностите на тези хора съответства на периода на преобразуване на услугите за психично здраве в страната. Независимо от това, все още са на лице значителни предизвикателства: езиковата бариера, недостиг на квалифициран персонал, недостиг на съоръжения за задоволяване на специфичните нужди на бежанците, липса на дългосрочни проекти, недостиг и липса на механизми за мониторинг за определяне на добрите практики, недостъпност на механизми за устойчивост, дискриминационни практики, отслабваща обществена подкрепа и засилено социално напрежение. Въпреки това, след като съществува международна договорна рамка, като например Глобалният пакт за бежанците, както и по-всеобхватен подход към приемането и грижата за бежанците, опитът на Турция да развие модел, който удържа спешния отговор чрез включване на множество участници на различни нива и според нуждите, вероятно ще открий добри практики за включването на ПЗПСУ в новопоявяващия се бежански режим.

Библиография

- Action Document for EU Trust Fund to be used for the decisions of the operational board. (2017). Retrieved on 21 February 2018 from https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/sites/near/files/eutf_madad_action_document_for_regional_education_30062017.pdf
- Bahloul, J., Hussam, Barkil-Oteo, A., Pless-Mulloli, T. & Fouad, MF (2015). Mental health in the Syrian Crisis: beyond immediate relief. *The Lancet*, 386(10003), 1531.
- Convention Relating to the Status of Refugees, 28 July 1951, United Nations, Treaty Series, vol. 189, p. 137. Retrieved on 13 February 2018 from www.unhcr.org/3b66c2aa10
- Diaz, J. O. P. (2008). Integrating psychosocial programs in multisector responses to inter-national disasters. *American Psychologist*, 63(8), 820–827.
- Global Compact on Refugees, Final Draft. (2018). Retrieved on 30 July 2018 from www.unhcr.org/5b3295167

- Hassan, G., Kirmayer, L. J. Mekki-Berrada, A., Quosh, C., el Chammay, R., Deville-Stoetzel, J. B., [...] Ventevogel, P. (2015). *Culture, Context and the Mental Health and Psychosocial Wellbeing of Syrians: A Review for Mental Health and Psychosocial Support staff working with Syrians Affected by Armed Conflict*. Geneva: UNHCR.
- Hassan, G., Ventevogel, P., Jefee-Bahloul, H., Barkil-Oteo, A., & Kirmayer, L. J. (2016). Mental Health and psychosocial wellbeing of Syrians affected by armed conflict. *Epidemiology and Psychiatric Sciences*, 25, 129–141.
- Hunter, P. (2016). The refugee crisis challenges national health care systems. *EMBO Reports*, 17(4), 492–495.
- IASC Reference Group on Mental Health and Psychological Support in Emergency Settings. (2010). *Mental Health and Psychological support in Humanitarian Emergencies: What should Humanitarian Actors Know?* Geneva. Retrieved on 21 February 2018 from www.who.int/mental_health/emergencies/what_humanitarian_health_actors_should_know.pdf
- International Organisation for Migration. (2014). *Self-Help Booklet for Men facing crisis and displacement*. Retrieved on 21 February 2018 from <https://publications.iom.int/books/self-help-booklet-men-facing-crisis-and-displacement-0>
- Joint Action Plan on the Implementation of the EU–Turkey Statement. (2015). Retrieved on 30 July 2018 from https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/december2016-action-plan-migration-crisis-management_en.pdf
- Ministry of Health Strategic Plan 2013–2017. (Stratejik Plan 2013–2017). Retrieved on 30 July 2018 from <http://dosyasb.saglik.gov.tr/Eklenti/9843,saglik-bakaligi-stratejik-plan--2013-2017pdf.pdf>
- Munir, K., Ergene, T., Dağ, I., Erol N., & Aker, T. (Eds.). (2006). *National Mental Health Policy*. Ankara, Turkey: Ministry of Health Türkiye.
- Özçürümez, S., & Wylie, L. (2012). Strategies for Change among Institutional and Societal Actors. In C. Falge, C. Ruzza & O. Schmidtke (Eds.), *Migrants and Health: Political and Institutional Responses to Cultural Diversity in Health Systems* (pp. 139–176). Farnham, UK: Ashgate Publishing Ltd.
- Özçürümez, S., & Yıldırım, D. (2017). Syrians under Temporary Protection, Health Services and NGOs in Turkey: Association for Solidarity with Asylum Seekers and Migrants and Turkish Medical Doctors' Association. In S. Greer, M. Wismar, G. Pastorino & M. Kosinska (Eds.), *Civil Society and Health: Contributions and Potential* (pp. 105–124). Copenhagen: European Observatory on Health Systems and Policies.
- Protocol Relating to the Status of Refugees, 31 January 1967, United Nations, Treaty Series, vol. 606, p. 267. Retrieved on 20 January 2018 from <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201125/volume-1125-I-17512-English.pdf>
- Regulation No. 1994/6169. (1994). On the Procedures and Principles Related to Possible Population Movements and Aliens Arriving in Turkey either as Individuals or in

- Groups Wishing to Seek Asylum either from Turkey or Requesting Residence Permission in Order to Seek Asylum from Another Country. Retrieved on 30 July 2018 from www.refworld.org/docid/49746cc62.html
- Sihat Project. (n.d.). Retrieved on 21 February 2018 from www.sihatproject.org/proje-faaliyetleri_0-657
- Temporary Protection Regulation. (2014). Retrieved on 21 February 2018 from www.goc.gov.tr/files/_dokuman28.pdf
- Regional Refugee & Resilience Plan 2016–2017. (n.d.). Retrieved on 30 July 2018 from <http://reporting.unhcr.org/node/12589>
- 3RP Regional Refugee & Resilience Response Overview. (2018–2019). Retrieved on 30 July 2018 from www.3rpsyriacrisis.org/
- Türk, V. (2016). A Minor Miracle: A New Global Compact on Refugees. Retrieved on 21 February 2018 from www.unhcr.org/admin/dipstatements/583404887/minor-miracle-new-global-compact-refugees.html
- United Nations. (n.d.). New York Declaration for Refugees and Migrants. Retrieved on 21 February 2018 from www.unhcr.org/new-york-declaration-for-refugees-and-migrants.html
- United Nations. (n.d.). Turkey: Law No. 6458 of 2013 on Foreigners and International Protection. Retrieved on 21 February from www.refworld.org/docid/5167fbb20.html
- UNICEF. (2017). Preventing a ‘Lost Generation’ in Turkey. Retrieved on 30 July 2018 from www.unicef.org.tr/files/bilgimerkezi/doc/UNICEF%20TCO_Fact%20Sheet_01.2017.pdf
- Wessells, M. G. (2009). Do no harm: Toward contextually appropriate psychosocial support in international emergencies. *American Psychologist*, 64(8), 842–854.
- Wessells, M., & van Ommeren, M (2008). Developing inter-agency guidelines on mental health and psychosocial support in emergency settings. *Intervention*, 6(3), 199–218.
- Wietse, A. T., Patel, V., Tomlinson, M., Baingana, F., Galapatti, A., Silove, D., [...] Panter-Brick, C. (2012). Relevance or Excellence? Setting research priorities for mental health and psychosocial support in humanitarian settings. *Harvard Review of Psychiatry*, 20(1), 25–36.
- World Health Organization. (2013). *Country Cooperation Strategy at a Glance: Turkey*. Available at www.who.int/countryfocus/cooperation_strategy/ccsbrief_tur_en.pdf

2

ПОЛИТИЧЕСКА ТРАВМАТИЗАЦИЯ И ТРАВМАТИЧЕН ДИСКУРС

Маркус Кумпфмюлер

Според ВКБООН¹ (2017 г.) приблизително 65 милиона души са избягали от родината си през 2016 г. Това е най-големият брой, отбелязан от ВКБООН. По отношение на световното население, един на всеки 113 души е засегнат от бягство или експулсиране, като 50% са деца. Повечето от тези хора са принудени да напуснат дома си в следствие на война и нарушаване на човешките права. Голяма част са преживели мъчения, сексуално насилие или геноцид или са били политически затворници (Böhm, Decker & Frommer, 2014, 5). Енцман (2013) определя политическото насилие като

директна физическа вреда, нанесена от едно лице на друго с политическо намерение. Това означава, че е насочено към предотвратяване или налагане на решения, взети от обществото или базирани на правила за социалния живот, като същевременно се защитават настоящите ръководни идеи или се заменят с нови, което се случва и в общественото пространство и пред очите на обществеността и въвлича обществеността като поддръжник, публика или съдник.

(Enzmann, 2013, с. 46; превод на автора)

Поради това политическата травма се различава от „нормалната“ травматизация, доколкото политическото насилие чрез война, изтезания, експулсиране или лишаване от свобода може да предизвика травматично преживяване. Тази форма на насилие може да бъде или директна, или структурна. На политически и медицински език най-често се използва понятието посттравматично стресово разстройство (ПТСР), което е резултат от патологична обработка на травматичен

¹ Висшият комисарият за бежанците към ООН. (Бел. ред.)

опит. МКБ-10 (2011) (Международната класификация на болестите, 10 издание) (Dilling & Mombour, 2011) описва причината за ПТСР като „кратко или дълготрайно събитие или случай на извънредна заплаха или катастрофално събитие, което би довело до крайно отчаяние почти всеки“ (с. 127). Тази диагноза пренебрегва както контекста, в който се причинява травма, така и факта, че травмата не приключва с края на травматичното събитие. Бекер (2014) и Хамбургер (2017, 2018) подчертават, че според тази концепция за ПТСР не се разграничават дали травмата е причинена от заболяване, изтезание или бягство. Също така, в тази опростена дефиниция, не се отчита мястото и ролята на различните участници в травматичната ситуация.

Диагностицирането на ПТСР предполага, че травмата е чисто личен феномен. Игнорира се нейното политическо и социално измерение, като основен акцент се поставя върху лекуването на симптомите. С това определение структурните социални и политически обстоятелства, а следователно и политическото насилие, остават вън от дискурса (Becker, 2014, с.173), въпреки че още през 1979 г. Ханс Килсън отбелязва, че социалният контекст, в който се намира жертвата след травматичното преживяване, е от съществено значение за лечението (Keilson, 1979). Концепцията за травма никога не е добивала такава популярност, както в наши дни. Необходимостта от адекватни терапевтични методи, които да намалят последствията от насилието върху психичното здраве, никога не е била по-голяма. Затова тази глава прави преглед на понятието травма, което включва политически и социални измерения. Освен това, промените и въздействието на социално-политическото разбиране за травма са илюстрирани с примери от терапия с травмирани бежанци. Изведена е необходимостта от репарации и нуждата от психотерапия при социален травматизъм.

За проблемите с политическия дискурс за травмата

В психологията ние правим разграничение между инцидентна и причинена от човека травматизация. Инцидентната травма включва природни бедствия, технически или аварии на работното място, докато причинената от човека представлява травматизация, нанесена пряко от хора. Малтретиране, сексуално или физическо насилие, изнасилване, война, експулсиране и изтезание са примери за бедствия, причинени от човека (Veneseke, 2014, с. 358). Хилербранд (2004) уточнява, че всички травми, причинени от човека, се характеризират с

неравномерно разпределение на възможностите на участниците в травматичната ситуация да имат власт или да въздействат върху друг индивид (с. 29). За разлика от инцидентните травматизации, травматата, причинена от друго човешко същество, винаги е насочена към определено действащо лице в социален план. Човекът, социалната група или институция, на които се приписва отговорност за страданията на засегнатите, са пример за такава социални действащи лица. Ето защо травматата винаги е свързана с болка, причинена отвън. Затова индивидите, които страдат от травматични симптоми, причинени от хора, се наричат не просто болни, те винаги са и жертви. Понятието „жертва“ символизира признанието, че е извършена морална несправедливост (Brunner, 2014, с. 23). Следователно такива жертви са не само жертви на насилника, но и жертви на обществото като цяло, поради факта, че дълбока травматизация може да възникне само ако съществуващият социален договор – да не се вреди на други хора – е нарушен. Член на обществото става безпомощен вследствие на травматична ситуация и е в ръцете на друг член на обществото, когато се нарушат законите на справедливостта и личната свобода. Следователно, когато този договор бъде нарушен, отговорността да се справи с нарушението не е само на държавата и обществото, но също така винаги е част от насилственото и безпомощно положение на жертвата (с. 23–24). Ето защо, когато мислим за „предизвикано от човека бедствие“, трябва да се вземат предвид ролята на обществото и държавата и техния суверенитет, както и тяхното потисничество (Hillebrandt, 2004, с. 29). Не е изненада, че травматичните ситуации често се случват в социални и правителствени институции като семейства, училища, църкви или затвори.

Въпреки това, при подържането и легитимирането на травмиращи режими, както е по време на война, при изтезания, експулсиране или депортация, основна роля имат социални и политически институции. Можем да се запитаем защо в доминиращия дискурс и дефиниции на травматата са забравени или не се споменават политическите и социалните фактори. Хилебранд вярва, че липсва необходимото социологическо, политическо и историческо контекстуализиране на травматичните ситуации. Затова и повечето

понятия за травма разграничават само психичната реалност на субекта, докато външната травматогенна реалност не е концептуално диференцирана. Затова концептуалното представяне на структурата на травматичната ситуация едва ли може да бъде намерено в която и да е психоаналитична дефиниция на травматата. [...] Независимо че

социо- и психогенезата на травмата, както и преработването ѝ, в почти всеки случай на „причинен от човека“ травматизъм, трябва да се оценява в контекста на социалните и политическите условия на власт и доминиращ дискурс, за тези връзки рядко се споменава в психоаналитичния дискурс“.

(Хилебранд, 2004, с. 35–36)

Хилебранд предполага, че отричането се дължи на различни източници на страх в дискурса. Той мисли, че във всеки травматичен опит се крие страхът от смъртта: или страх от собствената смърт, смъртна заплаха, или от потенциално животозастрашаващо положение на друг човек пред очите ни. И така всички травматични ситуации провокират чувства на безпомощност и безсилие. Тези форми на страх присъстват в дискурса за травма, с което ясно се диференцира инцидентната от причинената от човека травма (Hillebrandt, 2004, с. 32–33). Той вярва, че при случаен травматизъм, травматичното преживяване произтича от опита да се преработи в психичното конфронтацията с реалното на смъртта. Усещането за безпомощност, което става очевидно, може да се разглежда като безпомощност пред лицето на смъртта. Отричането, дисоциацията и изтласкването служат като примитивни защити пред тези чувства. При социалната травма е пределно ясно, че жертвата се изправя не само пред смъртта, но и пред всички невъобразими и жестоки действия на човека. Ако причинената от човека травма е следствие от нарушаване на обществения договор, според Хилебрант възниква и страх от вина. Основни изисквания на супер-егото са нарушени, защото обществото, в което живеем, прави тези смущения възможни. Следователно свидетелят на травматичното събитие е обвързан със ситуацията, откъдето и произтича чувството за вина, което е също толкова непоносимо и отблъскващо. Това променя драматично начина, по който се приема травмата (с. 34). Според Хилебрант това чувство за вина създава защитни механизми, които водят до отричане на социалните и политическите измерения на травмата. Индивидуалната версия на травмата, подобно на описаната в *МКБ-10* или *DSM-V* (*Диагностичен и статистически наръчник*, пето издание), се опитва да деконтекстуализира социалната действителност, причинила травмата, и така да отрече обвързването и отговорността на индивида в социалната и политическата поява на травмиращи структури. Освен страх от смъртта и страх от вина, съществува и трети вид страх – от конфликт с властта, който вероятно се случва при контекстуализиране на дефиницията за травма.

Както предполага Хилебранд, страхът от изолация или потисничество от страна на управляващите е причината за деполитизирането на дефиницията за травма, която преобладава в основните психологични и психоаналитични текстове. В резултат социалните и политическите измерения на травмата се разделят (с. 34–35). В тази връзка Брунер (Bruner, 2014) предлага травмата да не се смята за индивидуална патология, тъй като е важно социалните и официалните травматични структури да се посочват ясно. Освен това той подчертава политическата функция на научния дискурс за травмата чрез начина, по който „той включва, укрепва или подкопава деленето на жертви и насилници, на приятели и врагове и така съзнателно подкрепя или поставя под въпрос дадена политическа програма“ (Brunner, 2014, с. 14, преводът е на автора). Още повече, така могат да се налагат или отслабят както законни, така и неправомерни позиции, като се легитимират или делегитимира дискурсите на властващите или на опозицията в гражданското общество, и всичко това в името на науката (Brunner, 2014).

За да покаже как и къде политиката влияе на дискусията за травмата, Брунер различава шест отделни нива на дискурса за политическата травма (Brunner, 2014, с. 42–44). Първото ниво на *обществен и политически дискурс* се охранява от политическия глас на жертвите в обществото. Научен дебат може да се създаде само чрез политически глас, който помага на гласовете на жертвите да станат по-видими в обществения и политическия живот. Въпреки това, Брунер формулира едно второ ниво *клиничен диалог*, който се състои в консултативните кабинети. Този диалог е обект на политически влияния по начина, по който здравните и застрахователните политики, законодателството, клиничните оценки и т.н. определят какво се казва на терапевтичните сесии или какво може да се изнесе навън. Емпирични изследвания охраняват дискурса с проведенето на интервюта, мета-анализи, въпросници и количествени данни, което подкрепя присъствието му в обществото. В пресечните точки, където изследователски групи и общности, които търсят признание, че са жертвите на травмиращи събития, е представено четвъртото, *социално-ориентирано* ниво. На петото, *научно-популярно ниво*, медиите действат като посредник на дискурса, тъй като го правят разбираем за по-широка аудитория. На най-високото ниво е *правната и политическата общественост*, институционалните играчи на държавата, отговорни за репарации и лечение на жертвите.

Следователно, Бекер (2014) настоява за дискурс към травмата, който вече не пренебрегва разликите в контекста и специфичните кул-

турни особености. Той смята, че дискурсът за дефиниране на травмата винаги трябва да се отчита влиянието на актуалната политическа ситуация, точно както социополитическата травматизация винаги е част от политическия процес. За да се разберат социалните и политическите влияния върху травматичните ситуации, допълнително трябва да се създаде ниво, което позволява травмата да бъде възприемана и като стигма или като награда. Това не означава, че психологическата индивидуална патология на жертвата трябва да бъде пренебрегвана, но ѝ се дава друго измерение на интерпретация (Becker, 2014, с. 9). От Кийлсън (1979) научаваме, че във фазата след травматичното събитие има най-голяма възможност за изцеление. Тази фаза обаче е тясно свързана с това как обществото и правителството определят или третира травмата. Изследванията и разработките на социалните науки, определящи дали дадено събитие е травматично, винаги имат социално-политическо значение, защото политическите действия и репарации се определят от дискурсите (Becker, 2014, с.165). Бекер вярва, че това е предпоставка пострадалите да бъдат разглеждани като жертви, както и да бъдат признати за такива на политическо и социално равнище.

Проблемите в този процес обаче подчертават как индивидуалните, институционалните, но и политическите структури съзнавано или несъзнавано предотвратяват признаването на жертвите на травмата. В случай че някой бъде признат за жертва на травма, неминуемо трябва да последват финансови, правни, морални и психологически последици (Hillebrandt, 2004, с. 31). Така трябва да се приеме, че професионалният дискурс за травмата винаги застрашава властовите системи, когато дискурсът поставя в центъра на анализа структурите, които създават травматичната реалност. Освен това адекватният дискурс за травмата поставя под въпрос социалните защитни констелации и легитимността на настоящите социални обстоятелства. Ето защо Хилебранд вярва, че всеки дискурс на травмата, който отговаря на тези стандарти, попада под заплахата от политически действия (с. 32). Следователно, според Бекер (Becker, 2014), трябва да си зададем въпроса как да се справяме с дефиницията на травмата и с обуславяния от нея конфликт между силно индивидуалните, вътре-психични явления и социално-политическите процеси (с. 166). Ако травмата се третира като индивидуална патология, социалното ѝ измерение остава извън обсега на разглеждането. Ако се говори само за политически и социални аспекти на травмата, индивидуалното страдание остава без внимание. Ако, от друга страна, травмата се ограничи само до социо-

логически дискурс, има опасност личното измерение да остане извън изследването. Затова е необходим интердисциплинарен подход, който дръзва да разгледа, в тясна връзка със ситуационния контекст, както психологическото, така и социалното измерение на травмата, като в същото време критично държи сметка за социалното конструиране на понятието за травма. Този тип дискурс трябва да бъде постоянно реконструиран и анализиран в зависимост от ситуацията и контекста (Becker, 2014, с. 167). Въз основа на дискурса за травмираните бежанци в Европа, следващата част илюстрира как политическите и социалните процеси и обстоятелства могат да повлияят на поведението и преживяванията както на бежанеца, така и на психотерапевта.

Политически влияния върху дискурса за травмата на бежанците

При изследване на психотерапията с травмирани бежанци Фасин и Рехтсман (2009) отбелязват нарастващото значение на формалните психологически становища и оценки, което би означавало промяна в дискурса за травмата по отношение на бежанците. Поради значителния приток на търсещи убежище през последните години и оттам – значителния брой процедури за предоставяне на убежище, съдиите и адвокатите все по-често изискват психологически доказателства за претърпяната травма, особено когато физическите следи вече са изчезнали. Затова психологическата оценка става основна задача за психотерапевтите, които работят с травмирани бежанци. Стига се дотам психолозите да бъдат търсени от бежанците не за да облекчат посттравматичните симптоми, а по-скоро за да издадат документ за психологическа оценка, който да улесни процедурата за придобиване на бежански статут. Така психологът бива употребен за целите на процеса на предоставяне на убежище, а основната му задача не е да лекува травмата, а да я освидетелства. Психологът трябва да свидетелства, че в психиката на бежанеца се откриват следи от физическо и психологическо насилие. „Докато физическите наранявания могат да се излекуват, без да оставят белези, психичните са незаличими и макар и погребани, те издават тайните си на онези, които знаят как да ги намерят“ (Fassin & Rechtsmann, 2009, с. 258).

Фактът, че психологическите удостоверения имат относително ниска стойност в съда, е от второстепенна важност, защото хората най-често приемат самия документ като терапевтично средство,

тъй като той символизира признание за статута на жертва (Fassin & Rechtsmann, с. 246–248). Съществува и допълнителният факт, че документираната психологическа оценка подкрепя идеята, че свидетелството за травма от самите жертви няма тежест в съда. Травмата е достоверна само тогава, когато е призната от представител на държавата или обществото, психолог или адвокат. Този подход към бежанците поражда въпроса дали в очите на политиците и обществото е нужно човек да преживее травма, за да получи статут на бежанец. Но също така ясно показва, че травмата може да бъде излекувана само ако получи политическо и социално признание. Само чрез психологическо освидетелстване, а следователно и сертификат, травмата има тежест пред съда и само след положителен резултат от търсенето на убежище жертвата има възможност да заживее в безопасна среда и така да подобри психическото и физическото си състояние:

„По-приемливо е обяснението, че хората са травмирани от сериозни и болезнени събития, отколкото че страдат от посттравматични последици, които потвърждават автентичността на тези събития – особено, когато априори се допуска, че законът е нарушен. По този начин, както се случва още при първата поява, психическата травма носи само тази истина за жертвата, която обществото е готово да чуе“.

(Fassin & Rechtsmann, 2009, с. 274)

Ефекти на психотерапията с бежанци

Когато се работи с травмирани бежанци, освен задачата да се пишат психологически оценки, съществуват и много политически и социални фактори, които оказват влияние върху психотерапевтичния процес. Сред тях са отказът на разрешителни за работа, ограничен достъп до здравни грижи, настаняване в лагери и халета без лично пространство, принудителна пасивност, докато се чака предоставяне на убежище, както и разделянето на семейства и приятели. Всички те са предимно ретравмиращи и следователно засилват посттравматичните симптоми. Да не говорим за предизвикателствата на адаптирането към нова култура и нов живот, както и за расизма и дискриминацията в приемащата държава. За бежанците това означава, че колкото по-лоши са социалните и политическите условия в приемащата страна, толкова по-вероятно е посттравматичните симптоми да се засилят. Психотерапията може да е от полза само ако

подобрява социалната и политическата ситуация на бежанеца, тъй като за него травмата не свършва с бягството от страната, колкото и удобно да е такова обяснение (Birck, 2002).

„Когато терапевтът види, че жертвите на мъчения не получават необходимата помощ, а дискриминацията към тях продължава, се накърнява чувството му за демокрация и човешки права. Това ни засяга пряко, тъй като сме част от общества, които практикуват изтезания, подкрепят ги (например чрез законно производство и продажба на специфични електронни устройства за мъчения от немски компании) или ги толерират“.

(Birck, 2002)

За да е успешна терапията на травмирани бежанци, според Бирк трябва да има определени изисквания към терапевтите извън обичайните терапевтични процедури. Първо, терапевтът на травмирани хора не трябва да бъде неутрален към ценностите, защото е необходимо ясно позициониране на страната на жертвата, а не – на извършителя в очите на жертвата. Но точно това е неудобството за терапевта, защото означава, че наред с ясното позициониране, трябва да има и практическо действие. Ако пациентът не е в състояние сам да се справи с определени предизвикателства в намирането на убежище, защото е социално дискриминиран, Бирк смята, че може да е полезно пациентът да бъде подкрепен практически. Това може да значи поемане на социална работа, например помощ с настаняване и разрешаване на жилищни проблеми, медиация, правна и медицинска помощ или дори организиране на различни срещи. При неизбежната политическа обвързаност на терапевта на жертви на изтезания и бежанци, терапията може да бъде надеждна в очите на пациента – което е задължително за лечебния процес – само при активен ангажимент към демокрацията и правата на човека. Освен това може да се предотврати несъзнателният опит за постигане на политически цели чрез терапията на пациентите (Birck, 2002).

Ясно е, че мъченията и прогонването са социална и политическа реалност и стават възможни само в определен политически контекст. Такива пациенти не само страдат от вътрепсихична патология; те страдат от външни реалности, а именно – биват потискани от другите. Ето защо социалната рамка е от решаващо значение за генезиса на травмата. Само така разрушената връзка с другите може да бъде възстановена. Ако травмата не е правилно разпозната и компенси-

рана, дистанцирането от други хора ще се засили и така ще агравира патологията. Бирк казва: „Като помощници на оцелелите от изтезания, ние сме в опозиция на диктатурата и определени социално-политически течения. Да осъзнаеш несправедливостта изисква да предприемеш действия“ (2002, без страница). Тя твърди, че общественият облик е важен за подпомагащите организации и терапевти, защото им дава по-голямо признание и следователно – по-голяма закрила срещу експулсиране или депортация на пациента. И с по-голямата популярност на организацията, пациентът има по-голям шанс да получи признание. Неутралността, от друга страна, подкрепя атмосферата на мълчание и пренебрегване, създадена от извършителите (Birck, 2002).

За необходимостта от репарации и психотерапия

Необходим е политически и социален дебат за травматичните ситуации, за да се даде възможност на жертвите да излекуват психическото и физическото си страдание. Истинското страдание може да бъде само приблизително символизирано единствено при условие, че бъде дискутирано на политическо и психологическо ниво. Репарациите тук изпълняват функцията на символично признание от страна на обществото и политиката на жертвата и нейната загуба. Те трябва да изградят мост от психическия свят на индивида към социалния и особено политическия свят (Hamber, 2000, с. 218).

Съответно, подходящите репарации винаги трябва да бъдат контекстуални и индивидуални, така че жертвите да усетят, че тяхното страдание получава реално признание. Тези символични репарации могат да помогнат на жертвите да осъзнаят отговорността и да видят лицата, отговорни за травмата, които всъщност носят вината. Доколкото репарациите маркират замяната на нещо загубено, те могат да символизируют една психологическа повратна точка за жертвите. Компенсациите показват на хората значимостта им за обществото (Hamber, 2009, с. 142). Компенсациите обаче никога не успяват да възстановят миналото и да балансират загубите дори когато има сериозни опити за признание и извинение за травмата на жертвата:

По същество, ритуалите на уважение и памет, свързани със смъртта и травмата, са трудни за разбиване и, може би, трябва да бъдат прекратени единствено от самите оцелели, когато са готови. Този процес ще се облекчи, като се приемат за легитимни чувствата (на проти-

вопоставянеи гняв) на оцелелите и се създаде частно и обществено пространство, в което оцелелите да се справят с преживяванията си и конфликтите с миналото. Този процес непрестанно се подкрепя от правителствата и агресорите, може би с безкрайни опити за значителни, персонализирани и културно значими символични, материални и колективни репарации. Само динамичната сплав от истина, справедливост и подкрепа на оцелелите един ден може да накара някои от оцелелите да приемат идеята за репарациите като символична замяна на това, което е било изгубено.

(Hamber, 2000, с. 225–226)

С цитат от Брунер (2014) можем да разберем значението на психологията и психотерапията при лечение на жертвите на политически травми. Въз основа на анализа на различни дискурси за травмата, като този за афганистанските ветерани в Германия, той отбелязва, че само когато е публичен, дискурсът за травмата добива научен характер. Само чрез научен дебат за страданията на политически травмираните е възможно да се направи индивидуалното тровмотично преживяване част от една не-индивидуална категория. Брунер установява, че макар понятието за травма, както и това за ПТСР, в крайна сметка да е „деполитизиращо и деконтекстуализиращо“, то не води до дискурс за травмата, ограничен само до психопатологията. Все пак са разработени клинични, научни и политически дискурси за травмата. Науката се е опитала да класифицира преживяното насилие и неговото въздействие върху психологическите процеси в сравними и измерими категории. Следователно, личният опит, трансформиран в клиничен доклад, би могъл да гарантира, че опитът е отделен от неговата „пряка връзка с живота на индивида“ (Brunner, 2014, с. 47). Въпреки факта, че индивидуалният ситуационен опит отстъпва на заден план, остава възможността научният дискурс да обогати начините за изразяване и репертоара на индивидуалното поведение. Затова един професионален научен дебат за психичните последствия на индивидуалното и структурното насилие помага за по-лесно изразяване и споделяне на скръбта. И само чрез подобно изразяване е възможно публичното признание за жертвата (с. 48). Колкото повече думи се намират за описание на случилото се с травмата, толкова по-материални и морални са компенсациите, които балансират претърпяната загуба, толкова по-добри са шансовете на жертвата да осъзнае „разликата между реалността на ужаса и паметта за него“, (2014, с. 185). Психотерапията може да се разглежда като опит за установяване на социална рамка и социално признание,

което не е представено с политически компенсации и действия. Чрез създаването на пространство за скърбене в психотерапевтичната сесия може да се направи опит да се прекъсне мълчанието на жертвите и да се осъзнаят преживяванията в живота, като се остави миналото назад чрез процеси на символизиране.

Първо, за травматичния процес е важно дали преследването е прекратено или продължава; на второ място, дали и как се създава социално пространство, където миналото е назовано и признато; и трето, до каква степен това пространство активно енергизира и подкрепя процесите на символизиране. Психотерапията не може да реши тези проблеми, но може да помогне да бъдат преодоляни, ако признае собствените си ограничения и наистина се заеме с хората, като се откаже от лечението на симптомите като своя единствена цел.

(Becker, 2014, с. 18)

Библиография

- Becker, D. (2014). *Die Erfindung des Traumas*. Gießen: Psychosozial-Verlag.
- Benecke, C. (2014). *Klinische Psychologie und Psychotherapie: Ein integratives Lehrbuch*. Stuttgart: W. Kohlhammer-Verlag.
- Birck, A. (2002). Psychotherapie mit traumatisierten Flüchtlingen. *Psychotraumatologie*, 3 (04), 42. Available at www.thieme-connect.com/products/ejournals/html/10.1055/s-2002-35024
- Böhm, M., Decker, O., & Frommer J. (2014). Politische Traumatisierung im Kontext von Flucht, Vertreibung und Ankunft. In M. Böhm, O. Decker & J. Frommer (Eds.), *Schwerpunktthema: Politische Traumatisierung* (pp. 5–11). Gießen: Psychosozial-Verlag.
- Brunner, J. (2014). *Politik des Traumas*. Berlin: Suhrkamp-Verlag.
- Dilling, H., & Mombour, W. (Eds.). (2011). *Internationale Klassifikation psychischer Störungen: ICD-10 Kapitel V*. Bern: Huber.
- Enzmann, B. (2013). Politische Gewalt. In B. Enzmann (Ed.), *Handbuch Politische Gewalt* (p. 43–66). Wiesbaden: Springer Fachmedien.
- Fassin, D., & Rechtsmann, R. (2009). *Empire of Trauma*. 123–225.
- Hamber, B. (2000). Repairing the Irreparable: dealing with the double-binds of making Reparations for crimes of the past. *Ethnicity & Health*, 5(3/4), 215–226.
- Hamber, B. (2009). *Transforming Societies after Political Violence*. New York: Springer-Verlag.
- Hamburger, A. (2017). Genocidal Trauma. Individual and Social Consequences of the Assault on the Mental and Physical Life of a Group. In D. Laub & A. Hamburger (Eds.), *Psychoanalysis and Holocaust Testimony: Unwanted Memories of Social Trauma* (pp. 66–91). London: Routledge.
- Hamburger, A. (2018). New Thoughts on Genocidal Trauma. In A. Hamburger (Ed.), *Trauma, Trust, and Memory: Social Trauma and Reconciliation in Psychoanalysis, Psychotherapy and Cultural Memory* (pp. 13–22). London & New York: Routledge.
- Hillebrandt, R. (2004). *Das Trauma in der Psychoanalyse*. Gießen: Psychosozial-Verlag.
- Keilson, H. (1979). *Sequentielle Traumatisierung bei Kindern*. Gießen: Psychosozial-Verlag.
- UNHCR. (2017). Flüchtlinge weltweit: Zahlen und Fakten. Retrieved on 8 September 2017 or www.uno-fluechtlingshilfe.de/cdn/trk/lp/v01/

3

СОЦИАЛНА ТРАВМА В МЕЖДУНАРОДНОТО ЗАКОНОДАТЕЛСТВО ЗА БЕЖАНЦИТЕ

Жан-Жак Петручи и Андреас Хамбургер

В тази глава обсъждаме съотносимостта междусоциалната травма и *правното определение* на статута на бежанец съгласно основните инструменти за международна закрила в областта. По отношение на инструментите за международна закрила на бежанците правим преглед на Конвенцията за статута на бежанците (1951) и Протокола за статута на бежанците (1967) (понякога колективно наричани в тази статия „Женевската конвенция“), както и действащото законодателство на ЕС за предоставяне на убежище. Използваме израза „бежанец“ според определението в Женевската конвенция. Законът на ЕС за предоставяне на убежище обаче се отнася не само до термина „бежанци“ (според определението в Женевската конвенция), но и до израза „субсидиарна закрила“, термин (и предпоставките, приложими към него), който ще бъде обсъден и анализиран в тази глава.

Когато говорим за „травма“ в тази глава, ние имаме предвид *психологическото значение* на този израз. Голяма част от това определение ще бъде обсъдено подробно по-долу, но е достатъчно да се каже, че разглеждаме ролята, ако има такава – на *психологическата* дефиниция на социалната травма в *правното* определение на понятието „бежанец“ (както и в определението на понятието „субсидиарна закрила“) и дали травмата изобщо е предпоставка за установяване на такъв правен статут.

Психологическото определение на израза „травма“ ще бъде дефинирано на две нива: индивидуална и социална травма. Индивидуалната травма се определя според клиничното разбиране като вътре-психичен феномен. Определението, дадено за индивидуалната травма като вътрепсихично събитие ще бъде отнесено и към социалната травма. На тази обща основа, индивидуалната травма ще бъде разграничена от социалната по степента, до която травмата на индивида ще окаже последващо въздействие върху обществото, в което е настъпила.

В резултат на анализа в тази глава показваме, че (1) индивидуалната травма не играе никаква роля в правната дефиниция на изразите „бежанец“ и „субсидиарна закрила“, докато (2) социалната травма има важна роля в правното определение на тези изрази и *изненадващо*, че (3) правните предпоставки, изисквани от Женевската конвенция и Закона за убежище на ЕС при дефинирането на изразите „бежанец“ и „субсидиарна закрила“ значително се припокриват с предпоставките, необходими за съществуването на социална травма.

Психологическа дефиниция на травмата

Терминът „травма“, който в медицината означава лезия вследствие въздействие със сила, се използва метафорично в клиничната психиатрия и психология от XIX в. за *overwhelming* силни, връхлитащи емоции и преживявания, които причиняват различни психологически симптоми. Въпреки това изразът „травма“ привлича общественото внимание, когато след Втората световна война американски военни психиатри създават *Диагностичния и статистически наръчник за психични разстройства (DSM-I, APA, 1952)*. Тук, със специално внимание към преживявания по време на военни действия, посттравматичната патология е категоризирана като „силна реакция на стрес (преходно ситуативно разстройство на личността)“ (с. 41). DSM-III (APA, 1980) определя посттравматичното стресово разстройство (ПТСР) като причинено от „разпознаваем стрес фактор, предизвикващ сериозни симптоми на разстройство у почти всеки“. По-късни редакции се опитват да прецизират тази донякъде тавтологична дефиниция с изброяване на когнитивни и емоционални симптоми на ПТСР (критерии A2), но въпреки това причината за травмата (и нейните симптоми) остава свързана предимно с физическа заплаха (критерии A1). Такова определение следователно изключва много травмиращи обстоятелства и за съжаление сред изключените остават някои от най-натрапчивите, като травми на колективната идентичност, произтекли от геноцида и холокоста (Kira et al., 2008, с. 62–87). Съвременните разбирания вече подчертават, че не само физическите заплахи, но и психологическите трябва да се признаят за възможни причини за посттравматични реакции (вж. *DSM-V, APA, 2013; Hamburger, 2018*).

Следователно социалната травма не може да бъде определена просто като специален случай на травма, тъй като спецификата на травмиращата заплаха е извън тясното определение, предвидено в DSM-V (APA,

2013), където се разглежда само излагането на физическо или сексуално насилие. Въпреки това, в критериите A2 на DSM-V, лицата, които са преживели социална травма, са травмирани в клиничния смисъл на израза (т.е. ПТСР). В такъв случай социалната травма предполага участие на социалната среда, което означава, че травмираните лица са част от социална група-обект на преследване. Освен това, социалната и геноцидната травматизация не само е насочена към една група, но също така е причинена от социална група. И двете групи, жертви и извършители, често са част от едно и също общество (Hamburger, 2017, с. 83–84). Чрез социална травма и експулсиране на преследвани групи от тяхното общество (и/или чрез фундаментално модифициране или унищожаване на това общество), се разрушава иначе наличната „репаративна социална мрежа“ и „репаративните комуникативни механизми“ изчезват. Нещо повече, ако в обществената реалност, създадена след появата на социалната травма, съществува нежелание да се говори за или да се признае социалната травма („конспирация на мълчанието“), жертвите на тази социална травма остават забравени (Hamburger, 2017, с. 82).

Да обобщим: определението за социална травма трябва да включва следното:

- A. На интра-психично ниво:
 1. Трябва да са налице посттравматични симптоми на ПТСР (критерии A2 в клиничен смисъл), без задължително да е изживяно физическо или сексуално насилие, което впоследствие се замества от участие в социална група, изложена на социална травма;
- B. На над-психично ниво:
 1. Изисква се включването на социалната среда;
 2. насоченост (чрез преследване) към цяла група, притежаваща ясно определена идентичност;
 3. причиняване (чрез преследване) от извършители, които обикновено принадлежат към едно и също общество като самите жертви (т.е. които съставляват преследваната група);
 4. причиняване (чрез преследване) от тези извършители колективно и едновременно срещу жертвите, съставляващи преследваната група, към която се прилага;
 5. унищожаване или дълбока промяна на същността и характера на обществото, в което се случва такава социална травма;
 6. унищожаване на мрежите и механизмите за репарация, които са съществували преди социалната травма.

Правната дефиниция на термина „бежанци“

Изразът бежанец, използван и дефиниран в параграф 1А(2) от Конвенцията за статута на бежанците (1951) гласи следното:

За целите на настоящата конвенция, терминът „бежанец“ се прилага за всяко лице, което в резултат на събития, настъпили преди 1 януари 1951 г. и поради основателен страх от преследване поради раса, религия, националност, членство в определена социална група или политическа група, е извън страната, на която е гражданин и не е в състояние или поради този страх не желае да се ползва от закрилата на тази страна; или който не е гражданин и е извън страната на предишното си обичайно местопребиваване в резултат на такива събития, не е в състояние или поради този страх не желае да се върне в нея.

(Конвенция за статута на бежанците, 1951, с. 14)

На първо място е важно да се отбележи, че ограничението за 1951 г., изложено в оригиналния текст на Женевската конвенция (както се вижда по-горе), беше премахнато от Протокола за статута на бежанците (1967 г). Това впоследствие направи Женевската конвенция приложима по отношение на лица, нуждаещи се от закрила след 1951.

Във всеки случай, от горното определение е важно да се открият следните пасажки, за да се дефинират правните предпоставки да може дадено лице да се смята за бежанец според Женевската конвенция:

Човек, който [...]:

- поради основателен страх от преследване,
- поради своята раса, религия, националност, принадлежност към определена социална група или политическа организация, е извън страната, на която е гражданин, и
- не е в състояние или поради такъв страх не желае да се възползва от закрилата на тази страна.

(Конвенция за статута на бежанците, 1951, с. 14, подчертаването – наше)

Роля и значение на индивидуалната травма

Внимателен преглед на член 1А(2) от Конвенцията за статута на бежанците (1951), на Женевската конвенция като цяло, както и на Наръчника на ВКБООН и *Насоките за процедурите и критериите за определяне на бежански статут по конвенцията от 1951 г. и Протокола от 1967 г. за статута на бежанците* (ВКБООН, 2011)¹, авторите заключават, че индивидуалната травма (във вътре-психична, клинична форма) не е предпоставка да се даде статут на бежанец по Женевската конвенция. Индивидуалната травма въпреки това играе важна, макар и спомагателна роля при прилагането на Женевската конвенция. Тази спомагателна роля се вижда ясно, когато се разгледат например някои от Насоките на ВКБООН, издадени, за да улеснят тълкуването и прилагането на Женевската конвенция.

Параграф 16 от Насоките на ВКБООН за международната закрила² № 7 (2006, с. 7) гласи, че по отношение на жертвите на трафик и лица, изложени на риск от трафик, *еднократен опит* в трафика на хора от дадено лице може всъщност да се счита за основание за „мотивиран страх от преследване“ и по този начин може да съставлява статут на бежанец според Женевската конвенция. Тази предпоставка ще се счита за изпълнена, в случай че такъв еднократен опит е създал у индивида „продължаващи травматични психологически последици, които след това биха направили връщането в страната на произход непоносимо“ (с. 7). В случай че тази предпоставка е налице във всеки конкретен случай, трябва все пак да се знае, че статут на бежанец ще бъде предоставен само ако са изпълнени всички „други взаимосвързани елементи от определението за бежанец“ (с. 7). Така можем да видим, че текстът използва индивидуалната травма за покриване на критериите за „обоснован страх от преследване“, както изисква Женевската конвенция.

В параграф 26 от Насоките на ВКБООН № 4 (2003, с. 6) се посочва, че при вътрешно преместване в безопасни райони в страна, в която е преследвано дадено лице, индивидуалната травма („психологическа травма“), претърпяна от лицето и произтичаща от *минало преследване* трябва да се има предвид, ако подобно вътрешно преместване може да причини нови психологически травми.

В параграф 35 от Насоките на ВКБООН № 1 (2002, с. 8) се посочва, че по отношение на „лицата, повдигащи бежански проблеми, свързани

¹ Посочва се в тази статия като „Наръчник към Женевската конвенция“.

² Назовано тук „Ръководството на ВКБООН“.

с пола, и по-специално при жертви на изтезания или травми“, *трябва да се следват специфични процедури и гаранции* за решаване внимателно и с емпатия на чувствителните въпроси и травматичните събития, които са прогонили хората от родната им страна.

Като последен пример, в параграф 20 от Насоките на ВКБООН № 3 (2003, с. 6) се посочва, че по отношение на член 1В(5) и (6) от Женевската конвенция (текстове, които предвиждат връщането на бежанци и лица без гражданство в страната на произход в случаи, когато тези държави вече не представляват заплаха за лицата) може да се направи изключение от общия принцип (т.е. завръщане в страната на произход) в случаи, когато съществуват „сериозни последици от преследването“, което всъщност препятства връщането на тези бежанци (моля, обърнете внимание, че това изключение е приложимо само за бежанци, а не за лица без гражданство). По този параграф ръководството гласи, че неотменни причини „могат да включват бивши лагеристи или затворници, оцелели и свидетели на насилие срещу членове на семейството, включително сексуално насилие, както и тежко травматизирани лица“ (с. 6). Поради това индивидуалната травма служи, съгласно това ръководство, за тълкуване на израза „неотменими причини“ съгласно параграф 1В(5) от Конвенцията за статута на бежанците (1951).

Изложеното дотук сочи, че индивидуалната травма може да се използва поне в един случай като предпоставка за предоставяне на статут на бежанец по Женевската конвенция. Тя може да се използва и за тълкуване на поне още един израз в Женевската конвенция, както и за осигуряване на процедурни гаранции при подхода (напр. интервюиране) към лицата, които са претърпели индивидуална травма. Така че макар травмата според Женевската конвенция да има спомагателно значение, тя остава много важна в голям брой случаи.

Ролята и значимостта на социалната травма

Първият критерий по Женевската конвенция е „основателен страх на индивида от преследване“ (Конвенция за статута на бежанците, 1951, с. 14). Преследването на една група от друга е и първото условие за социална травма. Социалната травма изисква социална среда, в която преследването е насочено към определена група с ясна и дефинирана идентичност и се изпълнява от група извършители по колективен и координиран начин. Ето защо преследването, извършено в контекста

на социална травма, както и критерият за „основателният страх от преследване“ (с. 14) се припокриват в голяма степен.

Вторият критерий по Женевската конвенция е, че те трябва да са преследвани поради раса, религия, националност, членство в дадена социална група или политическа организация.

Преследването, извършено в контекста на социалната травма, макар и по-общо, възниква по същите причини, както във втория критерий. Затова можем да заключим, че и тук има голямо съвпадение.

Третият критерий по Женевската конвенция за предоставяне на статут на бежанец изисква лицето, принадлежащо към преследваната група, да е „неспособно или поради този страх (от преследване) да не се ползва от защита в страната си“ (с. 14). Това, естествено, означава, че преследваната и преследващата група са в една и съща страна, или че и извършителите, и жертвите принадлежат към една и съща държава и общество. Третият критерий има много общо със социалната травма, тъй като и в двата случая същността и характерът на страната (и обществото) ще бъдат засегнати из основи, когато не е възможно безопасно връщане и репаративните мрежи и механизми вероятно са били унищожени.

Предвид посочените критерии, предпоставките, необходими за появата и съществуването на социална травма, се припокриват значително с предпоставките, необходими за предоставяне на статут на бежанец по Женевската конвенция.

Правната дефиниция на термина „субсидиарна закрила“

Законодателството на ЕС по въпроса за убежището позволява да се предостави бежански статут, както и възможност да се кандидатства за „субсидиарна закрила“³ на лицата, които не отговарят на строгите изисквания на Женевската конвенция.

В тази връзка е интересно да се отбележи, че лица, прогонени от войни, които не са активно преследвани като група, но които просто са се оказали между воюващи страни, не получават закрила на бежанци спо-

³ Изразът „сериозна вреда“, както е определено в член 15 от Директива 2011/95/ЕС, се състои от: смъртно наказание или екзекуция; или (2) изтезание или нечовечно или унижително отношение или наказание на кандидат в страната на произход; или (3) сериозна и индивидуална заплаха за живота или личността на гражданин поради безразборно насилие в ситуации на международен или вътрешен въоръжен конфликт.

ред Женевската конвенция. Трябва да се има предвид, че ситуацията е различна по отношение на други международни инструменти за защита, като Декларацията от Картахена за бежанците (1984) и Конвенцията на Организацията за африканско единство (ОАЕ), уреждаща специфични аспекти на бежанските проблеми в Африка (1969), където определението за бежанец е разширено, за да включи лица, прогонени от война.

За такива лица, които не могат да претендират за статут на бежанец съгласно Женевската конвенция и както е посочено в параграф 164 от Наръчника към Женевската конвенция (UNHCR, 2011, с. 33), *единственият открит начин на защита е военновременното законодателство* – а именно Женевските конвенции от 1949 г. относно защитата на жертвите на войни и протокола от 1977 г., допълващ Женевските конвенции от 1949 г. относно защитата на жертвите на международни въоръжени конфликти; защитата, предоставена съгласно тези конвенции, остава ограничена до страната(ите) или до зоната(ите), където се случват военните действия; не се отварят врати за убежище в трети страни. За да се облекчи тази ситуация, европейските законодатели приеха понятието „субсидиарна закрила“ в Закона за убежището на ЕС. Понятието за субсидиарна закрила обхваща, наред с другото, лица, прогонени от война, които – по същество – не са преследвани.

„Лице“, което отговаря на условията за „субсидиарна закрила“ съгласно член 2 (е) от Директива 2011/95/ЕС на Европейския парламент и на Съвета на ЕС (2011, с. 13), се определя, както следва:

„лице, което отговаря на условията за субсидиарна закрила“ означава гражданин на трета държава или лице без гражданство, което не отговаря на условията за бежанец, но за което има сериозни основания да се смята, че ако бъде изпратено обратно в държавата на произход, или в случай на лице без гражданство — в държавата на предишното му обичайно пребиваване, би било изложено на реална опасност от тежки посегателства по смисъла на член 153, и по отношение на което не се прилага член 17, (1) и (2)⁴, и което не може или поради такава опасност не желаят да получат закрилата на тази държава;

(Директива на Съвета 2011/95/EU, 2011, с. 13)

⁴ Членове 17(1) и (2) от Директива 2011/95/ЕС се отнасят до граждани на трети страни и лица без гражданство, които са извършили престъпления (например военни престъпления или други тежки престъпления) или които биха се оказали опасни за общността (например терористи) и поради това нямат право на закрила съгласно Закона за убежището на ЕС.

В анализа на израза „субсидиарна закрила“ според Закона за убежището на ЕС е важно тук да се открият следните пасажи в горепосоченото определение, за да се дефинират правните предпоставки, необходими за даване на такъв статут по Закона за убежището на ЕС :

Лице, което [...]:

- ако се върне в страната на произход или в случая на лице без гражданство – в страната на предишно обичайно местопребиваване,
- е изправено пред реален риск от сериозно увреждане по смисъла на член 15, и [...]
- не е в състояние или поради такъв страх не желае да се възползва от закрилата на тази страна.

(Директива на Съвета 2011/95/ЕС, 2011, с. 13)

Внимателен преглед на всички приложими директиви и резолюции на ЕС в областта на правото на убежище в ЕС показва, че индивидуалната травма (доказана във интра-психична, клинична форма у дадено лице) *не е* основание за предоставяне на субсидиарна закрила съгласно законодателството на ЕС за предоставяне на убежище.

Отново индивидуалната травма играе спомагателна роля при прилагането на законодателството на ЕС за убежище. Голяма част от ролята, която изпълнява индивидуалната травма при различните директиви и резолюции е насочена за установяване на ясни процедурни гаранции за работа както с бежанците, така и с лица, търсещи субсидиарна закрила, които са преживяли индивидуална травма. Травмата има решаващо значение за признаването на жертвите на изтезания и други форми на екстремна травматизация като гаранция, че ще им се даде възможност да кандидатстват коректно и че ще се погрижат за специалните нужди на индивидуално травмираните лица при влизане и заселване в ЕС (например, Директива 2011/95/ЕС на Европейския парламент и на Съвета, член 20 (3); Директива 2008/115/ЕО, чл. 5.в, чл. 9, (2), а) и чл. 16 (3); Директива 2013/32/ЕО, чл. 29 и 31 от преамбюла, чл. 2, г), чл. 18, чл. 24(3), Директива 2013/33/ЕО, чл. 14 от преамбюла, чл. 2.п, чл. 11(1), чл.21, 22 и 25.

Що се отнася до субсидиарната закрила и социалната травма, първият критерий по Закона за убежището на ЕС за предоставяне на субсидиарна закрила включва следния израз (приложим към индивида): „ако се върне в своята страна на произход“ и „предишната страна на обичайно пребиваване“ (с. 13). Това условие ясно свидетелства за

включването на социалната среда, като в същото време се подчертава, че при завръщане рискът от тежко увреждане може да се очаква от действията на група извършители, разположени в страната на произход. Този първи критерий за предоставяне на субсидиарна закрила по силата на Закона за убежището на ЕС следователно се припокрива в действието и смисъла си с някои от основните условия, определящи социалната травма.

Вторият критерий съгласно Закона за убежището на ЕС предвижда, че ако дадено лице се върне в страната на произход или в обичайното си местопребиваване, това лице е „изправено пред реален риск от сериозна вреда, според дефиницията в член 15“ (с. 13). „Сериозна вреда“, според определението в член 15 от Директива 2011/95/ЕС, включва:

(1) смъртно наказание или екзекуция; или (2) изтезание или нечовечно или унижително отношение или наказание на човека в страната на произход; или (3) сериозна и индивидуална заплаха за живота или личността на гражданин поради безразборно насилие в ситуации на международен или вътрешен въоръжен конфликт „.

(Директива 2011/95/ЕС, 2011, с. 18)

Следователно тези действия представляват пряко преследване на една група от друга (например смъртно наказание, екзекуция, изтезания, нечовешко/унижително отношение) или най-малкото безразборно насилие (в резултат на международен или вътрешен конфликт), извършено от лица, принадлежащи към една група, срещу индивиди, принадлежащи към друга група, която изпълнява един от най-важните критерии и предпоставки, необходими за съществуването на социална травма.

Третият критерий по Закона за убежището на ЕС е, че търсецът закрила „не е в състояние или поради подобен риск (от сериозна вреда) не желае да се ползва от закрилата на тази страна“ (с. 13). Това показва колко сериозна вреда може да се очаква от извършителите, които са част от същата обществена група, както и лицата, търсещи закрила. Освен това този трети критерий подчертава факта, че характерът и същността на разглежданото общество са основно засегнати и потърпевши в резултат от това, че преследваната група (и лицата, принадлежащи към нея) вече не могат да се завърнат поради страх от сериозна вреда. Следователно репаративните мрежи и механизми, които по принцип трябва да са достъпни за хора, които търсят закрила в своите страни (или местообитаване), вероятно са разрушени. Съществува ясна връз-

ка между социалната травма и този трети критерий за предоставяне на „субсидиарна закрила“ по силата на Закона на ЕС законодателство за убежището.

Предпоставките, необходими за появата и съществуването на социална травма (или по-точно предпоставките, свързани с извънпсихичните елементи на социалната травма), до голяма степен съвпадат с необходимите условия за предоставяне на статут на субсидиарна закрила съгласно Закона за убежището на ЕС. Още веднъж тази тясна връзка между закона за предоставяне на убежище и социалната травма не е съвпадение, тъй като произтича от същия човешки опит, гледан от две различни школи.

Заключение

Вярваме, че крайното заключение, което може да се направи от изложението по-горе анализ, е простият факт, че не е изненада – в *ретроспектива* – че намерихме много реална и осезаема съвместимост между закона за предоставяне на убежище и психологията на социалната травма. Основните международни инструменти за закрила на бежанци и лица, изселени в резултат от война, всъщност са международната защита срещу социална травма.

И накрая, може би е важно да споменем, че жертвите на социална травма не само страдат от индивидуална травма, но и от загуба на семейство, дом, родина, култура, социална и културна идентичност. Ако може да се твърди, че идентичността се отразява в огледалата, които нашите семейства, приятели и култура държат пред нас, тогава ще осъзнаем, че жертвите на социалната травма са загубили тези огледала; на тях им остава само идентичност, която изглежда като един чужд аз, човек е често сам в една чужда среда, преследван от призраците на дисоциирания опит. Ако съществува сложна психологическа фрактура, описаното травматичното състояние със сигурност е пример за такава.

Библиография

- American Psychiatric Association (APA). (1952). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders I*. Washington, DC: American Psychiatric Association.
- American Psychiatric Association (APA). (1968). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders II*. Washington, DC: American Psychiatric Association.
- American Psychiatric Association (APA). (1980). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders III*. Washington, DC: American Psychiatric Association.
- American Psychiatric Association (APA). (2000). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders IV*. Washington, DC: American Psychiatric Association.
- American Psychiatric Association (APA). (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (5th ed.). Arlington, VA: American Psychiatric Press.
- Cartagena Declaration on Refugees, Colloquium on the International Protection of Refugees in Central America, Mexico and Panama, 22 November 1984. Retrieved on 13 February 2018 from www.unhcr.org/about-us/background/45dc19084/cartagena-declaration-refugees-adopted-colloquium-international-protection.html
- Convention Relating to the Status of Refugees, 28 July 1951, United Nations, Treaty Series, vol. 189, p. 137. Retrieved on 13 February 2018 from www.unhcr.org/3b66c2aa10
- Directive 2008/115/EC of the European Parliament and of the Council of 16 December 2008 on common standards and procedures in Member States for returning illegally staying third-country nationals. (2008). *Official Journal of the European Union*, L348, 98–107.
- Directive 2011/95/EU of the European Parliament and of the Council of 13 December 2011 on standards for the qualification of third-country nationals or stateless persons as beneficiaries of international protection, for a uniform status for refugees or for persons eligible for subsidiary protection, and for the content of the protection granted. (2011). *Official Journal of the European Union*, L337, 9–27.
- Directive 2013/32/EU of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 on common procedures for granting and withdrawing international protection. (2013). *Official Journal of the European Union*, L180, 60–86.
- Directive 2013/33/EU of the European Parliament and of the Council of 26 June 2013 laying down standards for the reception of applicants for international protection. (2013). *Official Journal of the European Union*, L180, 96–116.
- Geneva Convention Relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War (Fourth Geneva Convention), 12 August 1949, 75 UNTS 287. Retrieved on 14 March 2018 from www.un.org/en/genocideprevention/documents/atrocities-crimes/Doc.33_GC-IV-en.pdf

- Hamburger, A. (2017). Genocidal Trauma. Individual and Social Consequences of the Assault on the Mental and Physical Life of a Group. In D. Laub & A. Hamburger (Eds.), *Psychoanalysis and Holocaust Testimony: Unwanted Memories of Social Trauma* (pp. 66–91). London: Routledge.
- Hamburger, A. (2018). New Thoughts on Genocidal Trauma. In A. Hamburger (Ed.), *Trauma, Trust, and Memory: Social Trauma and Reconciliation in Psychoanalysis, Psychotherapy and Cultural Memory* (pp. 13–22). London & New York: Routledge.
- Kira, I. A. Lewandowski, L., Templin, T., Ramaswamy, V., Ozkan, B., & Mohanesh, J. (2008). Measuring cumulative trauma dose, types, and profiles using a development-based taxonomy of traumas. *Traumatology*, 14, 62–87.
- OUA [Organisation of African Unity] Convention Governing the Specific Aspects of Refugee Problems in Africa, 10 September 1969, 1001 U.N.T.S. 45. Retrieved on 25 January 2018 from www.unhcr.org/about-us/background/45dc1a682/oua-convention-governing-specific-aspects-refugee-problems-africa-adopted.html
- Protocol Relating to the Status of Refugees, 31 January 1967, United Nations, Treaty Series, vol. 606, p. 267. Retrieved on 20 January 2018 from <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201125/volume-1125-I-17512-English.pdf>
- Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of International Armed Conflicts (Protocol I), 8 June 1977, 1125 UNTS 3. Retrieved on 23 January 2018 from www.refworld.org/docid/3ae6b36b4.html
- Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts (Protocol II), 8 June 1977, 1125 UNTS 609. Retrieved on 20 January 2018 from <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%201125/volume-1125-I-17513-English.pdf>
- UNHCR, Guidelines on International Protection No. 1: Gender-Related Persecution within the context of Article 1A(2) of the 1951 Convention and/or its 1967 Protocol Relating to the Status of Refugees, 7 May 2002, HCR/GIP/02/01. Retrieved on 20 January 2018 from www.unhcr.org/publications/legal/3d58ddef4/guidelines-international-protection-1-gender-related-persecution-context.html
- UNHCR, Guidelines on International Protection No. 3: Cessation of Refugee Status under Article 1C(5) and (6) of the 1951 Convention Relating to the Status of Refugees (the „Ceased Circumstances“ Clauses), 10 February 2003, HCR/GIP/03/03. Retrieved on 27 January 2018 from www.unhcr.org/publications/legal/3e637a202/guidelines-international-protection-3-cessation-refugee-status-under-article.html
- UNHCR, Guidelines on International Protection No. 4: „Internal Flight or Relocation Alternative“ Within the Context of Article 1A(2) of the 1951 Convention and/or 1967 Protocol Relating to the Status of Refugees, 23 July

2003, HCR/GIP/03/04. Retrieved on 20 January 2018 from www.unhcr.org/publications/legal/3f28d5cd4/guidelines-international-protection-4-internal-flight-relocation-alternative.html

UNHCR, Guidelines on International Protection No. 7: The application of Article 1A(2) of the 1951 Convention and/or 1967 Protocol relating to the Status of Refugees to victims of trafficking and persons at risk of being trafficked, 7 April 2006, HCR/GIP/06/07. Retrieved on 21 January 2018 from www.unhcr.org/publications/legal/443b626b2/guidelines-international-protection-7-application-article-1a2-1951-convention.html

UNHCR. (2011). *Наръчник и насоки за процедурите и критериите за определяне на статут на бежанец съгласно Конвенцията от 1951 г. и Протокола от 1967 г. за статута на бежанците*. HCR/1P/ENG/REV. Взето на 28 януари 2018 г. от www.unhcr.org/3d58e13b4. PDF

4

ВИЗУАЛНИ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ НА „БЕЖАНСТВОТО“ И ОБРАЗЪТ НА БЕЖАНЕЦА В НЕМСКАТА ПРЕСА

Йелена Йовичич

Лятото на 2015 г., известно като „дългото лято на миграцията“ или „бежанската криза“, беше една от най-интензивно обсъжданите теми в политиката, медиите и средите на гражданското общество. Хора, които бягат от война, конфликти и бедност, причинена от климатични промени и изчерпване на природните ресурси, често вследствие от същите тези конфликти, сега се отправят към Европа. Или поне така беше оформен доминиращият обществен дискурс по онова време. Днес са останали само поразителните визуални дискурси на несигурност, смърт и страдание, възникнали през онзи период, който продължава и след лятото на 2015 г. Някои от нас станаха свидетели на пътуването и пристигането на бежанците – фотожурналисти, активисти, служители на НПО, полиция, гранични служители и друг административен персонал на гранични режими. Останалите следяха развитието на събитията чрез медийни репортажи и огромно количество визуални изображения на бягащи хора. Това, от своя страна, създаде психическо противопоставяне между живия и медиирания опит на „кризата“ (Sontag, 1978; Szczepanik, 2016). Когато четеш и виждаш бежанци като част от сутрешния ритуал „кафе и вестник“, се създава критична дистанция между тези „на дисплея“ и читателя – от другата страна. Фактът, че сме избрали да отразим бягащите – едно мащабно бягство от опасност и преследване – като се спираме върху бежанците, а не върху причинителите на тяхното страдание, е от особен интерес тук. Зьорени (Szorenyi, 2006) пише, че вграждането на страданието на другите в естетически обект вече поставя въпроси за политиката и етиката на създаването и консумацията на такава образност. И все пак тези конкретни изображения на бягство не могат да бъдат разбрани извън политическия и социалния контекст, в който са възникнали.

В тази глава се описват начините, по които прес фотографията представяше условията за бежанците, бягащите хора и как разбираме бежанството в по-локализирания социално-исторически контекст на Германия. Чрез анализ на визуалния материал, публикуван на първите страници, извеждам доминиращия дискурс за бежанството и конструкта „бежанец“. Фокусът е върху случая на Германия и водещият въпрос е: *Как бяха отразени търсещите убежище и бежанците в немския всекидневник Süddeutsche Zeitung по време на т. нар. „бежанска криза“ от 2015 г.?* Нещо повече, част от дискусията се посвещава на един важен въпрос, разглеждан в този сборник – възникването и последствията от *социалната травма* според визуалните репрезентации. Със съзнание за проблемите и рисковете от методологически национализъм, използвам „германския/немския“ контекст, за да посоча възможните връзки между съществуващата визуална образност на бягство и историческия контекст, в който различни лица и групи в Германия бяха принудени да възприемат и да се научат да се отнасят към „бежанството“.

Теоретична постановка

В по-общо описание на смисъла и критиката на фотографията Сюзън Зонтаг твърди, че снимките не могат да изградят морална позиция, „но могат да утвърдят такава – или да участват в създаването на нова [...]“ И че фотографските свидетелства не конструират – или по-правилно, не идентифицират – събитията, приносят на фотографията винаги следва назоваването на събитието (1978, с. 17–19).

Цитирам това във връзка с въпроса какво да кажем за същността на фотографиите, които следват назоваването на събитието от лятото на 2015 г. като „бежанска криза“? Визуалният образ е мощен инструмент за предаване на послания и както твърди Райт (2002), е важно да се анализира как образите създават нови дискурси и да се изследват социалните и институционалните рамки на тяхното значение. Досега визуалната репрезентация на бежанците е достигнала нива на насищане и по смисъла на Малки (Malkki, 1995), западният поглед е разработил преднамерена представа за това как може да изглежда „бежанецът“.

В по-ново проучване, Блийкър и други (Bleiker et al., 2013) правят анализ на съдържанието на два австралийски вестника, като разглеждат репрезентациите на бежанците на първите страници. Те устано-

вяват, че в 66% от случаите бежанците са представени в средни (4–15 души) до големи (15+ души) групи, а само 10% са случаите, в които са показани единични лица. Също така те изследват изражението на лицата на хората от снимките и колко различни са лицата по принцип. Само 2% от снимките изобразяват ясно разпознаваемо лице на човек, докато в 46% от случаите не се откриват различни черти. Като се има предвид решаващата роля на образа за моделиране на общественото възприятие на бежанците, авторите предполагат, че бежанците са поставени във визуална рамка на потенциална заплаха за сигурността и „националния суверенитет“, а не на хора, нуждаещи се от защита и грижа – рамката на хуманитарния ответ (Bleiker et al., 2013).

Във връзка с различните рамки на репрезентация Райт (2002, с. 53) предлага три общи категории или типове, които лесно свързваме с термина „бежанец“. Първо, изобразените в състояние на деградация, отчаяние и бедност; обикновено двойка или малка група от хора, изолирани, голи, запуснати. На второ място, бездомните, но не непременно в недостойни пози; например снимки на хора с малко вещи, с транспортните си средства. Трето, „преселението“, или образи на големи групи и масово придвижване.

Въпреки че Райт (2002) назовава и четвърти тип, „мадона с младенец“ – общ кадър на жена с вид на светица, която държи дете, подобно на „Мигрантската майка“ на Доротейя Ланге от 1936 г., неговата класификация може да бъде оспорена с оглед на историческия опит на конкретни места във връзка с бягството и хората, които го олицетворяват. Например Джонсън (2011) твърди, че изграждането на понятието „бежанец“ се представя с преувеличен фокус върху расата, жертвите и феминизацията. Илюстрация за това е замяната на образа на бежанеца от 1950 г. на ВКБООН от преобладаващо европейски, бели, „западни“ семейства с доста различния визуален образ на този, който стана „бежанец от третия свят“ – представен с иконичния образ на „бедна жена или дете от Африка“ (Johnson, 2011, с. 1023). По този начин Джонсън добавя още едно ниво към дискусиата за репрезентациите – нивото на историческите зависимости и контекстуализацията.

При репрезентациите на хората, които бягат и се нуждаят от закрила, на уязвими жертви, спасявани от страдание или уловени в момент на страдание, трябва да отчитаме контекстуалните социални конструкции, в които се появяват такива снимки във връзка с „местната“ аудитория и тяхното пряко или непряко знание и разбиране за бежанство и страдание. В изследванията на социалната травма ни е предоставена

критика върху тесните определения на травмата, основани на класификации от медицината и психологията. Научаваме, че травмата не само присъства в конкретно събитие от миналото, но и надхвърля, преследва като призрак индивиди и социални групи – особено когато има вероятност да не бъде разпозната или призната в началото на травматичното събитие (Hamburger, 2017). В работата си върху геноцидната травма Хамбургер (2017) твърди,

че страданието в нашата непосредствена (западна) среда е станало разпространен медиен феномен. Нашето възприемане на Холокоста също е повлияно от отразяването му в медиите и когато се срещнем с оцелелите лице в лице, виждаме този човек като образец на нашите медийно формирани предразсъдъци.

(Хамбургер, 2017, с. 72)

По същия начин, Сюзън Зонтаг отбелязва, че трябва да различаваме личните страдания и тези, които оживяват от снимки на страдания, които, според нея, „невинаги засилват осъзнаването и способността да бъдем състрадателни“ (2008, с. 20). Снимките са шокиращи, стига те да са нови, а по-късно, след многократно излагане, образите на страдащи хора се превръщат в упойка – настъпва т.нар. *умора от състрадание* (Sontag, 1978; Maier, 2015).

И накрая, оспорвайки възгледите, предложени от Зонтаг, Браун (Brown, 2014) поставя въпроса има ли полза от фотографията за по-широка информираност и премахване на невидимостта на много хора, които се оказват в различни видове затвори; тук е интересен примерът за бежанските селища и центрове. Тя посочва, че не бива да подценяваме възможността да повдигнем дебат относно публичната рамка на дискурса (Brown, 2014). Репрезентацията на обекта и събитията, представляващи интерес, трябва да се подложи на критичен анализ, като случая на „историческото обективизиране на конвенционалните употреби на типичния карцерен образ: тяло, с ясна расова принадлежност, показано в затвор“ (Brown, 2014, с. 185). Имайки всички тези аргументи и позиции предвид: тази глава има за цел да деконструира и оспори визуалния образ на бягството, като предлага дискусия за контекстуализирането на образите по отношение на историческия опит на травма и страдание.

Метод

Използвам анализ на визуалния дискурс за изследване на визуалната репрезентация на бежанците в немския всекидневник *Süddeutsche Zeitung*. Вдъхновена от Гилян Роуз, тълкувам анализа на визуалния дискурс като инструмент „за изследване на това как изображенията създават специфични възгледи за социалните светове“ и „как тези възгледи или разкази са изградени като реални или верни чрез конкретни режими на истината“ (Rose, 2001, с. 140). Предимството на този конкретен инструмент, а не, да речем, анализ на текстовите дискурси, е в самата същност на образа и неговото влияние върху читателите. Райт (2002) твърди, че е от огромно значение да се изследват начините, по които образите създават или възпроизвеждат дискурси. Изображенията добавят сложност към анализа на дискурсите. Изследванията обаче често третират визуалния материал само като опора за текста. Независимо от това, „снимките [...] са по-ефектни от текста, те налагат смисъл с един жест, без да анализират или разводняват“ (Barthes, 1973, с. 108). Признавам, че създаването на снимки за първа страница е сложен и многопластов процес. Можем да се запитаме кой е фотографът, защо е уловена тази ситуация, а не друга; защо фоторедакторът предпочита определена снимка за заглавната страница, и най-важно – към коя аудитория е отправен изборът. С тези важни въпроси, които разглеждам в друга статия, в тази глава се съсредоточавам върху визуалните дискурсивни формации в контекста на бягството.

- *Събиране на данни.* Използвам уеб платформата Киоско¹ за достъп до визуалния материал – онлайн архив, съдържащ първите страници на ежедневници от цял свят. Уебсайтът предлага оторизиран достъп до публикациите от последните 7 дни. В допълнение, има опция за търсене директно по дати в мрежата, за да се получи желаният брой на вестника. Прегледах ежедневници от август до декември 2015 г. Изборът на данни беше ограничен до статии, включващи: 1) национални или международни теми, свързани с търсещите убежище и бежанците; и 2) само статии, съдържащи снимка и/или фигура/таблица/карикуатура. Броят на снимките на първа страница, свързани с бежанци през 2015 г., е следният: август (8), септември (13), октомври (6), ноември (4) и декември (3).

¹ <http://en.kiosko.net/de/> [Retrieved on 4 March 2018].

- *Анализ на данните.* Използвам предишни изследвания, които се занимават с визуален анализ и по-специално – изследвания, извършени върху репрезентации на търсеци убежище и бежанци в медиите. За повече практически насоки се позовавам на главата на Кларк „Картографиране на визуални дискурси“ в Ситуационен анализ (Clarke, 2005). Този раздел е отлично въведение към възникването на визуални дискурси, новости във времето след бързото технологично развитие, което промени достъпа, производството, както и значението на визуалните стимули около нас.

Използвам работата на Бол и Смит (Ball & Smith 1992) на три основни нива на анализ на изображение: 1) съдържанието – това, което се вижда във визуалния образ – хора, обстановка, обекти и др.; 2) референтите – към какво се отнася образът – ситуация, събитие; 3) контекста (ите) – къде се появява и как се използва – визуалната култура обикновено е част от по-широка институционална или дискурсивна област.

Накрая, бележките са от голямо значение за визуалния анализ, тъй като повторното гледане на същите образи може да промени интерпретацията във времето и затова е важно да се следят началните впечатления през целия процес на анализ. Използвах три вида бележки (въз основа на Clarke, 2005, с. 20–23):

1. *Ориентировъчна* – обяснява как конкретният образ се вписва в общата тема на визуалния проект;
2. *„Голямата картина“* – описва първите впечатления и отговаря на въпроса „Какво представлява изображението като цяло?“;
3. *Спецификация* – помага за разбиване на рамката, така че изображението да може да бъде видно по много начини/деконструирано.

Направих бележки и подробни описания на всяка снимка. Установих, че е полезно снимките да бъдат отпечатани и изложени така, че да гледам колекцията образи като „едно цяло“. Така получих обща представа за това как се отнасят един към друг образите и идентифицирах повтарящи се визуализации и доминиращи модели. За краткост в тази глава предоставям само резюмета на основните констатации. Сега преминавам към изложение на идентифицираните модели.

Резултати

Лица, групи и „Изход“

Анализът на снимките показва, че преобладават репрезентации на търсещите убежище и бежанците като по-големи групи хора. Измежду 34 избрани за анализ снимки, пет са с много големи групи (15+), десет – средни групи (4–15 души) и шест – от индивиди или малки групи (по-малко от 4 души). Освен тази груба класификация, снимките се различават също по начина, по който представят хората в категориите от средни до големи групи. Няколко снимки са с големи тълпи, от вида, който Райт (2002) нарича „фотография на преселението“ (или библейското „изход“) или масовото движение на хора. В почти геометрични форми хората създават опашки, заобиколени от полиция. В тези случаи нито едно лице не се идентифицира веднага; на снимките индивидите се сливат във форми и силуети, в контраст със зелените поля, през които минават. Емоциите на хората са неуловими, личи само деперсонифицирана тълпа, която въплъщава терминологията на природни бедствия като „вълни“, „приливи“ или „бежански поток“ (на немски *Flüchtlingsstrom*).

За разлика от образите на тълпи, има няколко портрета на хора и малки групи. Жена, прегърнала малко момченце, безутешно разплакано, току-що стигнала до брега в крехка лодка; и двамата носят спасителни жилетки. Зад тях в плитката вода цари хаос, хората се мъчат да достигнат до брега. Друг образ на младо момче, изправено зад полицейски кордон, а до него малка раничка, като за училище. Стои мирно зад гърба на полицаите, сякаш няма път напред. Заглавието казва „Далеч от дома/родината“ (на немски *Fern der Heimat*). Друга снимка показва две момчета, които весело играят в снега пред центъра за настаняване за новопристигнали. В описаните по-горе снимки с лекота идентифицираме поне по едно лице, емоциите са както положителни, така и отрицателни, но те са разпознаваеми. В съответствие с Джонсън (2011), важно е да се отбележи, че има аспект, свързан с пола на снимките от бягството.

Интересното е, че повечето от снимките, на които са заснети индивиди или малки групи, са тези на жени и деца. Подобно на интригуващата снимка с двойно експониране на младо момче на фокус, което гледа както в камерата, така и през нея в далечината. То е част от тълпа, не на фокус и едновременно с това се отразява в прозореца. На фона на снимката има ферибот и още размазани изображения на тълпи. Момчето изглежда притеснено и се мръщи към зрителя. Заглавието е

„Някъде, никъде“ (на немски *irgendwo, nirgendwo*). На друга снимка една млада жена гледа нагоре, с ръце събрани пред лицето, като за молитва. На ръба на плача, тя е изобразена като отчаяна и вика за помощ. Тя е изправена до други хора, чиито лица едва се разпознават, пред телена ограда, отбелязваща граничния пункт и точката, където няма вход. На единствената снимка на мъж той е залепен за телена мрежа, един символичен затвор. Носи шапка и лицето му е неразпознаваемо. При по-внимателен поглед се забелязва голям дървен кол, повдигнат, за да може да се преминава отдолу. Внушава идеята за „забраненото пространство“ от другата страна. Интересното е, че се прави сравнение със Студената война, тъй като снимката е наречена „Желязната завеса“ (на немски *Eiserner Vorhang*). Исторически страните зад завесата са онези на изток от тогавашната Източна Германия (напр. Югославия, останалата част от Балканите, Съветският съюз и т.н.). Има много разкази за този исторически период, източник на болезнена травма в германския контекст. Връщайки се към Блийкър и колеги (Bleiker et al., 2013), представянето на лица във фотографиите има силен ефект, тъй като те предизвикват емоции като съпричастност и готовност за действие. Зонтаг обаче ни напомня, че „Състраданието е нестабилна емоция. Необходимо е да се превърне в действие, в противен случай увяхва. Въпросът е какво да правим с чувствата, които са породени и със знанието, което е дадено“ (Sontag, 2003, с. 79). Предвид това, можем ли (отново) да си представим образа на причините и резултата от страданието, без да му припишем още едно стереотипно „лице“? В следващия параграф разглеждам въпроса за пола и расата в образите.

Мъжката Мадона?

Когато се снимат индивиди или малки групи, за фокус се избират най-често жени и деца. Една конкретна композиция нарушава тази рамка – снимка на мъже, които държат деца. За разлика от твърденията на Райт (Wright, 2002) за визуалната категория, наречена „християнска икона на божията майка и младенца“, или съвременната и версия „Мигрантската майка“ на Ланге от 1936 г., в редките случаи, когато възрастни мъже са на фокус, виждаме т. нар. „Мъжка Мадона“. Група хора вървят по железопътни релси, някои от тях стоят неподвижно и гледат право в камерата. Централната фигура е млад мъж, който носи момиченце и изглежда сякаш позира за фотоапарата; в позата му няма съпротива, той е спрял, за да го снимат. Лицето му е безизразно и детето е подхванато леко. Момичето също гледа в камерата мрачно. Те

носят малко вещи – малка раница в ръцете им, която вероятно символизира несигурност и лекота. Снимката е наречена „На запад“ (на немски *Westwärts*).

По същия начин на друга снимка е показана железопътна гара, пълна с хора на заден план, с размазани лица, а в центъра – мъж с малко момиче. Той внимателно оправя косата ѝ зад ухото и гледа встрани от обектива. Момичето държи банер, направен от картон, който гласи „Германия Любов“ с нарисувано германско знаме и сърце. Момичето се усмихва. Снимката е наречена „Голямото Добре дошли“ (на немски *Das große Willkommen*) с акцент върху т.нар. „Willkommenskultur“². Това беше типичен образ през месец септември, когато за кратко време доминираше визуалната рамка на солидарността и „гостоприемната култура“. И все пак домакинството и гостоприемството предполагат сериозни задължения. То се вписва добре във визуалната рамка на хуманитарност – да даваш, а не да приемаш, често представлява властова позиция.

С разрушаването на рамката, където мадоната и младенеца са във връзка с майчинството в несигурна среда, изплува нов образ – на мъжката Мадона. Интересна статия на Палчевски (Palczewski, 2005, с. 365) обяснява използването на мъжката мадона в серия пощенски картички от 1909 г.³, насочени срещу правото на жените да гласуват, където иконични образи, като този на божията майка „подсилват професионалните стандарти на идеограмите за <жена> и <мъж>. В тази поредица пощенски картички, които рушат нормите, мъжете са изобразени в силно „феминизирани“ образи, с грим и с деца на ръцете. Изображението внушава възмущение – ето какво се случва с мъжете, ако дадем право на глас на жените. Затова е любопитно дистанцирането от преобладаващите изображения на мъжки „бежански“ тълпи и въвеждането на групи от татковци, които носят деца. Определена светлина по тази тема хвърля проследяването на замяната на представянето на „бежанец“ като европейски, мощен политически агент, с образа на заплахата и/или уязвима жертва от „третия свят“ (Johnson, 2011). По-специално, жените и децата се използват като визуални възплъщения на жертви, от една страна, и за поддържане на хуманитарната политика – от друга. По този начин ние, твърди Джонсън, „локализираме бежанския проблем

² Култури, в които гостоприемството е ценност, доминирана обществена нагласа и практика, широко прилагана в обществото. (Бел. ред.)

³ <http://www.uni.edu/palczews/NEW%20postcard%20webpage/Dunston%20Weiler.html> [Retrieved on 10 January 2018].

„в развиващия се свят“ (Johnson, 2011, с. 1027). Също така разбираме рамката на мадоната от мъжки пол като принадлежаща към същата нормативно сексистка рамка – „феминизацията“ на мъжете прави по-малко заплашително изображението на „другия“. Този подбор на полове за снимки и образи, както и целта на такъв избор са от огромен интерес и трябва да бъдат разгледани по-подробно.

Пътуването: морски брегове, лодки и влакове

Както установява и Райт (Wright, 2002), много бежанци са представени като хора с малко вещи, които ходят или чакат. Често са в близост до транспортни средства – пренаселените влакове и железопътни гари, железопътни линии, лодки, морски брегове и пристанища. Снимка на препълнена, потъваща лодка – тела, сплетени в едно. Жена седи в средата на лодката, докато водата стига до самия нос на лодката, устата и е широко отворена от ужас, докато гледа към водата, която нахлува. Море и брегове, отчаяни викове на онези, които са „успели“ и пътуването, което продължава за повечето. Едно изображение, направено „отгоре“, е на голяма група хора, които образуват геометрична форма без видим край. Те са изправени пред двама полицаи на коне, а един стои пред групата. Образът на претъпкани влакове и платформи, опашки от хора, придружени от длъжностни лица, е напълно познат в германския контекст. Със съзнание за полусната разлика между влака към вероятна смърт и към очаквано спасение, тези визуални знаци, съдържащи препратки към най-тъмните моменти от немската история с тези от днешните отражения на бежанството, приликите все пак са поразителни. Средата на бежанците е изградена като външно пространство – по пътя и в движение – в посока „Запад“. По това време, през 2015 г., хиляди вече са стигнали до Германия. Например до септември 2015 г. вече има 274 923 първични заявления за убежище (Bundesamt für Migration und Flüchtlinge [BAMF]). Разграничаването започва чрез собствена ориентация към „другите“, както пише Сара Ахмед в *Особена феноменология: ориентации, предмети, други* (Ahmed, 2006): „Телесната схема е ‚тяло у дома‘. Ако направят света бял, то тялото у дома е такова, което обитава белота“ (Ahmed, 2006, с. 111). Визуалното конструиране на „бежанство“, както показват предишни изследвания, разделя по пол и раса. В опит да документират опасностите на бежанството чрез образи, журналисти и фотографи по-скоро натурализират несигурното състояние като „принадлежност“ за хората, които бягат и ги принуждават да го възплътят. Присъствието на

служители в снимките представя мигрантите като „неконтролируеми“ и застрашителни, което на свой ред оправдава такова присъствие и често – насилствените действия, свързани с тях. Парадоксално, сега имаме нов пласт, добавен към рамката на жертви и хуманитарна помощ – този на криминализирането на търсещите убежище.

Полиция, стени и телени огради

В тази последна част акцентирам върху криминализирането на бежанството чрез визуални образи. Наличието на стени, телени огради и полиция е друг повтарящ се мотив в изследваните снимки. В тях се подчертава пресичането на граници. Ако се замислим за снимката „Желязната завеса“ – и плътната телена мрежа, която маркира точката на забрана за влизане – можем да я разберем като продължение на границата, узаконено с огромния брой полицаи, присъстващи в снимките. Полицията често се изобразява като самата стена, една психологическа барикада. Телените мрежи и новоиздигнатите стени могат да се разглеждат като продължение на „суверенните“ национални граници, а полицейската охрана на тези стени – като още една част от границата. В такова обкръжение тялото на бежанеца се криминализира чрез образи на затвори. Както твърди Браун (Brown, 2014), такива репрезентации допринасят за криминализиране на образа на „другия“ от различна раса, заобиколен от затворническа символика. Друга снимка показва две жени и две деца, които минават край голяма ограда, с лице към обектива. Те ходят през купища дрехи и остатъци, докато полицейски кордон в специална защитна екипировка затваря вратите зад тях. Заглавието гласи: „Правителствени планове за затягане на [на регулациите] на правата на убежище“ (на немски *Regierung plants schärferes Asylrecht*). Плановите бяха осъществени. Затова визуалните репрезентации трябва да се смятат като още един политически акт на властта, защото „представянето на бежанеца е ключов компонент в това как пишем политиката за бежанците и как тази политика се тълкува, подкрепя и оспорва“ (Johnson, 2011, с. 1071). Отразяването чрез образи е комплексен въпрос, който, от една страна, следва назоваването на събитията и съществуващите политически и морални позиции (Sontag, 1978), а от друга страна, има силата да конструира реалности и да въздейства върху живота на лица и групи, например чрез влияние върху промените в обществената политика (Johnson, 2011) или оправдаване на затварянето и откъснатостта (Brown, 2014).

Заключение

В тази кратка глава моята цел беше да направя обобщение на състоянието на нещата от „фотографията на бежанството“, поместена в един от немските ежедневници. С това не твърдя, че всички медии отразяват бежанството по абсолютно същия начин, нито че не е имало алтернативно отразяване чрез документални филми и изкуство. Напротив, отразяването на бежанците е сложен проблем, особено поради различията в представянето и наситеното присъствие на темата за бежанството (може да се каже, дори и в тази глава). И все пак, критичността към политическата и културната продукция за бежанските преживявания никога не е била по-необходима. Когато пиша за визуалния образ на бежанец, сред най-големите предизвикателства, с които се сблъсквам, е етичната загриженост за потенциално вредни дискурси, присъстващи в разказите за една силно политизирана група – хората, търсещи убежище. Като разглеждам и анализирам образите, все повече осъзнавам сериозността на проблематиката при събирането на такъв „архив“ на страданието и стереотипното представяне. Особено когато се сещам, че голяма част от снимките са били направени без разрешението на сниманите. Това е важен въпрос, който често се забравя, особено в случая на търсещите убежище и техните разнообразни причини за бягство от родните страни. Идентифицирането на лица от снимките, които добиха огромна популярност, може да има сериозни последици за тях, както в приемащата страна (напр. насилие от десни антиимигрантски групи, депортация), така и в родината (например за хора бягащи от политическо преследване). С това не твърдя, че ако обезличим, не назовем имената и замъглим образите ще решим проблема. Трябва да се преосмисли ролята на „бежанската фотография“ в основните медии и да запазим критичност към естетизиращите ефекти на документалната фотография в списания и художествени изложби. Ако се върнем към мислите на Зьорени (Szörényi, 2006) за превръщането на образите на страданието в естетически обекти, нека си спомним и за Уолтър Бенджамин от 1936 г., който твърди, че „логичният резултат от фашизма е въвеждането на естетика в политическия живот“ (Benjamin, 1988 [1936], с. 121). Процесът на създаване на образи е много мощен, но в привличането на състрадание чрез образи засега липсва въображение и не подбужда към действия за промяна. Да направим усилие да отместим поглед от тези, които са превърнати в жертви чрез изображенията си и да го насочим навътре, към себе си, като се запитаме какво е нашето участие в създаването на колективната травма – това е нова отправна точка, съвпадаща с актуалната и много навременна тема на този сборник.

Библиография

- Ahmed, S. (2006). *Queer Phenomenology: Orientations, Objects, Others*. Durham, NC & London: Duke University Press.
- Ball, M. S., & Smith, G.W. H. (1992). *Analyzing Visual Data*. London: SAGE. Barthes, R. (1973, 1957). *Mythologies*. London: Paladin.
- Benjamin, W. (1988 [1936]). The Work of Art in the Age of Mechanical Reproduction. In H. Eiland & M. W. Jennings (Eds.), *Walter Benjamin: Selected Writings, Volume 3: 1935–1938* (pp. 101–133). Cambridge and London: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Bleiker, R., Campbell, D., Hutchison, E., & Nicholson, X. (2013). The visual dehumanisation of refugees. *Australian Journal of Political Science*, 48(4), 398–416.
- Brown, M. (2014). Visual criminology and carceral studies: Counter-images in the carceral age. *Theoretical Criminology*, 18(2), 176–197.
- Clarke, A. (2005). *Situational Analysis*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Hamburger, A. (2017). Genocidal Trauma. Individual and Social Consequences of the Assault on the Mental and Physical Life of a Group. In D. Laub & A. Hamburger (Eds.), *Psychoanalysis and Holocaust Testimony: Unwanted Memories of Social Trauma* (pp. 66–91). London & New York: Routledge.
- Johnson, H. L. (2011). Click to Donate: visual images, constructing victims and imagining the female refugee. *Third World Quarterly*, 32(6), 1015–1037.
- Maier, S. R. (2015). Compassion Fatigue and the Elusive Quest for Journalistic Impact A Content and Reader-Metrics Analysis Assessing Audience Response. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 92(3), 700–722.
- Malkki, L. H. (1995). Refugees and Exile: From ‘Refugee Studies’ to the National Order of Things. *Annual Review of Anthropology*, 24(1), 495–523.
- Palczewski, C. (2005). The Male Madonna and the Feminine Uncle Sam: Visual Argument, Icons, and Ideographs in 1909 Anti-Woman Suffrage Postcards. *Quarterly Journal of Speech*, 91(4), 365–394.
- Rose, G. (2001). *Visual Methodologies: An Introduction to Researching with Visual Materials*. Thousand Oaks, CA: SAGE Publications.
- Szczepanik, M. (2016). The ‘good’ and ‘bad’ refugees? Imagined refugeehood(s) in the media coverage of the migration crisis. *Journal of Identity and Migration Studies*, 10(2), 23–33.
- Sontag, S. (1978). *On Photography*. London: Penguin.
- Sontag, S. (2003). *Regarding the Pain of Others*. New York: Picador.
- Szörényi, A. (2006). The images speak for themselves? Reading refugee coffee-table books. *Visual Studies*, 21(1), 24–41.
- Wright, T. (2002). Moving images: The media representation of refugees. *Visual Studies*, 17(1), 53–66.

5

МЕДИЙНО ОТРАЗЯВАНЕ НА БЕЖАНЦИТЕ И ПОЛИТИЧЕСКИ ПРОЦЕСИ

Сърбия и кризата с бежанците след 2000 г.

Момир Турудич

Когато през лятото на 2015 г. „избухна най-голямата европейска бежанска криза след Втората световна война“ и стотици хиляди хора прекосиха рехавите граници към Европа, светът беше шокиран. Имаше възмущение. Как може да се случи това за една нощ? Защо сега? Кой е отговорен? Медиите по света се опитваха да отговорят на тези въпроси. Опитите обикновено разкриваха, че малцина следят зараждането на кризата въпреки напрежението, което така очевидно се покачваше.

Тази глава се съсредоточава върху случая със Сърбия и разглежда как медийното отразяване влияе на възприятията на местните жители и на отношенията им с бежанците. Баня Ковиляча, малък град в Западна Сърбия, където е създаден първият бежански център в цялата бивша Югославия, е ключът към разбирането на връзката между медийното отразяване и прилагането на международните политики за закрила.

Началото на кризата

Сърбия се намира на „западния балкански маршрут на бежанци“, който води от Близкия изток през Турция до Европа. Бежанци са пътували по този маршрут от Арабския полуостров, Етиопия, Сомалия, Северна и Субсахарска Африка, създавайки опит, който Сърбия и други страни по този маршрут никога не са виждали, въпреки преживяното в Сърбия от предишни „бежански кризи“.

Бежанският център в Баня Ковиляча е основан от ВКБООН през 80-те години на ХХ в. по времето на бивша Югославия. Преди падането на Берлинската стена Центърът приема хора предимно от Чехословакия, Румъния и Албания. Когато започват войните в Югославия през

1990 г., бежанци от Хърватска и Босна идват в бежанския център. След 2000 г. започват да пристигат стотици бежанци от кризисните райони на Африка и Азия.

Не се наблюдават особени настроения в отношението на местното население към лицата, търсещи убежище. Няма сериозни инциденти или изблици на нетолерантност, нито расизъм или шовинизъм. Общо взето, бежанците са добре приети. До 2008 г. бежанците влизат в Европа предимно през Италия, Испания или Малта.

В началото на кризата, разлики има само в броя на бежанците в Сърбия (77 през 2008 г., а след това 275 през 2009 г.). Има и проблем с тези, които не се регистрират и преминават без да влязат в контакт с държавните органи. През 2010 г. молбите за убежище са 522, а единственият бежански център в Баня Ковиляча не успява да отговори на потребностите със своите общо 80 легла. Стотици, след това хиляди хора започват да спят по паркове, горички, изоставени къщи и складове, докато чакат за място в центъра. През 2011 г. в Боговада е открит нов център, на 80 километра южно от Белград. Баня Ковиляча е малък град с население от 5000 жители. Тъй като местните новини рядко се появяват в сръбските медии, обществеността в останалата част на страната не знае за нарастващата миграция. Има кратки статии, като „Бежанците изяждат бюджета“, публикувани в списанието *Večernje novosti*, което споменава, че напливът от бежанци застрашава държавния бюджет (Mijatović, 2011). Като посочва разходите за поддържанто на центровете, статията твърди, че бежанците представляват прекомерна тежест за държавата. Първият широко разпространен текст в сръбските медии за събитията в Баня Ковиляча, в който точно и подробно се обяснява произхода на „бежанската криза“, е публикуван в седмичното списание *Vreme*, на 3 февруари 2011 г., под заглавие „Пътници пътуват от никъде по пътя за никъде“ от Марко Тодорович. Въпреки това статията предизвиква слаба реакция от страна на широката общественост. Това се променя през есента на 2011 г.

Хроника на позоренето на търсещите убежище

На 28 октомври полицията арестува афганистанец Абдирасид Н. в Баня Ковиляча по подозрение, че с още трима афганци е изнасилвал британска туристка. На следващия ден ежедневниците в Сърбия излизат с много сходни статии на първа страница: „Бежанци изнасилиха чужда гражданка в Баня Ковиляча“ („Azilanti silovali stranu

držvljanku“; 2011). Полицейското комюнике обаче ясно съобщава, че Н. Абдирашид е единственият заподозрян в това престъпление.

В новината всички заподозрени се идентифицират като „търсеци убежище“, с което се лепна етикет върху всички търсеци убежище като потенциални престъпници. По-късно обаче, афганистанският гражданин бе идентифициран като нелегален имигрант, който живее извън бежанския център. Все пак отрицателното отразяване продължи с твърденията, че бежанците представляват заплаха за обществеността. По-късно полицейските разследвания разкриват, че съобщаването на фактите по случая е грешно и неточно.

Само седмичникът *Време* (Jovanović & Rudić, 2011) публикува описание на атмосферата сред бежанците в статията „Тревоги в бежанския парк“, от която става ясно, че бежанците рядко излизат на улицата, защото се страхуват, че ще бъдат арестувани и депортирани или подложени на насилие, което вече се случва в Гърция.

Телевизионните и радиостанциите редовно повтарят новините, публикувани от печатните медии и информационните агенции, чиято същност е, че „търсеци убежище са изнасилили жена“ и че „жителите се страхуват“. Някои жители на Баня Ковиляча организират протести, за да изискат закриването на бежанския център. По време на тези протести се чуват много обидни стереотипи за бежанците. Протестиращите наричат протеста „Кой е следващият?“, с препрадка към случая на изнасилване. След това отказват да изпращат деца си в основното училище за един ден, като се позовават на заплаха за тяхната сигурност. Медиите излъчват изявления на протестиращи, отбелязват оплаквания за потенциално отражение върху туристическия сектор и страховете от редки и смъртоносни болести, които вероятно се предават от бежанците. Заглавията най-вече засилват негативния образ на бежанците.

Негативният тон на медийното отразяване, който започна и продължи с Баня Ковиляча, превърна бежанците в насилници и преносители на заразни болести пред общественото мнение. Текстът на доклада обаче показва пропуски в знанията на репортерите за правните дефиниции, политиките, процесите и практиките на международната закрила.

Новинарските статии по правило почти винаги назовават хората „търсеци убежище“ и често „фалшиви търсеци убежище“, с намек, че идват в Европа по икономически причини или като „незаконни мигранти“. Повечето репортери търсят да публикуват сензационни новини, вместо да се позоват на юридическото определение за „търсеците убежище“ или да опишат преживяванията на страх от преследване или насилие. Репортерите определено не проявяват интерес към специфици-

ката на процеса на търсене на убежище. В резултат на това прибързано медийно отразяване, внезапно нарастна ксенофобията и страхът от бежанци в цяла Сърбия, дори на места, където не се е мяркало чужденец от африкански или азиатски произход.

Рядко се срещат репортажи, които дават подробности за случващото се. Например в репортаж за местната телевизия БНТВ ръководителят на бежанския център, шефът на регионалната полиция и комисарят по бежанците на Република Сърбия – всеки поотделно – заявяват, че количеството на случаите на нарушаване на закона, извършено от бежанци през последните три години се брои на пръстите на едната ръка. Освен това броят на случаите на „домашно“ насилие срещу лица, търсещи убежище, са били няколко пъти повече (побои и плякосване на бежанци), отколкото при местното население. Също така се отбелязва, че всеки, който влиза в центъра, се подлага на медицински преглед. Репортажът изтъква, че бежанците са „много здраво и мирно население“, което избягва конфликти. Същият репортаж включва изявления от собственици на местни магазини, че няма проблеми с търсещите убежище и че няма опити за кражба. Случаят Баня Ковиляча обаче зададе тона на ответа на бежанската криза.

2011–2015: Репортажи за откази да се приемат бежанци

Една от първите мерки, които вземат страните, за да посрещнат спешни основни нужди е да изградят приюти за търсещите убежище. В края на 2011 г. правителството на Сърбия се опита да намери места за нови бежански центрове, тъй като броят на нуждаещите се от настаняване надвиши капацитета на съществуващите центрове. По време на тези усилия, властите в Сърбия не се ангажират с обществения дискурс, който става все по-нетолерантен вследствие отрицателното медийно отразяване. Местните протестирали срещу отварянето на центрове за настаняване в предложените градове, като използват същата реторика на протестиращите от Баня Ковиляча. Протестиращите твърдят, че се страхуват за безопасността на децата поради престъпността и тероризма, наркотиците и инфекциозните болести, които могат да се причинят от бежанците. Организираните пътни блокади и протести срещу евентуалното отваряне на бежански центрове в Пожаревац, Рума, Алексинац, Сурдулица и Младеновац. Освен това местните общности не проявяват интерес към факта, че центровете се откриват в изоставени казарми, като така се използват помещенията, и че присъствието на

бежанци ще даде тласък на икономиката в тези малки градове, защото местните жители могат да намерят работа в новите центрове.

С нарастването на броя на търсещите убежище и бежанците, които преминават през Сърбия, отразяването в медиите става по-балансирано. Но дори и тогава, незнанието на журналисти и редактори води до проблеми. Един от основните проблеми е със случаи, които нарушават неприкосновеността на личния живот на бежанците и застрашават тяхната безопасност. През юни 2012 г. ежедневникът *Данас* всекидневно публикува на първа страница репортажи от бежанския център в Боговаджа. Макар че новината отразява факти за центъра, журналистът споменава, че там живее бивш офицер от иракските тайни служби, който се крие от години, защото го преследват новите иракски власти. Статията оповестява името и фамилията на бежанеца, с което пряко застрашава това лице.

Броят на бежанците, регистрирани в Сърбия през 2013 г. почти се удвоява в сравнение с 2012 г. (от 2732 на 5066), по оценките на НПО в страната нерегистрираните са пет пъти повече. Сръбските власти продължават да търсят начини за изграждане на центрове за настаняване. През зимата на 2013 г. стотици хора спят в снега в горите около лагера в Боговаджа и разбиват необитавани вили. В повечето случаи медийните статии наблягат на местните протести срещу изграждането на центрове, често отразявани от седмичника *Време* и ежедневника *Данас*. Съобщава се, че някои жители на Обреновац са блокирали пътищата на 27 ноември 2012 г., защото няколкостотин бежанци спят в горите около лагера в Боговаджа. Тези, които спират „автобусите на бежанците“, отново ползват извинения като страх за безопасността на децата и жените и разпространението на редки болести. Освен това протестиращите се опасяват, че потенциални терористи сред търсещите убежище ще застрашат близката топлоелектрическа централа „Никола Тесла“.

Независимо от негативните репортажи, голям брой хора спонтанно носят храна, облекло и обувки за бежанците, които спят на открито около лагера в Боговаджа. Местните власти в Сеница и Тутин се договарят да разработят нови бежански лагери в градовете си, а отразяването на кризата в сръбските медии отслабва. Отчасти това идва вследствие от нарастващата увереност на сръбските власти, че бежанската криза се засилва. Властите работят и по трайни решения, които не могат да споделят с обществеността по онова време.

Както ВКБООН, така и НПО, предоставящи правна, психологическа и друга помощ на бежанците, подчертават, че въпреки недос-

татъците на системата търсещите убежище в Сърбия са в по-добро положение, отколкото в повечето други страни в региона.

Следва кратък период на похвали към бежанците в медиите, когато те помагат на местните жители да се възстановят след наводненията от май 2014 г. През май 2014 г. тежки наводнения поразяват Сърбия, сред другите градове – и Обреновац, където са настанени кандидатите за убежище. Бежанците доброволно помагат на хората, засегнати от наводнения в Обреновац и други градове. Повечето медии, дори и тези, които са писали изключително негативно за бежанците дотогава, публикуват положителни статии. Например на 16 май 2014 г. *Телеграф* публикува статия, озаглавена „Легенди! Търсещите убежище в Обреновац помагат на сръбския народ! („CAREVI! Azilanti pomažu“, 2014). Това отразяване обаче не трае дълго.

Наблюдава се и значително увеличение на броя на бежанците по улиците на сръбската столица Белград, а броят на хората, избягали от войната в Сирия, започва да расте. Неправителствената организация, която подпомага бежанците, и Комисариатът за бежанците в Сърбия (КБС) се опитват да обяснят на обществеността какво се случва. Въпреки това негативното медийно отразяване продължава. В края на 2014 г. в Сърбия е отчетен рекорден брой заявления за убежище (почти 17 000) и се приема, че над 70 000 нерегистрирани бежанци са преминали през страната.

Средата на 2015 г. и след това: повече бежанци, повече бедствия?

Кризата с бежанците става проблем номер едно в света, затова медийното отразяване се засилва. Медиите съобщават причините за увеличени брой бежанци по балканския маршрут, а статиите са от малкото журналисти, които отразяват кризи от години: продължителният конфликт в Сирия; неспиращите бедствия в Афганистан, Ирак, Сомалия; слухове, че Европейският съюз се готви да затегне граничния контрол; паниката, разпространявана от контрабандисти, които за по-добри доходи, карат хората да се придвижват възможно най-бързо преди „да стане твърде късно“ за прекосяване на европейските граници. Някои експерти също изразяват загриженост, че притокът на бежанци е следствие от планове за ислямизация на Европа или отслабването ѝ, организирани от Русия или САЩ.

Сръбските медии подемат този негативен пропаганден наратив и тъмните сценарии за нахлуване в Европа. Например на 31 август

2015 г. в телевизионното шоу *Око*, едно от най-гледаните предавания на Радио и телевизия Сърбия (националният телевизионен канал), се излъчва предаването „Мигрантите като геополитическо оръжие“. Двама от тримата коментатори в програмата представят аргументи, които имат за цел да подкрепят тезата, че бежанците ще отслабят Европа в обяснение на предизвикателствата, които се разрастват с бежанската криза. Такова отрицателно отразяване на бежанската криза хвърля трайна сянка върху това как ще бъдат приети бежанците, докато не се случва неочаквано събитие в Сърбия.

Припомняне на бежанското минало за разбиране на настоящето

Сръбската общественост започва да припомня, че Сърбия има опит с „местни“ бежански кризи по време на югославските войни през 90-те години. През лятото на 1995 и 1999 г. десетки хиляди бежанци от Хърватия и Косово идват в Сърбия, пеша, с коли и дори на трактори. Представянето на хора, пътуващи в огромен брой в Сърбия при същите условия през 2015 г., предизвика вълна от съпричастност сред сърбите. Медиите последваха настроението на хората. Нямаше негативни новини.

Отрицателните политически последици за бежанците се разрастнаха отново поради пропуски в знанията на репортерите, независимо от добрите намерения за обективно осведомяване и застъпничество за бежанците. В блога на телевизионния портал на Б92 един репортер публикува статия за това как той е бил домакин на сирийско семейство в апартамента си, призовавайки други хора да направят същото. Намерението е благородно, но в този блог, освен имената и фамилиите на тези хора, са описани подробно тяхното място на произход и обстоятелствата за напускане на страната, което поставя семейството в опасност.

Европейски решения

В края на 2015 г. имаше признаци, че ЕС възнамерява да контролира кризата с бежанците, като създава „буферни зони“ от Турция през Гърция до Сърбия, където да останат бежанците. Сръбските власти отхвърлиха тази възможност за европейска политика. Въпреки това бе съобщено, че ЕС дарява пари на Сърбия да отвори нови центрове

за настаняване. Медийното отразяване на кризата с бежанците през лятото на 2015 г. затихна. Такова подценяване на бежанската криза може да се отдаде както на умората от продължителността, така и на опасенията на властите относно общественото мнение за превръщането на Сърбия в една от буферните зони на Европа.

На 9 март 2016 г. маршрутът на Западните Балкани беше официално закрит и проверките на границите на ЕС бяха затегнати. Емпатията, показана от местните хора на бежанците през лятото на 2015 г. бързо се изчерпа. На 16 октомври 2016 г. ежедневникът *Блиц* съобщи новината за инцидент в Белград, при който двама мигранти нападат момиче, открадват ѝ чантата и я опипват. Подобни новини се публикуват от всички ежедневници в Сърбия. Порталът *Мондо* дори описва инцидента в Белград като опит за изнасилване. В доклада се отбелязва също, че полицията съобщава за двама афганистанци експулсирани от страната поради инцидента. Няколко дни по-късно полицията дава изявление, че не е имало кражба, нито опит за изнасилване и че момичето не е разпознало експулсираните афганистанци. Въпреки това много малко медии отразяват полицейската сводка. Статиите за бежанци приемат отново негативния си тон и публикуват все по-малко реални доказателства за инциденти с участието на чужденци.

След 2017 г.: От хвалби до обвинения за бежанците

През 2017 г. медийното отразяване на бежанците се лашка между крайности – или похвали за приноса им за Сърбия, или обвинения за заболявания в страната, които съвпадат с пристигането на сирийци. Например публикува се положителна новина за Фархад Нури, десетгодишно момче от Афганистан с уникален талант за рисуване, което му дава прякора „Малкият Пикасо“. Всички медии съобщават за изключителните способности на Фархад, който от началото на 2016 г. живее със семейството си в бежанския център в Кърнячав, в покрайнините на Белград. Фархад и семейството му са приети през 2017 г. от сръбския президент Александър Вучич, който им обещава сръбско гражданство. Те го получават през 2018 г. Негативната страна на тази привидно слънчева история е, че Фархад почти напълно засенчва всички други проблеми на бежанците в Сърбия. Страната се е превърнала в своеобразен „резервоар“ на границите на ЕС, където чакат хиляди хора, желаещи да влязат в ЕС. Не са успели до този момент поради строгия граничен контрол. Също така те не могат и няма да се върнат в родните си страни, защото конфликтът не престава.

Негативността на медиите се илюстрира най-точно с новините от февруари 2017 г., когато се разпространяват заглавия за мигранти, които са опитали да вземат бебета от каруци. По-късно се оказва, че не е имало отвличания, а всъщност група бежанци са били нападнати от млади мъже от Обреновац. Въпреки това, медиите съобщават за фактите по-късно и по много ограничен начин, като по този начин не облекчават разпространението на истеричния страх от бежанците.

Епилог без край

Невъзможно е да се предвиди как ще се развие бежанската криза, но със сигурност може да се каже, че това е процес, който ще продължи дълго време, вероятно десетилетия. Броят на бежанците, насочили се към Европа, ще варира с времето, но няма да спре. Затварянето на границите, издигането на стени, затягането на процедурите за получаване на статут на бежанец, заплахите за депортиране на получилите отказ, може да забавят, но не и да спрат притока на бежанци. Това е така, защото отчаянието и безнадеждността са много по-силни от всички пречки, които възникват по пътя към безопасността.

Днес в Сърбия има около 4000 търсещи убежище. Сърбия е част от Европа, но поради много лошото икономическо положение и вече усложнената процедура за получаване на убежище, за огромен брой бежанци страната не е крайна дестинация. Независимо от това, от март 2016 г. в Сърбия са „заседнали“ хиляди бежанци и поради затягането на външните граници на ЕС, броят им в Сърбия само ще се увеличава.

Тази глава обсъжда медийното отразяване на бежанците от началото на кризата през 2011 г. Това, което показахме е, че медиите отразяват с по-голяма готовност отрицателните новини за бежанците и подсилват страховете на гражданите, вместо да ги успокояват. Медиите правят това, без да отчитат фактите по случаите, които отразяват, както по време, така и след инцидентите.

Дали такива действия поставят под въпрос почтеността на журналистиката ще се установява в други изследвания. Въпреки това, такова отразяване със сигурност застрашава бъдещето на бежанците, както и разработването на политики, които ще отговорят на техните преки и дългосрочни нужди по един всеобхватен начин. Началните протести срещу бежанските центрове за настаняване и медийното им отразяване, което подхрани протестите и така забави изграждането им показва връзка между медийното отразяване и въздействието му върху при-

лагането на политики за бежанците. Политиката за незабавно предоставяне на подслон на нуждаещите се от защита се възпрепятства от обществения страх, подклаждан от медийното отразяване. Освен това репортерите препятстват, вместо да улесняват обществения достъп до достоверна информация за политиките и правата на бежанците и отговорностите на държавите според правилата на международна закрила. В допълнение, с незачитането си на неприкосновеността на личната информация, репортерите застрашават живота на хората в местата, които те се надяват да нарекат убежища.

Политическите процеси се влияят официално и неофициално от общественото мнение. Тонът на медиите за ефективно прилагане на политики по чувствителни въпроси като бежанските е от решаващо значение за формирането на общественото мнение. Медиите, които пишат за международна закрила, се нуждаят от солидни знания по международното право и човешките права, както и за националните закони и политики, за да улеснят правовия подход по въпросите на бежанците. Казусът на медийното отразяване на бежанската криза в Сърбия демонстрира проблеми и последици, които могат да възникнат в много страни, които приемат бежанци. Едно от заключенията е, че репортажите в медиите често се трансформират в отрицателни стереотипи и това почти веднага води до насилие срещу бежанци, както и до съпротива срещу техните нужди. Поради това основна цел на това представяне е да се акцентира значението на отговорното и балансирано медийно отразяване на въпросите, свързани с бежанците. Основен принос от разглеждането на случая със сръбските медии е ясно демонстрираната нуждата от допълнително обучение на репортерите в цяла Европа за правата и потребностите на лицата, търсещи и поставени под международна закрила, вместо да ги представят като заплаха за приемащото общество. Едно отговорно отразяване вероятно ще засили отговорната, чувствителна и всеобхватна политика за бежанците в Сърбия и в цяла Европа.

Библиография

- Azilanti silovali stranu državljanku u Banji Koviljači [Asylum seekers raped a foreign citizen in Banja Koviljača]. (2011 г., 29 октомври). *Blic*. Retrieved on 20 February 2018 from www.blic.rs/vesti/hronika/azilanti-silovali-stranu-drzavljanju-u-banji-koviljaci/8ze9n3t
- CAREVI! Azilanti u Obrenovcu pomažu srpskom narodu! [LEGENDS! Asylum seekers in Obrenovachelpthe Serbianpeople!]. (2014,16 май). *Telegraf*. Retrieved from www.telegraf.rs/vesti/beograd/1073122-carevi-azilanti-u-obrenovcu-pomazu-srpskom-narodu-foto
- Jovanović, M., & Rudić, M. (2011, 10 November). Panika u parku azilanata [Panic in the asylum park]. *Vreme*. Retrieved on 22 January 2018 from www.vreme.com/cms/view.php?ID=1019001
- Mijatović, V. (2011, 3 July). Azilanti jedu budžet [Asylum seekers eat budget]. *Večernje novosti*. Retrieved on 17 January 2018 from www.novosti.rs/vesti/naslovna/aktuelno.69.html:336607-Azilanti-jedu-budzet
- Todorović, M. (2011, 3 February). Putnici niotkuda za nigde [Travelers travel from nowhere on the way to nowhere]. *Vreme*. Retrieved on 27 March 2018 from www.vreme.com/cms/view.php?id=974684

6

КАК „ДУМИТЕ ЗНАЧАТ МНОГО“

Медийно отразяване на бежанците и мигрантите в Европа

Жарка Радоя

Когато Фондация „Томпсън Ройтерс“ публикува статия, озаглавена „Безпарични и сами, деца-мигранти в Сърбия продават секс, за да оцелеят“ (Taylor & Cardi, 2017), бежанската ситуация в Сърбия беше мрачна – повече от хиляда души бяха „извън системата“. Те бяха оставени да живеят по улиците или незаконно да се настаняват в изоставени сгради. Всекидневието, снимано от чуждестранни медии и агенции, показваше почти нечовешки ситуации. Белград се оказа в топ новините поради условията, при които живееха бежанците в самия център на града. При температури често под -10°C бежанците се къпеха навън, готвеха вътре, като горяха гуми и други отпадъци, застрашавайки здравето си.

Само няколко месеца по-рано правителството препоръча на НПО да се въздържат от оказване на помощ на бежанците и на практика забрани подпомагането с храна и облекло, като по този начин завърза ръцете на мнозинството, което би помогнало на тези, които идват от Афганистан и Ирак (Vulin za RSE, 2017). Бежанците станаха невидими за ЕС със затварянето на балканския маршрут, който всъщност остана отворен. Маршрутът бе обявен за незаконен, но остана напълно активен. В резултат бежанците останаха незащитени и още по-лесна плячка за контрабандистите. Все пак помощ се намираще за нуждаещите, предимно от доброволчески организации като “No Name Kitchen” и “Are You Syrious”, както и от организациите, които бяха решени да намерят начин да заобиколят препоръките на сръбското правителство в такива екстремни условия. По това време има деца на възраст под 10 години сред бежанците, които пътуват сами, както и тийнейджъри под 18-годишна възраст. При тези условия информацията от работещите на терен и медиите беше от критична важност, защото въпреки

усиления на всички участници не беше лесно да се оказва хуманитарна помощ. Бежанците зависеха отчасти от ефективните връзки и обмена на информация между организации и лица, които искаха да помогнат. Макар че уязвимостта и излагането на бежанците на злоупотреби и манипулации бяха очевидни, никой освен журналисти на фондация „Томпсън Ройтерс“ не се осмели да публикува факти за продажбата на секс за оцеляване. Такива статии се публикуват трудно, защото ситуациите са недоказуеми, а последствията от недостоверни репортажи са много сериозни за репортерите и за жертвите.

Когато статията излезе, ангажираните с темата неправителствени организации не знаеха как да реагират, тъй като нямаше потвърждение за изнесеното в статията. Скоро стана ясно, че няма доказателства, нито свидетели, които да потвърдят историята и че самото заглавие е доста сензационно. Репортери на „Томпсън Ройтерс“ са написали статията с помощта на източници от втора ръка: разговори с хора, които твърдят, че знаят за нещо, което се е случило с някой друг. Журналистите съобщават, че секс услугите се продават на огромната цена от 2000 долара. След сериозна критика, Фондацията се съгласи да коригира само цената, преизчислена като 2000 динара или 17 долара.

Този пример за недостатъците в началното разследване и формулировките в статия, публикувана от именита медийна агенция, синоним на коректност и проверка на информацията, която събира, е цитиран тук само по една причина – да се илюстрира как медийното отразяване на бежанците е принципно и неизбежно изпълнено с проблеми. Освен това медийното отразяване на бежанците включва предизвикателства, свързани с евентуална цензура, както и с натиск за увеличаване на тиражите. Ако репортажите на „Томпсън Ройтерс“ стават сензационни и непотвърдени, вероятността за достъп до надеждни новини за бежанците внезапно изглежда слабо вероятна.

Масов приток и криза

По време на „бежанската вълна“ от 2015 г. медиите отразяват през две призми: на личната трагедия – с цел да се събуди състрадание, или на бюрокрацията – това е едно от най-мощните събития в Европа след Втората световна война в цифри – колко хора са преминали границата и колко души са се удавили в Средиземно море. Има и трети наратив, характерен главно за ултра консервативните и медиите на крайно дясната алтернатива – въпросът за сигурността и заплахата

за културата, който се разглежда по-късно в тази глава. По време на изготвянето на тази глава отразяването на бежанците се ограничава най-вече до бюрократичния разказ. Всеки от трите подхода има своите предимства и недостатъци. Да се представят хора като статистика е нехуманно, а фокусирането върху тяхната трагедия напълно отнема потенциала и силата им.

В разговори със стотици хора, които са преминали през Сърбия или са все още там и чакат или убежище в страната, или възможност да продължат, те заявяват, че не очакват подаръци; те се надяват, че ще могат да започнат да работят скоро и да издържат семействата си. Контактът между тези бежанци и хуманитарните организации или индивиди е в зародиш, защото обстоятелствата не позволяват нищо повече от случайни доставки на храна, с което се създава наратив, подсилен от медиите, според който бежанците се опитват да се дистанцират.

В доклад за медийното отразяване на бежанците от Близкия изток и Африка към Европа на Мрежата за етична журналистика (МЕЖ) се прави извод, че медиите не са успели да разкрият образа на бежанците. МЕЖ съобщава в доклада си „Разкази за пътя“, че журналистите, които пишат за глобалната миграция и бежанската криза, често не успяват да разкажат цялата история и редовно падат в пропагандните капани на политиците.

Ейдън Уайт, директор на МЕЖ, казва за *Гардиън* през 2015 г.: „По света медийното отразяване често се води политически с журналисти, които следват дневен ред, в който преобладава безконтролен език и приказки за „нахлуване“ и „орди“¹.

В доклада (Greenslade, 2015), който обхваща ЕС и други 14 държави, се открояват няколко основни характеристики на медийното отразяване на бежанците през 2015 г.:

- Пропуснати възможности: как европейските медии не успяха да призоват за тревога от предстоящия приток на бежанци, бягащи от войните в Сирия и Ирак, макар че историята беше видна година преди да се разрази през 2015 г.
- Реч на омразата: как зловердни антимигрантски или антимиюсюлмански изказвания на политиците подхранват растяща обществена тревожност и отвличат медийното внимание.

¹ <http://www.theguardian.com/media/greenslade/2015/dec/17/where-media-fails-on-the-reporting-of-migrants-and-refugees> [Retrieved on 8 February 2018]

- Занижени стандарти: как медиите не успяват да дадат подробна и надеждна информация за бежанците поради оскъдни редакционни ресурси или поради липсата на информирани журналисти, способни да предоставят задълбочени и ангажирани репортажи.
- Търсене на сензации: В каква степен журналистиката е движена от хиперболи, нетолерантност и изкривяване с медии, които не познават коректните термини за назоваване на мигрантите, бежанците и търсещите убежище.

Сред политиките и основните медии е налице очевидна тенденция мигрантите да се представят като нестихваща вълна от хора, които заграват чужди работни места и стават тежест за държавата и местните нрави. Това обаче може да се промени, както каза Уайт: „Има и моменти, когато разказът вплита човечност, съпричастие и разбиране за страданието на участниците“ (цит. по Greenslade, 2015, n.p.).

В съответствие с МЕЖ Организацията на обединените нации за образование, наука и култура (ЮНЕСКО) съобщии (Медии и миграция, отразяване на бежанската криза, 2017), че журналистите, които отразяват въпросите за бежанците, нямат нужната подготовка, която да доведе до „важни последици“, с което се допуска, че негативното медийно отразяване е добило широки мащаби.

В този контекст неподготвените журналисти не успяват да разберат разликите между „мигранти“, „търсещи убежище“ и „бежанци“ (както се отбелязва и в гл. 5 от Турудич). Бежанците се представят като „нелегални имигранти“ в началото на т. нар. криза – термин, който дехуманизира и ги представя като незаконни хора, защитени от международното право, защото бягат от войни.

Някои медии отдавна са възприели правило да избягват термина „незаконен имигрант“. Пол Колфорд (Colford, 2013) обяснява защо са се отказали от термина в „Няма вече нелегален имигрант“: „Обсъждане, което лепи етикети на хората, вместо да описва поведението им, всеки път води до „незаконни имигранти“. Стигнахме до заключението, че за да бъдем последователни, трябва да променим насоките.“

Използването на термина намалява с времето. Но случаят с Босна и Херцеговина в началото на 2018 г. показва, че на журналистите им трябва време да се научат. Повечето медии все още определят бежанците като „нелегални имигранти“, въпреки че журналистически асоциации от Хърватия, Босна и Херцеговина, Сърбия, Черна гора и Македония официално препоръчват друга терминология преди 3 години. Журналистите твърдят, че бежанците, които прекосяват

държавна граница по какъвто и да е начин, не могат да се нарекат „нелегални“, защото според международното право търсещите убежище имат право да прекосяват граници без наказание от страната, в която влизат².

Както отбелязва Мелиса Флеминг, говорител на Върховния комисар за бежанците на ООН, „думите значат много“ (*Media and migration, covering the refugee crisis, 2017, para. 3*). Описанието на преселението на хората като „бежанска криза“ е погрешно, неправилно и нечовечно. Изселването представлява „голям брой“ хора, които бягат от война и идват в Европа, за да намерят мир. Бежанците обаче дават храна за развихряне на фалшива апокалиптична визия, която води до затягане на граничния контрол, поставяне на огради, телени мрежи, стени и ксенофобия.

Както изпълнителният директор на ХРУ Кен Рот пише в статията си „Кризата на бежанците, която не се състоя“ (2015), притокът е само 0.068% от населението на ЕС:

Най-голямата грижа на „дилърите“ на криза, изглежда, е страхът за културата... Но повечето европейски страни не мислят за себе си като за имигрантски нации. Много европейци се страхуват, че притокът на чужденци ще подкопае традиционните им култури.

(*Roth, 2015*)

„Криза“ е по-скоро политически термин, приемлив за елита, и описва състоянието на европейските институции и техния отговор на този проблем, а не хуманитарна криза. Ето защо може да се твърди, че ситуацията с бежанците доведе до политическа криза в много страни.

Използването на термини като „вълна“, големи бройки без човешки лица и без контекст създава краткотрайни новини без задълбочено обяснение за проблемите. Липсата на контекстуализиране влияе на емоциите на хората и вдъхва страх. Това води до разпространение на фалшиви новини и сензации, както и незачитане на фактите. Следователно в някои десни, полуавтократични европейски държави, като Унгария, наративът за „терористи“ и „нехристияни“ остава силен. При разпадането на Югославия медиите изиграха много важна роля за насаждане на омраза и подклаждане на конфликти

² <http://www.media.ba/bs/magazin-etika/ne-cinite-stetu-molimo-vas> [Retrieved on 7 January 2018]

между съседи: щом една лъжа се публикува, тя живее вечно. Въпреки официалните опровержения, фактите никога не достигат до толкова хора като лъжите.

Докладът на МЕЖ (2015) откроява тенденция както сред политици, така и в част от основните медии мигрантите да се представят монолитно като привидно безкраен поток хора, които ще откраднат работни места, ще се превърнат в бreme за държавата и в крайна сметка ще застрашат местния начин на живот. Такова отразяване е не само грешно; то е непочтено. Мигрантите често носят огромна полза за приемачите страни.

„Ние“ и „те“

Ограничаването на образа на бежанеца до заплаха или група жертви създава в общественото пространство разделението на „ние“ и „те“. Разказът за „другите“, изграден в публичното пространство е или обиден, или се нуждае от насоки, както е посочено в заключението на проучването на London School of Economics „Миграционна криза“ в медиите: *Making or Reflecting a Crisis? Създаване или отразяване на криза?* (Zaborovski & Georgiou, n.d.).

Интересен разказ се развива в страни, където хората са имали десетилетия опит с интеграцията на мигранти и бежанци. В Швеция, която прие пропорционално най-голям брой бежанци, има разлика в разказа за бежанците през 90-те години. Харис Грабовац, журналист и изследовател от организацията ЕХРО, която се занимава с речта на омразата в публичното пространство, в интервю за Kontrapress („Kako se izboriti sa alt right medijima“, 2017) изброява основните разлики в отношението към бежанците. Той подчертава, че в наши дни това, което се очаква от бежанците, е не интеграция, а асимилация. Грабовац обяснява, че медиите представят чужденците като разход или като негативна икономическа последица. Той също така заявява, че днешните медии имат по-голям интерес да обсъждат темите за такива разходи и да ги свързват с възможността Швеция да загуби своята социална сигурност. Това, заедно с националистическата теза, че интеграцията на чужденците е трудна или невъзможна, създава различна перспектива за медиите днес в сравнение с тези от 90-те години, което на свой ред променя общественото възприятие на бежанците в Швеция.

Сърбия и съседните страни

Бежанците са почти невидими в сръбските медии през първите месеци от преминаването им през страната. В централния градски парк край автогарата са опънати десетки палатки. Хора спят на земята. Интересът на медиите обаче е незначителен, освен от страна на таблоидите, които публикуват новини за уязвимостта на нацията на религиозна основа, която по-късно свързват и със сигурността.

Ситуацията се променя, когато правителството организира посещение на тогавашния премиер и настоящ президент на Сърбия – Александър Вучич. По това време в парка няма преносими тоалетни, а общинските служби по чистотата рядко изнасят боклука. Местни таблоиди твърдят, че наред с другото, мигрантите носят малария, полиомиелит и птичи грип. За разлика от чуждестранните медии, които смениха тона след публикуването на снимката на тялото на тригодишния Алън Курди на турски плаж, сръбските медии се мотивираха от посещението на тогавашния министър-председател при бежанците в парка.

Оттогава, докато балканският маршрут стана незаконен, медиите отразяват пътя на бежанците главно чрез правителствени доклади, без да се отклоняват от официалната политика, като публикуват официални изявления без проверка.

Забраняването на маршрута промени отразяването. Появяват се репортажи за проблеми на север; в Шид материали за недоволството на местни жители, които не искат бежанци в училищата на техните деца, са излъчени по телевизията.

Медиите в Сърбия са контролирани най-вече от правителството, което им влияе сериозно, не само за бежанците, но и за тяхното положение в страната. Ако по някаква причина правителството искаше бежанците да станат топ новина, щяха да станат. Това илюстрира адекватно състоянието на обществения дискурс в страната. На този етап правителството не е взело такова решение. В началото сръбските медии пренебрегваха ситуацията в казармите. В продължение на три месеца медиите не отразиха хиляда души в центъра на града, които живееха в ужасни условия, докато чуждестранната преса не започна да прави репортажи за непоносимия живот на тези хора при температури под нулата.

Медиите, които професионално се занимават с този проблем, нямаха един ключов елемент – контекстуализация на цялата история. Не се знаеше откъде идват тези хора или накъде се насочват. Останах-

ме в неведение особено за това къде и как приключва пътуването им. В медиите не се чува гласове на бежанци, не научихме за условията, в които живеят; в медиите нямаше материали за това защо бежанците са започнали това опасно пътуване, какво би било за тях да успеят и как животът им се е променил две години по-късно.

Контекстуализацията е нещо, за което Ян Егеланд, генерален секретар на Норвежкия съвет по бежанците, предупреди:

Това не е просто липса на човечност в новинарското отразяване, или въпрос на късмет или грижа за някои хора за сметка на другите. Имаме нужда от по-всеобхватен поглед, за да видим какво се случва.

(Egeland, 2015)

МЕЖ (2015) насочва вниманието към репортажите от България и гореспоменатите случаи на неграмотност на журналисти и репортери, които отразяват бежанската криза. В препоръките на журналистически асоциации и НПО от постюгославските страни, репортерите са призовани да „не причиняват вреда“ при отразяването на бежанския въпрос (Novinarska udruženja pozivaju, 2015).

Липсата на общ тон бе подчертана като основен проблем в няколко международни семинара относно медийното отразяване и грешките, допуснати при пристигането на бежанците през 2015 г. Някои колеги от водещи западноевропейски вестници смятат, че медиите не успяха да отдадат значимост на недоволството на местните хора и че тези проблеми са достигнали до тях прекалено късно. Според тези репортери, пренебрегването на общественото мнение е една от причините читателите постепенно да се обърнат към крайно десни медиите, които пишат за бежанците с отрицателен тон, а хората са представяни като заплаха за местната сигурност, култура и оцеляването на нацията. Обаче има проблем и с тази рамка, защото не е ясно кой е „другата страна“. От гледна точка на едно следконфликтното общество, което страда от всички проблеми на прехода и все още се бори за свободни и професионални медии, „другата страна“ не може да са лица, които разпространяват омраза и застрашават личната неприкосновеност на другите, от което и да е малцинство.

„Другата страна“ на журналистиката

Задачата на журналистиката не се състои само в обективното представяне на различни страни по даден въпрос, а в ясното разграничаване и оценяването им. Според Международния институт за пресата медиите не трябва да предоставят време или пространство на екстремистки възгледи просто за да покажат и другата страна, а трябва да бъдат подготвени да разкрият и изобличат омразата, която някои политически групи сеят.

Това обаче не е нов проблем, който медиите имат във връзка с читателите и обществеността. Може да се каже, че с пристигането на бежанците през 2015 г. медийният въпрос само ескалира и достигна предела си, което стана по-очевидно. Важно е да се отбележи, че проблемът с медиите не започва с бежанците през 2015 г. Медийната криза отразява кризата в обществото. Според отношението към бежанците и Европа, ясно можем да преценим степента на демокрация в някои страни, както и свободата на печата в тях. Може би глобалното преселение, което засегна почти всички европейски страни, най-накрая ни даде повод да оценим обществото, в което живеем по един общ критерий.

Икономическата криза раздели ЕС и доведе до разделение център/юг. Бежанците, като „общ проблем“ на всички страни, обаче осветлиха авторитаризма и ксенофобията на една група европейски страни, в противовес на откритостта и хуманността на другите. Те показаха също, че обикновените хора не страдат от липса на солидарност, макар и в по-малки размери, докато сред страните от ЕС тя се осъществява предимно като контрол, взаимна подкрепа при издигане на стени и телени огради, които пречат на хората да достигнат до безопасна страна. Последниците от този вид политики са не само вредни за бежанците, но и за цялото европейско общество.

Библиографија

- Colford, P. (2013, April). *'Illegal immigrant' no more*. [Blog post]. Retrieved on 25 January 2018 from <https://blog.ap.org/announcements/illegal-immigrant-no-more>
- Egeland, J. (2015). Foreword: Beyond the Headlines. In Ethical Journalism Network, *Moving Stories: International Review of How Media Cover Migration*. Retrieved on 1 March 2018 from <https://ethicaljournalismnetwork.org/moving-stories-international-review-of-how-media-cover-migration>
- EJN: Senzacionalističko i neetično izvještavanje o migrantima. (2015, December). Retrieved on 30 January 2018 from www.media.ba/bs/magazin-etika/ejn-senzacionalisticko-i-neeticno-izvjestavanje-o-migrantima
- Ethical Journalism Network (EJN). (2015). *Moving Stories: International Review of How Media Cover Migration*. London: EJN. Retrieved from <https://ethicaljournalismnetwork.org/assets/docs/054/198/8feb836-108e6c6.pdf>
- Greenslade, R. (2015, December). Where media fails on the reporting of migrants and refugees. Retrieved on 5 February 2018 from www.theguardian.com/media/greenslade/2015/dec/17/where-media-fails-on-the-reporting-of-migrants-and-refugees
- Kako se izboriti sa alt right medijima [Interview]. (2017, July). Retrieved on 31 January 2018 from www.kontrapress.com/clanak.php?rub=Razgovori&url=Kako-se-izboriti-sa-alt-right-medijima
- Migration: Global Report on Journalism's Biggest Test in 2015. (2015, December). Retrieved on 13 March 2018 from <https://ethicaljournalismnetwork.org/press-release-migration-global-report-on-journalism-s-biggest-test-in-2015>
- Media and migration, covering the refugee crisis. (2017, April). Retrieved on 12 February 2018 from <https://en.unesco.org/news/media-and-migration-covering-refugee-crisis>
- Novinarska udruženja pozivaju na profesionalno izvještavanje o izbjegličkoj krizi. (2015, September). Retrieved on 17 February 2018 from www.media.ba/bs/magazin-etika/ne-cinite-stetu-molimo-vas
- Roth, K. (2015, September). The refugee crisis that isn't. Huffington Post. Retrieved on 23 January 2018 from www.hrw.org/news/2015/09/03/refugee-crisis-isnt
- Taylor, L., & Cardi, V. (2017, February). Penniless and alone, migrant children in Serbia sell sex to survive. *Reuters*. Retrieved from www.reuters.com/article/us-europe-migrants-serbia-sex-idUSKBN15V1KH
- Vulin za RSE: Nevladine organizacije da ne dostavljaju pomoć migrantima direktno [Interview]. (2017, November). Retrieved on 1 March 2018 from www.slobodnaevropa.org/a/vulin-izbeglice-nvo-pomoc/28101548.html
- Zaborovski, R., & Georgiou, M. (n.d.). *'Migration Crisis' in the Media: Making or Reflecting a 'Crisis'* [PDF document]. Retrieved on 9 March 2018 from www.lse.ac.uk/media-and-communications/assets/documents/research/projects/media-and-migration/MM-POLIS16.pdf

7

БЕЖАНЦИТЕ В ОБЩЕСТВЕНИТЕ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ И ПОЛИТИКИ

Резултати от дискусия в работна група

Андреас Хамбургер

В рамките на Школата за диалог, работната група „Бежанците в обществените репрезентации и политики“ включва психолози и психиатри, експерти по въпросите за бежанци и изследователи на социална травма¹. Групата обсъжда положението на мигрантите, които идват от ситуация, белязана от социална травма, като в много случаи социалната травма ги следва по опасния път към Европа, а след това влизат в социалната ситуация на приемащите страни, характерна с други исторически травматични идентичности. Основните въпроси, маркирани в дискусията засягат 1) идентичност, 2) патологизиране, 3) индивидуализация и достойнство, и 4) заявка за политически глас.

Положението при бежанската криза – индивидуални/социални взаимодействия

На първата сесия участниците представиха експертни мнения пред групата. Обсъдени бяха важни въпроси от социологическа, психологическа и политическа гледна точка. Социалният психолог Анастасия Зиси² посочи вероятна връзка между психозата и травма в детството. Психиатърът Гамзе Йозчюрюмез Билгили³ подкрепи с пример от турския град Мерсин, един от центровете на бежанската вълна от 2015 г.,

¹ Expert workshop: „Migration – Trauma in Transition. Exploring Sociotraumatic Roots of Dealing with the Refugees“, 7 to 15 April 2017, Faculty of Philosophy in Sarajevo.

² Асистент и експерт по психично здраве, Егейски университет, Лесбос, Гърция.

³ Професор по психиатрия, Медицински университет Башкент, катедра по психиатрия, Анкара, Турция.

където има регистрирано значително увеличение на психотичните състояния. Тя доразви идеята, че концепцията за травматична психоза трябва да бъде обсъдена отново (вж. Laub, 2017; Dapunt, Kluge & Heinz, 2017). Селма Поробич⁴, автор на проучване за устойчивостта и гъвкавостта на бежанците и понастоящем ангажирана с инициативи в подкрепа на завърнали се бежанци в Босна и Херцеговина, предупреждава, че не трябва да се приписва патология на бежанците, по-добре е да се гледа на тях като на хора с чувство за агентност. Тя говори за собствения си опит да бъде белязана като „бежанец“ с подтекста на „проблематичен“. В настоящия сборник Поробич отбелязва, че проблемите на (завръщащите се) мигранти са по-скоро социални, а не – психологически. Тя предложи като тема за размисъл, повтарящата се потребност на обществата да патологизират мигрантите. Участниците в дискусиата се съгласиха че има взаимодействие между обществото и индивида: независимо от това, че бежанците изпитват посттравматични разстройства, патологизирането им все пак е обществен феномен. Това може да доведе до проблематизиране на понятието за травма като Другият на всемогъществуващото (омnipotentността) в западно потребителско общество (вж. Хамбургер, 2018).

Психоаналитикът Хорст Кехеле⁵ подкрепи тази социална перспектива и подчерта семейната система като връзка между индивида и обществото на базата на личния опит на своето семейство в следвоенна Германия. Семейството служи като убежище по време на изгнание. От изследвания, проведени съвместно с музикални терапевти той заключава, че използването на основни формиращи идентичност способности, като музиката, помага на бежанците да възстановят връзката със своята идентичност, дори чрез помощни средства като мобилни телефони. Връзката с музика, която формира идентичността, може да създаде пространство, където бежанците се чувстват у дома си.

⁴ Социолог, специалист по миграционни изследвания от университета в Лунд, Швеция, и директор на бившия изследователски център на ВКБООН, Центъра за изследване на бежанците и международното развитие във Факултета по политически науки, Университета в Сараево, БиХ.

⁵ Бивш председател на асоциацията по психосоматичната медицина и психотерапия в Университет на Улм; професор в Международния психоаналитичен университет в Берлин от 2009 г.

След началното описание на преживяванията и приема на бежанците, политологът Сайме Йозчюрюмез⁶, въведе в дискусиата темата за законодателството относно миграцията и международната закрила на бежанците. Целта на политиката за бежанците се пренасочва към укрепване на социалната кохезия и интеграцията. Тя обобщава, че разговорите между политиките отразява структурните, а не индивидуалните аспекти на миграцията. Макар да съществуват основни психологически понятия, като устойчивост и гъвкавост, има голяма необходимост от по-детайлно обсъждане на психотравматичните аспекти като основна причина, но и като последица от миграцията. Тя подчерта също, че наред с усилията да се осигури достъп до услуги като цяло, особено – достъп до препитание, трябва да се отчита и въздействието на травматичните преживявания на отделния човек.

Що се отнася до изграждане на политики за насърчаване на интеграцията, Сайме Йозчюрюмез предлага да се изследват също и социо-травматичните аспекти на приемащите общества. Такива въпроси са важни за политиките, когато се опитват да разработят ефективни мерки и стратегии в областта на образованието, достъпа до пазара на труда и комуникацията. В Турция, където трябва да се интегрират голям брой бежанци, това поставя неотложни и широкообхватни въпроси за това как да се съставят и прилагат политики, които ще дадат резултати в ситуации на масов приток и продължителни конфликти. Политиките трябва да отчетат и психологическите и културни последици от принудителната миграция, например в случаи на травматизация, непридружени малолетни, самотни майки, насилие, основано на пола. Посрещането на потребностите на бежанците включва уважение към интегритета на тяхната личност, което им позволява да се справят със собствените си травми и да станат устойчиви и гъвкави.

Такива изказвания от гледна точка на индивидуалната грижа и от перспективата на разработването на политики доведоха до оживени

⁶ Доцент в катедра „Политология и публична администрация“, в университета Билкент, Анкара, Турция. Член на управителния съвет на Средиземноморски диалог по въпросите на убежището и миграцията, дейността на COST за управление на транскултурна памет в Европа, работната група на G20 за принудителна миграция и работната група на ЕС за изследвания в областта на мигрантите, миграцията и интеграцията. Доцент в катедра „Политология и публична администрация“, в университета Билкент, Анкара, Турция. Член на управителния съвет на Средиземноморски диалог по въпросите на убежището и миграцията, дейността на COST за управление на транскултурна памет в Европа, работната група на G20 за принудителна миграция и работната група на ЕС за изследвания в областта на мигрантите, миграцията и интеграцията.

дискусии в групата. Обсъдени бяха два примера: Първо, случая с Германия, където значителна част от обществото от десетилетия отрича, че Германия е имигрантска страна (нуждаеща се от имиграция и държава – цел на миграция). Това отричане води до застои в имиграционното законодателство и разцепление във вътрешнополитическия дискурс. На фона на огромен брой формални молби за убежище, конституционното право на убежище, основано на травматичния исторически опит от диктаторската система, се поставя много сериозно под въпрос. Германската дилема с бежанците илюстрира как стари страхове и чувство за вина могат да повлияят или да блокират разумните политически преговори. Друг пример за диалектичната връзка между правната уредба, обществените факти и индивидуалния опит е случаят с разселените лица и семейства в Босна и Херцеговина. Той илюстрира как вътрешни процеси, като устойчивост и гъвкавост, които позволяват на хората да се справят с принудителната миграция/ре-миграция и изселване, се преплитат с обществени процеси като психично здраве или жилищна политика.

Групата се съгласи, че международният политически дискурс за принудителната миграция, започнал в резултат на опустошителните преживявания през Втората световна война и довел до създаването на ВКБООН и Женевската конвенцията за бежанците от 1951 г., може да се поучи от опита на Босна и Херцеговина с население от четири милиона, която посрещна един милион бежанци по време на войната, както и един милион вътрешно разселени лица. След 20-годишен опит може да се покаже как публичните политики в приемащите общества са начин за създаване на бежанци и как международната политика създаде групата на „завърналите се малцинства“.

На това място, социологът Сотирис Хтурис⁷ постави понятието „бежанец“ в макро- и времева перспектива. Обществата възприемат миграцията по различни начини. Например, когато гръцки политически активисти бягат в Германия през 60-те години на XX в. от диктаторската хунта, те са посрещнати оптимистично като политически емигранти (забележка, събудила живи спомени у германските участници). Тук мигрантите са добре дошли, защото се свързват с продължаващ процес на промяна в приемащото общество. Това съвпадение в

⁷ Професор в департамента по социология на Егейския университет, Директор на лабораторията за дигитално социално и културно документиране и научен директор на изследователски програми по култура, градска социология и социология на социалните мрежи.

идеологията улеснява формирането на нова идентичност за бежанците, която е различна от просто „бежанец“. Друга историческа перспектива се отваря, ако се сравни историческият опит от Гърция и имиграцията от Мала Азия от 20-те години на миналия век. Тази нова имиграция често се обсъжда в Гърция по отношение на миналия имиграционен опит, когато бежанци идват от други страни и създават „колективна памет“. Много е важно как националната история отразява тези предишни преживявания, но и как семейните исторически традиции и обществените институции са изградени като отговор на тези ситуации. В тази макроперспектива, както и на базата на настоящото проучване сред доброволци в бежанските лагерите, Хтурис подчерта необходимостта да се започне много бързо с установяване на контакт с надежден референт, човек, който да общува с бежанците, за да могат да създадат обща идентичност. Доброволците започват да изграждат идентичността си на доброволци, също както бежанците изграждат тяхната гражданска идентичност. Ако тези хора взаимодействат отрано и положително, интеграцията на бежанците разкрива нови възможности за обществото и разбира се, за бежанците. Изкуството и различните дейности, както и интеграцията на пазара на труда играят роля в това взаимодействие. Преди всичко опитът в лагерите показва колко е важно бежанците да намерят своя глас и да изразят своите потребности и позиции, като така развият политическа идентичност. Отсъствието на политическа идентичност и доверие в способността за израз на нуждите, за изграждане на групи и участие в демократичния процес, подкопават успешната интеграция.

В дискусиата стана ясно, че идентичността на бежанците се развива съвсем различно когато е дефинирана отрицателно като отсъствие или празнота, или като масова идентичност, поемаща проекциите на приемащото общество. По време на Студената война бежанците от Източния блок бяха общо взето добре дошли на Запад, тъй като те потвърждаваха западната идентичност. След края на Студената война се установи/конструира нова типология на бежанците, фокусирана върху проблема за сигурността. Дискурсът за бежанците днес се върти около лагери, интеграция, разрешения за пребиваване и събирането на семейства – понятия, които разкриват едно основно негативно разбиране за мигранта като „бреме“. Политическите промени в приемащите общества се проектират върху бежанците. Аналогично, говоренето за психопатологията на бежанците често води до пасивност, а оттам и до автоагресивно и агресивно поведение – цикъл на отрицания, който може да се отрази негативно върху обществените нагласи. Политиче-

ската самоорганизация и ползите от директния контакт с доброволците могат да доведат до възникване на чувство за агентност, върху което може да се изгради интеграция.

Идентичността като основна тема в дискусиата за принудителната миграция и ефекта от социалната травма

В психологията и социологията идентичността е понятие, ситуирано в сцеплението между индивида и обществото. Анастасия Зиси откроя идентичността като процес, а не като личностна характеристика. Приобщаването към гражданското общество, добиването на идентичност се корени в ранното развитие, но непрестанно се мени с израстването на индивидите или с преминаването от едно общество или среда – в друга. При миграция процесът на смяна на идентичността често започва много преди отпътуването (Поробич). Заплахите за идентичността започват с преследване на етническа основа или поради принадлежност към дадена група и т.н. В такъв случай отключването на емиграцията отново е ситуация на промяна на идентичността. Тези коментари доведоха до обсъждане на различията между нормативния процес на формиране на характера и идентичността според описанието на Ериксън (1994 [1959]; 1994 [1968]), което е в пряка зависимост от културата, в сравнение с големите обществени промени, които нарушават референтната рамка, в която обикновено се развива идентичността. В бившите югославски републики религията, която не беше част от секуларната социалистическа система, изведнъж се превърна в проблем. По този начин религиозните чувства, вярвания и принадлежности добиха значимост и повлияха върху изграждането на идентичност. При сериозни промени индивидите и семействата изпитват несигурност относно своята идентичност. В рамките на семейството, както добави Поробич, такава заплаха може да обърне ролите на поколенията: Родителите често са по-объркани и озадачени от загубата на традиционните форми на сигурност, а децата, които са по-гъвкави, поемат водеща роля чрез парентификация. Кехеле превърна това наблюдение в положителна оценка, като ни напомни за времето след разпадането на Германската демократична република (ГДР) и обединението на Германия, когато огромен брой смели „умни момичета“ мигрираха на Запад, докато техните връстници момчета – не. Групата прие, че при всяка дестабилизация има място за промяна, положителна или отрицателна. Бежанската травма е, както каза Поробич, наслагване на загуби от физическо, социално и културно пространство и често се

подсилва от бежанската ситуация и изискванията на страната цел. Дори ако това би довело до положителни последици, било то в образованието, кариерата или сигурността, тези потенциални възможности не могат да се сравняват с реалността на загубата. Работната група се обедини около извода, че посттравматичният растеж е възможен, но може да бъде и болезнен. Както показва примерът на Кехеле с източногерманските момичета, понякога има избор.

Хрисанти Пападопулу⁸ сподели наблюдения от работата си в бежанските лагери; как идентификацията с етнически, класови и други групи се разпада в бежански ситуации. Разликите, които са изглеждали изключително важни в родината, губят значение и остават в сянката на доминантната „бежанска“ идентичност в лагера.

Това, както коментира Хамбургер, включва въпроса за времето. Промяна във външната валидизация на идентичността може да бъде възможност, ако участниците знаят, че имат свобода на избор, а не е нещо, което им се налага отвън. За да се случи това, обаче е необходимо времева чувствителност и бързо напасване, за да се улови и използва създадалата се възможност.

Изразената от Хамбургер позиция, беше подкрепена от примера, който Поробич даде, за бежанските лагери в Швеция. Там се срещат бежанци от различни страни и класи, но само малцина всъщност се възползват от възможността да създадат солидарност с другите; мнозинството запазват расистко мислене, пренебрежение към другите етноси в лагера (Porobić, 2012). Разбира се, самият лагер въздейства на бежанците: налага им мощната представа отвън за бежанската им идентичност, както и икономическо безсилие, като отнема самостоятелността и чувството за агентност. Дори в страни, където имиграцията не се организира чрез лагери, мигрантът се нуждае от вътрешен за обществото човек, който да му помага да получи достъп. И в двата случая националната или етническата идентичност е доста идеализирана в противовес на външната бежанска идентичност, наложена от новата социална среда.

Тук Хамбургер се върна към въпроса, повдигнат от Зиси – че идентичността е по-скоро процес, а не притежание. Съвременните теории вече не концептуализират идентичността като стабилна във времето конструкция, а като многопластова, променяща се структура, зави-

⁸ Магистър по психология (IPU Берлин), работа на терен с непридружени непълнолетни бежанци в Лесбос, Гърция. Настоящи изследвания: Вторична травма при преводачи, работещи с бежанци и наследствено предаване на травмата.

сима от контекста. „Идентичност на кръпки“ (Kraus, 2000; Keupp et al, 2008) се създава при наличие на условия и необходимост. Миграцията е такова условие, отправящо предизвикателство. Когато се сблъскаме с понятието „бежанец“, изпълнено с проекции от приемното общество, но за нас – лишено от смисъл, то ни напомня за един предишен живот и идентичност, както и за потенциално идеализираната мъдрост и топлота на нашата родна култура. Това е в синхрон със значимостта на семейството и културата, с богатството на невербалната и паралингвистична комуникация, като музика и хумор. Освен това фактът, че много от бежанците в изследването на Поробич, проявяващи гъвкавост и устойчивост, са открили религията като източник на утеха. Това е поредното доказателство, че символите служат за утвърждаване на групова принадлежност и дават опорна рамка на индивидуалното травматично преживяване. Дори когато търсенето на идентичност, заключи нашата дискусия, се задейства от условия на реална загуба и води до провизорна конструкция, тя все пак търси опора в устойчива във времето рамка, като традиция, история или религия.

Сайме Йозчюрюмез добави, че според политологията понятието за идентичност е нещо съвсем различно. Идентичността е предимно национална, правна, а не психологическа или социологическа категория. Тази строга дефиниция обаче обърква, ако например в случая с бежанците, сирийците, които са напуснали страната си, и сирийците, които са останали и се бият, се определят като сирийци, а има осезаемо противоречие между двата различни избора и ситуации. Така на практика се развива понятието за двукласова идентичност. В международната политика за защита на бежанците, дефинирането на идентичността според националността води до тежки противоречия; например при издаването на регламентиращи презаселвания след изтичане на статута на бежанец. Ако бежанците се определят само по страна на произход, тогава невъзможността да се завърнат и наложителността да бъдат преместени другаде, прави така дефинираната идентичност невидима. По време на дискусията беше споменато, че тези различия в дефиницията не са само въпрос на думи, а на факти. Всъщност бежанците, които прекосяват национални граници, които често са без гражданство, защото родината им е в колапс или са експулсирани, поставя понятията за национална идентичност и гражданство в конфликт. Изготвянето на политики понякога може да се отнася до обекти и понятия, които са валидни само *de jure*, но не съответстват на социалната реалност. В случая с Турция огромният приток на сирийски бежанци създаде парадоксална ситуация *de jure*: Турция не беше задължена да обработи молбите им за бежански

статут⁹, но държавата реши да им предостави „временна закрила“, която ги изтласка в друга правна категория, която дава различен тип достъп. Това, както беше подчертано в дискусиата, е не само случаят в Турция – много европейски страни вече правят подобно разграничение.

Относно психосоциалната представа за идентичност Ханчева добави нов аспект през термина „негативна идентичност“, каквато се среща в България – страна, преднамерено избягвана от повечето бежанци. Тя свързва този факт с подсъзнателен исторически рефлекс на българската идентичност и фолклор, белязан от ниско самочувствие, което вероятно се дължи на многократно обезглавяване на елитите от Средновековието до днес (Хамбургер). Това ниско самочувствие може да се дължи на ревността, че бежанците често се радват на внимание и защитата от западноевропейските държави, докато страните от Източна Европа смятат себе си за заслужили по-малко внимание. От друга страна, България първа издигна ограда, поддържа частна милиция, която контролира незаконната имиграция и се е сдобила с най-скъпите и усъвършенствани инструменти за наблюдение чрез термодетектори. В дискусиата групата отбеляза, че с този пример имаме точно допълнение към юридическото понятие за идентичност, въведено от Сайме Йозчюрюмез – докато политиците се позовават на идентичността като дефиниция, хората, на които се слага такъв етикет преживяват идентичността си като емоционална категория; което е вярно не само за българите, но и за всички страни, белязани от своя история. Германия например се характеризира с подчертано раздвоена идентичност. От една страна, повечето германци (включително политиците) се смятат за рационални хора – но от друга, малцина биха изrekli на глас твърдението, поради неудобство открито да претендират за някакво превъзходство. Източноевропейските държави от Вишеградската група (Чехия, Унгария, Полша и Словакия) категорично отхвърлиха бежанците. Балканските държави обаче не са нито в ясно противопоставяне, нито – в подкрепа за закрилата на бежанците. Те са транзитни за бежанците по пътя им към *обетованата земя* на Западна Европа. Тези различни, произтичащи от историята менталности в страните от „Балканския маршрут“, влияят върху местните нагласи към бежанците. Страхът от бежанци в ислямските държави исторически се корени в принадлежността към Османската империя. Ислямската имиграция докосва оголен нерв и събужда стари страхове от завладяване. В

⁹ Турция е страна по Женевската конвенция и Протокола от 1967 г. с географско ограничение.

Турция имиграцията от Сирия буди страх от възкресяване на ислямското движение. Гамзе Йозчюрюмез Билгили свързва тези страхове с вътрешна криза на турската идентичност, която впоследствие се проектира върху бежанците от арабските ислямски държави.

Сотирис Хтурис оспори доминиращия дискурс към идентичността като ключ към разбиране на нагласите към бежанците в приемните и транзитните страни. Той предложи термина гражданство. Понятието „гражданин на Европа“ остава абстрактна категория и поради тази причина не се е формирала идея за европейска солидарност сред гражданите на европейските страни. Съответно няма общ подход към прииждащите хора (Chtouris, Zissi, Stalidis & Rontos, 2014). Ние сме изправени пред добре познатата ситуация, когато икономическа сила има достатъчно, но липсата на солидарност, главно сред големите икономически и политически играчи, пречи на процеса на убедително изграждане на Европа като родина. Европейската идентичност не може да дойде с декрет, не може дори да се определи предварително – тя възниква от ежедневните преживявания, че нарастналата солидарност носи в отплата свобода, справедливост и просперитет. От опита си с обществени промени знаем, че напредъкът не дава плодове веднага; но ако промяната отнеме твърде много време, гражданите отвърщат поглед от европейския проект и мислят, че напразно са отстъпили своите суверенни права. При това положение трябва да видим, че европейската идентичност трябва да се разглежда като непрекъснат процес на договаряне с бъдещето, а не като фиксирана структура. Както посочи Хтурис, бежанският въпрос е централен за европейската идентичност в развитие (Krastev, 2017). Ханчева добави, че този пример съответства на понятието за психологическа идентичност.

Научни изследвания

Необходими са изследвания по темата; например, за осмисляне в приемащите общности на съответстващи социални нагласи като предразсъдъци или откритост към межкултурни контакти. Споме-наха се примери от различни дисциплини: от психологията, Ханчева назова изследване на исторически, социални и културни нагласи към различията в българското общество (Борнат & Колева, 2014; Миланов & Карабельова, 2011). Социалният психолог Анастасия Зиси и социологът Сотирис Хтурис съобщиха за редица мащабни изследвания в Гърция, в които се свързва отношението към бежанците с нивото

на социалната интеграция, заетостта и присъствието на мигранти в приемащата общност. Базата изследователски данни позволява допълнителни, интердисциплинарни анализи (Chtouris & Miller, 2017). Проведени са интердисциплинарни изследвания за дългосрочното въздействие на принудителната миграция в Западните Балкани от гледна точка на пола, чрез транс-дисциплинарни, многостранни, интегративни качествени и количествени методи (Porobić & Blitz, 2018), и комбиниран дизайн.

Сложните изследователски въпроси, спомагащи за по-доброто разбиране на проблемите, повдигнати на този семинар, изискват интердисциплинарен подход. Несъзнаваните психични процеси, както и техните съзнавани ефекти и резултати, трябва да бъдат описани, чрез мнения и поведение. Например има набор от интердисциплинарни изследвания на репрезентациите на бежанци от всички европейски страни, най-често провеждани от социолози, но нерядко, както в гръцкия пример, в сътрудничество с психолози. Съществуват значителен брой изследвания на посттравматичния стрес и разстройствата на адаптацията от психиатрията и клиничната психология.

Също така има ползотворно сътрудничество между социологията и клиничната психоанализа, особено по отношение на задълбочения анализ на отделни случаи. Един от начините за съчетаване на двата подхода е чрез интердисциплинарно сътрудничество в тази област. По-мощни проучвания чрез въпросници могат да се комбинират с дълбинни психологически интервюта и сравнение на контрастиращи случаи. По този начин може да се очертае богата и смислена картина на трудностите, които изпитват хората в транзитните и приемните страни, когато се изправят пред бежанци. Може да се включат несъзнаваните аспекти, както и обществени условия, или измерими икономически и социални параметри, както и имплицитни конструкти като културна идентичност (Volkan, 1997, 2017). Добрите практики в интеграцията на бежанците зависят от силно функционалното взаимодействие между социални и психодинамични нива. Чувствителността към тематиката и межкултурната комуникация се провалят, когато мафиотски структури или силно популистки движения пречат на ефективното включване. Отново ролята на доброволците е важна, както докладва Хтурис за Гърция, където НПО не само организират началната фаза при пристигане на бежанците, но и подкрепят изследователите, за да получат реалистично и детайлно разбиране за социалните процеси и фактори. Този опит може да се надгради като се създадат международни изследователски мрежи по бежанските маршрути, които да доведат до взаимно овластяване.

Друга изследователска сфера с фокус към интеграционните политики предложи Сайме Йозчюрюмез. Тук интеграционните схеми най-често се основават на допускането, че ако за бежанците се създадат необходимите условия, те ще заживеят живота си, ще създадат семейства, ще получат гражданство и в крайна сметка ще станат част от обществото. Нейните собствени изследвания обаче показват, че това предположение не винаги води до такъв категоричен резултат (Özçürümez, 2009). Хората, които имигрират в друга страна, дори ако придобият гражданство и организирани форми на участие в обществения живот на приемащите общества, могат да срещнат проблеми в цялостното си социално приобщаване. В литературата за политиките има голяма празнота относно онази страна на понятията, отразяваща индивидуалните нужди на търсещите международна закрила. Повечето политики започват с основните нужди, като психо-социалните и благосъстоянието се оставят за обсъждане в дългосрочна перспектива, а психо-социална помощ се осигурява на страдащите от ПТСР или на тези, „които потърсят помощ“. Психосоциалната помощ се определя като изключение и се свързва с патологизиране. Политиките са склонни да визират „бежанеца“ като получател на услуги чрез регистриран правен статус в зависимост от това, което приемната здравна система може да осигури. Психо- и социокултурната ситуация на конкретните група бежанци (например жени, деца, младежи или бежанци от нации, свързани с исторически предразсъдък), не се отразяват незабавно. Психологическо изследване с индивидуален подход иразглеждане случай по случай може да помогне на изследователите на интеграционната политика да разграничат особеностите на бежанците с различни потребности, както и на членовете на приемащите общества. Такъв добре осъзнат и всеобхватен индивидуален подход би изяснил защо, въпреки всички добри намерения, интеграционните програми понякога са безрезултатни, тъй като множество социално-психологически фактори ги подкопават, като ендемичен расизъм, сексизъм, лична и колективна травма, изключване на големи и малки групи, езикови бариери и др.

Възможна методология и дизайн на бъдещ проект за съвместни изследвания би ползвал опита от успешни интердисциплинарни проекти, като изследването *Очевидци на бурите в Хамбург от 1943 г. и техните семейства* (Lamparter, Wiegand-Grefe & Wierling, 2013), както предложи Хамбургер. Там историци и психоаналитици работиха в тясно сътрудничество върху интервюта и отделиха време да обсъдят в подробности различните интерпретации. Подобен проект бе предста-

вен от Поробич, в който интердисциплинарна група проучва дългосрочното въздействие на принудителната миграция върху психичното здраве. Съвременен пример от Сараево (Porobić & Jansen, 2016), в който бежанците от Източна Босна са преселени в покрайнините на Сараево, показва, че интеграцията, ако се измерва само в социологически параметри, няма да бъде успешна. Все пак по-подробен и индивидуализиран подход, осъществен в сътрудничество със социални антрополози, показва, че всъщност бежанците се интегрират добре посредством старата социална структура, която носят от своите села. Техният начин на приспособяване към принудителното преместване е формиране на „анклави“. Това е един пример, където интердисциплинарното изследване не само подлага на изпитание границите и хипотезите на отделните дисциплини, но също така разкрива една удивително ефективна и широко самоорганизирана практика, водеща до нисък процент на психични страдания и заболявания.

Ясно е, че в една силно диференцирана област, където се прилагат несъпоставими параметри и условия (напр. в силно регулирания пазар на труда в северно-европейските страни в сравнение с много по-слабо организираните структури на Южна Европа), изследванията трябва да проявят методологическа гъвкавост, за да се постигне екологична валидност на резултатите. Официалната статистика на труда не може да даде надеждна картина. По същия начин психологически категории като травма или адаптация са твърде абстрактни и не отчитат индивидуалния опит, ако диагностиката не включи социалната ситуация и среда. Отчитане на социалната среда е необходимо и при изготвянето на политики. Програмите, насочени към интеграцията на бежанците на пазара на труда например, обикновено не предвиждат възможни обратни ефекти. Проективните страхове като „те крадат наши работни места“, може да нарастнат, подобно на прогнозите за страхове от болести и инфекции в приемащите общности, за които съобщава Гамзе Йозчюрюмез Билгили в съвместно проведеното изследване на интеграцията.

Изучаването на гледната точка и съдбата на отделния бежанец изисква подход на активно участие, може би – придружаване на бежанец през пътуването му чрез комуникационна технология; или в ретроспекция – тълкуване на пътуванията и биографиите в защитена психотерапевтична среда или последващ анализ на видеосвидетелства (Hamburger, 2017b), включващ мултипрофесионални подходи при анализа на различните нива на комуникация. Подобни подходи могат също да помогнат за разбирането на променящата се във времето,

двойствена структура на индивидуалния разказ за бягството и да хвърлят светлина върху огромното значение на конкретния момент. Пътуването на бежанците се характеризира с продължителни периоди на изчакване, накъсани от внезапни събития. Изследванията биха могли да идентифицират и изучат важни „моменти на среща“¹⁰ и да посъветват политиките за подобряване на възможностите за контакт между бежанците и приемните общества и да отворят потока от информация от горе надолу, като се почне от ранни срещи между бежанците и местното население до интеграционни изследвания.

По този начин всички дисциплини трябва да бъдат отворени за интердисциплинарен дискурс и методологична гъвкавост. Групата прие позицията, че в настоящия политически дебат предположенията за мотивацията на хората се приемат за даденост, без да се опира на данни. Формулира се необходимостта от съвместни и високо индивидуализирани изследвания.

Практически мерки: доброволци, изкуства и политически гласове

Образование – междурелигиозни диалози

В Босна и Херцеговина, непосредствено след войната, междурелигиозните диалози бяха въведени като гимназиален предмет от Гьоте Институт (Кармен Шер). Подобни проекти възникнаха, надграждайки предвоенните традиции и беше отчетена ползата от тях. Отбелязването на религиозните празници със съседите е съществувала нормална практика в Босна и Херцеговина преди войната, работеща много добре и притежаваща благотворен потенциал, ако бъде възстановена като социална практика (Селма Поробич). В проучване, сравняващо юноши и възрастни православни християни в Босна и Херцеговина, Александра Хаджич установява, че религията може да бъде важен източник, но също може да наруши емоционалната подкрепа и стабилността в зависимост от доктриналния подход (Hadžić, 2012; Stefanović-Stanojević & Hadžić, 2014).

¹⁰ Понятието е въведено от Даниел Стърн, за да открие потенциала на определени моменти в терапевтичния процес. (Бел. ред.)

Доброволци и наставничество

При острата бежанска криза експертната група подчерта огромното значение на доброволците. При среща без ясни условия и правила, бежанецът и доброволецът „изобретяват“ нова идентичност в един общ процес, вместо да подчиняват едната на другата.

Решаващото значение на първите контакти на бежанците с доброволците, към които привличат вниманието Хтурис, Поробич, Пападопулу и други, води до засилване на техния капацитет. От психологическа гледна точка знаем, че „удържащият капацитет“¹¹ (способността на майките, терапевтите и други помощници да осигурят дълбоко и неселективно емоционално внимание, да се идентифицират с обърканото състояние на другия и същевременно да съчетаят идентификацията с полезни, структуриращи мисли и действия) зависи от собствените психични ресурси на помагачия. Майчината емпатия – основен източник на сигурна привързаност, се развива най-добре, когато основните потребности на майката са задоволени и над нея няма натиск. Аналогично на работната ситуация при помощници и доброволци, подобен натиск е резултат не само от неудовлетвореност на основни потребности, но и от психични препятствия, като травматично провокиран дефицит в капацитета за ментализация, белези от социални травми у мигрантите, приемното общество и личните биографии на помагачите, както и на други психосоциални и културни фактори, свързани с принудителната миграция (вж. Hamburger, 2017a, 2018). В резултат на това помагачите се нуждаят от помощ, за да изпълнят своята ключова задача. Те се нуждаят от пространство за размисъл, възможност да изразят собствените си емоционални реакции, да споделят тежестта си и да научат за предизвикателствата на межкултурната работа с травмирани мигранти в (понякога) враждебна среда.

Темпоралност

Идентичността е процес, и както подчертава Хамбургер, при бежанците той е много свързан с времето. Дали бежанецът ще се справи с травматичните преживявания преди или по време на бягството зависи от съчетаването на много фактори като религиозност (Porobić, 2012), здравни условия, личностни и фактори на околната среда, които благоприятстват устойчивостта и гъвкавостта. Подобно благотворно съчетаване обаче е времево обусловено и винаги изложено на риск.

¹¹ Понятие, въведено от У. Бион. (Бел. ред.)

Бежанците могат да поддържат вярата си само в много ограничена времева рамка и ако трудностите продължат без прекъсване, вярата може лесно да отслабне.

Следователно трябва да обърнем внимание на това как процесът на формиране на позитивна идентичност зависи от скоростта. Хамбургер оцени високо модела за установяване на контакт с доброволци, които говорят езика, но наблегна, че този контакт работи най-добре, ако се осъществи възможно най-скоро. Първият контакт обаче не е решение сам по себе си. Той може да укрепи надеждата (или вярата) и може да изгъче процес на взаимно съгласуване на идентичностите, както обясни Хтурис. Той обаче трябва да се следва от конкретни стъпки за даване на бежанците на стабилно социално положение, където те могат да поемат отговорността за достъпа до обучение или до пазара на труда. Ако караме решителни млади хора, достатъчно смели да поемат на рисковано опасно бягство, да чакат повече от една година в институция, без да им позволим да работят, както все още често се случва в Германия, ние рискуваме да изгубим тези млади хора. След като премине началният благотворителен период, много бежанци могат да се почувстват изоставени и лишени от избор. Те могат да загубят надежда, че ще изградят новата си идентичност чрез участие в живота на приемащото общество. Често те пренасят доверието си към среди, съставени от същата етническа, религиозна или национална група.

Всекидневни срещи

Друго предложение на експертната група е да се организират срещи между бежанци и домакини, може би в рамките на ежедневни дейности или изкуства. Примери за успешни срещи чрез изкуствата (Chtouris, 2016), както и неуспешното или неправилно използване на терапия чрез изкуства бяха описани в груповата дискусия.

Всички видове динамични форми на срещи помагат на двете страни взаимно да определят връзката си. Символичните връзки като предпоставка за изграждането на идентичност трябва да бъдат съвместно конструирани в процес „от долу нагоре“, като се започне с невербалното ниво. Те не могат да бъдат налагани отгоре, от една експертна позиция или позиция на знаещия. Някои преживявания често са системно „нелекувани рани“; има систематично мълчание за тях (Caruth, 1996). Изкуството е един от начините да се намерят думи или изразни средства, за да се комуникира това преживяване.

По подобен начин бе предложено да се подкрепи самоорганизирането и самоопределението на мигрантите. Който пристигне на европейския бряг е очевидно могъщ човек, решен да действа, изпълнен с намерения да промени живота си. Ако това лице се трансформира в „бежанец“, като обект на административни мерки, то се посреща не на базата на силните си страни, а на слабостите си. Предишен опит от Гърция показва, че бежанците, които претендират за политически глас, показват положителни резултати при организирането на лагерите и за бъдещата си интеграция.

Библиография

- Caruth, C. (1996). *Unclaimed experience: Trauma, narrative, and history*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Chtouris, S. (2016). Pity, Solidarity & Justice in the light of the current refugee crisis: From Aristotle to Rawls, Hanna Arendt and back: The case of Volunteers in the Informal Camps of Eidomeni, Piraeus Port, and Victoria Square-Athens. In *Forming Interaction – Forming Identity. Proceedings of the International Conference of Karamanlis Foundation & Europe Direct*. Lesvos. 07/09/2016.
- Chtouris, S., & Miller, D. M. (2017). Refugee flows and volunteers in the current humanitarian crisis in Greece. *Journal of Applied Security Research*, 12(1), 61–77.
- Chtouris, S., Zissi, A., Stalidis, G., & Rontos, K. (2014). Understanding Xenophobia in Greece: A correspondence analysis. *European Journal of Sociology*, 55 (1), 107–133.
- Dapunt, J., Kluge, U., & Heinz, A. (2017). Risk of psychosis in refugees: a literature review. *Translational Psychiatry*, 7(6), e1149. doi:10.1038/tp.2017.119.
- Erikson, EH (1994 [1959]). *Identity and the life cycle*. New York: WW Norton & Company.
- Erikson, EH (1994 [1968]). *Identity: Youth and Crisis*. New York: W.W. Norton & Company.
- Georgieva, B. & Koleva, E. (2014). *Roots of prejudiced thinking towards immigrants in Bulgaria*. Research paper, unpublished.
- Hadžić, A. (2012). God as an Attachment Figure – The Construction of an Instrument. In B. Dimitrijević (Ed.), *Psychological Development, Mental Health and Work* (pp. 160–175). Niš: Publishing Center of the Faculty of Philosophy, University of Niš.
- Hamburger, A. (2017a). Genocidal Trauma. Individual and Social Consequences of the Assault on the Mental and Physical Life of a Group. In D. Laub & A. Hamburger (Eds.), *Psychoanalysis and Holocaust Testimony: Unwanted Memories of Social Trauma* (pp. 66–91). London: Routledge.

- Hamburger, A. (2017b). Scenic Narrative Microanalysis: Controlled Psychoanalytic Assessment of Session Videos or Transcripts as a Transparent Qualitative Research Instrument. In D. Laub & A. Hamburger (Eds.), *Psychoanalysis and Holocaust Testimony: Unwanted Memories of Social Trauma* (pp. 166–182). London: Routledge.
- Hamburger, A. (2018). New Thoughts on Genocidal Trauma. In A. Hamburger (Ed.), *Trauma, Trust, and Memory: Social Trauma and Reconciliation in Psychoanalysis, Psychotherapy and Cultural Memory* (pp. 13–22). London & New York: Routledge.
- Keupp, H., Ahbe, T., Gmür, W., Höfer, R., Mitzscherlich, B., Kraus, W. & Straus, F. (2008). *Identitätskonstruktionen: Das Patchwork der Identitäten in der Spätmoderne*. Reinbek: Rowohlt.
- Krastev, I. (2017). *After Europe*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Kraus, W. (2000). Making identity talk: On qualitative methods in a longitudinal study. *Forum Qualitative Sozialforschung/Forum: Qualitative Social Research*, 1(2), Art. 15. Retrieved from <http://nbn-resolving.de/urn:nbn:de:0114-fqs0002154>
- Lamparter, U., Wiegand-Grefe, S., & Wierling, D. (Eds.) (2013). *Zeitzeugen des Hamburger Feuersturms 1943 und ihre Familien [Eyewitnesses of the 1943 Hamburg Firestorms and their Families]*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Laub, D. (2017). Traumatic Psychosis. In D. Laub & A. Hamburger (Eds.), *Psychoanalysis and Holocaust Testimony: Unwanted Memories of Social Trauma* (pp. 228–241). London: Routledge.
- Milanov, M., & Karabelyova, S. (2011). Negativni naglasi kum romskoto malcinstvo i vruzkata im s patriotizma i samoocenkata v bulgarski kontekst [Negative Attitudes to Roma Minority in Bulgarian Context and Links with Patriotism and Self-Esteem]. In *The Bulgarian Journal of Psychology Symposium of VII National Congress of Psychology*, Sofia (pp. 389–393).
- Özçürümez, S. (2009). Immigrant Associations in Canada: Included, Accommodated, or Excluded. *Turkish Studies*, 10, 195–215.
- Porobić, S. (2012). *Resilience and Religion in a Forced Migration Context: A Narrative Study of Religiousness as a Resilience Factor in Dealing with Refugee Experiences from a Post-Migration Perspective of Bosnian Refugees in Sweden*. Lund: Centre for Theology and Religious Studies, Lund University.
- Porobić, S., & Blitz, B. (Eds.). (2018). *Forced Migration, Gender and Wellbeing: the Long Term Effects of War and Displacement on Women*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Academic Publishing. Manuscript in preparation.
- Porobić, S., & Jansen, S. (2016). Rod, prisilna migracija i dobrostanje. In S. Porobić (Ed.), *Rodna studija prisilne migracije i dobrostanja u Bosni i Hercegovini [Gender Study of Forced Migration and Psychosocial Wellbeing in Bosnia and Herzegovina]*. Sarajevo: Fondacija za osnaživanje žena BiH. Retrieved on 31

May 2018 from www.rppp-efm.net/images/doc/Rodna_studija_Porobic-2016_final.pdf

Stefanović-Stanojević, T., & Hadžić, A. (2014). Affective Attachment and Religiosity. *Themes, Journal of Social Sciences*, 38(3), 1175–1196.

Volkan, V. D. (1997). *Bloodlines: From ethnic pride to ethnic terrorism*. New York: Farrar, Straus, and Giroux.

Volkan, V. D. (2017). *Immigrants and Refugees: Trauma, Perennial Mourning, Prejudice, and Border Psychology*. London: Routledge.

Борнат, Д. & Колева, Д. (2014). Изследвайки вярата: предизвикателства и поуки от един сравнителен проект. *Социологически проблеми*, кн. 1–2, 176-195.

Миланов, М. & Карабельова, С. (2011). Негативни нагласи към ромското малцинство и връзката им с патриотизма и самооценката в български контекст. *Българско списание по психология*, 3–4, 387-392.

ЧАСТ II

ТРАВМА И МИГРАЦИЯ

Психологически аспекти на принудителната миграция и психичното здраве

Увод към Част II

Андреас Хамбургер и Камелия Ханчева

Във втората част на книгата, фокусът се измества върху една по-клинична перспектива и ориентация към личното преживяване на травмата. Понятието „социална травма“ обхваща и двете нива: социално и лично. Това, което преживяват много бежанци, е не просто обществено явление, което трябва да бъде разрешено с помощта на законодателство, администрация и управление, но през погледа на бежанците това е драма, където почти всичко се разпада: социалната и културна среда, семейството, личната идентичност.

Травматичните преживявания условно преминават на три етапа: 1) насилие и/или загуба на членове на семейството преди бягството; 2) несигурно пътуване, често свързано с насилие и раздяла с членове на семейството; 3) презаселване, свързано с несигурност относно изискванията за убежище и интегриране в културата на примащата държава.

Условията преди бягството са дълбоко вкоренени в социотравматичната обстановка на насилствена миграция. Когато хората решат да бягат – решение, за което понякога трябва години, а друг път трябва да се вземе на момента – обстоятелствата най-често са травматични. Хората са преследвани или заплашвани, губят препитанието си, семействата и дома си. Дори в държави с история и установени практики на прием, като Германия, съществува разлика между групите бежанци – „икономически мигранти“, които са различни от „военни бежанци“ и „търсещи убежище“. И не трябва да се забравя, че икономиката има различни аспекти. Това, което се нарича „икономическа миграция“ в много случаи, е всичко друго, но не и спокойният, разумен избор между един поносим живот и друг. Френски професор, който кандидатства за пост в канадски университет, е мигрант, но изборът му е несравним с положението, на нигерийския инженер, нелегално преселил се в Германия, който в най-добрия случай очаква да стане зидар – след няколко години в бежански лагер. Хората трябва да се сблъскат с много големи трудности, за да се решат да напуснат домовете си и да поверят съдбата си на опасно бягство. Но освен бедността и политическите и морални лишения като общи мотиви за емиграция, има жестоки случаи, когато

преки, целенасочени преследвания или военни атаки заплашват живота на мигрантите. Според определението в Конвенцията на ООН за бежанците (2011 [1951] с. 3, подчертаването наше), те са се принудили да напуснат страната си поради „*основателен страх от преследване поради раса, религия, националност, принадлежност към определена социална група или политическо сдружение*“. Опитът, който мотивира принудителната емиграция, най-често отговаря на определението на Световната здравна организация ICD-11 (*Международна класификация на болестите 11-о издание*)- за травмата (СЗО, 2015) – или, за да бъдем точни, определението за социалната травма (Hamburger 2017, 2018; Petrucci & Hamburger, глава 3, този том).

По време на самото пътуване бежанците често се сблъскват с травматични ситуации, като животозастрашаващо прекосяване на граници или преходи. Всъщност, много хора умират или губят спътници по време на бягството (вж. Brücker Schewe, & Sirries, 2016, Puvimanasinghe, Denson, Augoustinos, & Somasundaram, 2014, Vökl-Kernstock et al., 2014). Един от аспектите на социалната травма по време на бягството е в центъра на настоящия сборник: напрежението между културната идентичност на бежанците и културата на техните домакини. Дори понятието „бежанец“ е натоварено със спомени от историята на приемащата страна. Ако огромно емиграционно изтичане, подобно на това в много източноевропейски страни, заплашва социалната и икономическата стабилност на страната, както и културната идентичност на населението, тогава конфронтацията с „бежанец“ предизвиква съвсем различни чувства, отколкото в икономически стабилна държава, като Германия, където идеята за прием и закрила на бежанци от диктаторски системи носи положителни исторически конотации. В Германия правото на политическо убежище е заложено в конституцията, с пряка отправка към политическата емиграция от нацисткия Трети райх. Това обаче не е монолитен механизъм. В Германия, въпреки историческия дълг на благодарност, има внушителна обратна тяга, главно сред слоевете на населението, които живеят в страх от социален упадък, свързан с глобализацията и дигитализацията. В много примери от втората част на тази книга се разглеждат видовете социо-травматични условия, свързани с психични разстройства, които се наблюдават при бежанци. Гамзе Йозчюрюмез Билгили (глава 8), Анастасия Зиси (глава 11), Маша Вукчевич Маркович и Йована Бьекич (глава 12) описват опита от първа ръка с бежанци в Турция, Гърция и Сърбия.

Когато бежанците пристигнат в избраната дестинация, целта изглежда постигната, но възникват многобройни и непредвидени

предизвикателства, а проблемът съвсем не е решен. Тези, които пристигат там, където се очаква да намерят сигурно убежище, често срещат трудности да се приспособят към новата култура, изложени са на непозната икономическа среда и друга менталност, която има своите нужди и проекции. Понякога опитът в транзитните и страните-цел може да се характеризира като ретравматизация. От друга страна, съществуват проекции, които преобладават в приемащите страни, които се обединяват в понятието за бежанци. Разбирането за взаимната зависимост на несъзнаваните проекции и идеализации на двете страни е ключов фактор за успешното решаване на въпросите за психичното здраве на бежанците. Програмите за психично здраве и психосоциална подкрепа могат да стигнат до задънена улица, ако не отчитат такива межкултурни особености. Те изискват не само познаване на културните вярвания относно психичното здраве и болест, но и специалното признаване на чувството за агентност – усещането, че мислите, желанията и намеренията на отделния човек намират адекватен резонанс в средата. Текстът на Селма Поробич (глава 10) описва диалектичната връзка между идентичност и интеграция.

Миграцията често предизвиква силни чувства на изоставеност и самота. Особено в случаите на принудителна миграция, където цялата социална среда е била подложена на атака, оцелелият живее в празнота, отчасти лишен от лечебните сили на познатата среда, от ментализация и капацитет, който осигурява „епистемно доверие“ (Fonagy & Allison, 2014, Hamburger, 2018). Оцелелите губят доверие в „социалния щит“ (Young-Bruehl, 2012, с. 550). По този начин, миграцията води до „вътрешна емиграция“ или оттегляне от паметта и обществото, както показва Хорст Кехеле в статията си (Глава 9).

Част II завършва с доклад за дискусия на експертна група относно психичното здраве (Глава 13). Експертите предлагат подход за ранна диагностика, както и обучение за специалисти по психично здраве за справянето със социална травма. Могат да се разработят индивидуални и групови интервенции, както и схеми за продължаващо обучение и супервизия, специално за социалната травма и културната чувствителност за предоставящи първа помощ и доброволци.

Библиография

- Brücker, H., Schewe, P., & Sirries, S. (2016). *Eine vorläufige Bilanz der Fluchtmigration nach Deutschland*, Aktuelle Berichte, No. 19/2016. Nürnberg: Institut für Arbeitsmarkt- und Berufsforschung (IAB).
- Fonagy, P., & Allison, E. (2014). The role of mentalizing and epistemic trust in the therapeutic relationship. *Psychotherapy*, 53(3), 372–380.
- Hamburger, A. (2017). Genocidal Trauma. Individual and Social Consequences of the Assault on the Mental and Physical Life of a Group. In D. Laub & A. Hamburger (Eds.), *Psychoanalysis and Holocaust Testimony: Unwanted Memories of Social Trauma* (pp. 66–91). London: Routledge.
- Hamburger, A. (2018). New Thoughts on Genocidal Trauma. In A. Hamburger (Ed.), *Trauma, Trust, and Memory: Social Trauma and Reconciliation in Psychoanalysis, Psychotherapy and Cultural Memory* (pp.13–22). London & New York: Routledge.
- Puvimanasinghe, T., Denson, L. A., Augoustinos, M., & Somasundaram, D. (2014). Narrative and silence: How former refugees talk about loss and past trauma. *Journal of Refugee Studies*, 28(1), 69–92.
- UN High Commissioner for Refugees (UNHCR). (2011 [1951]). *The 1951 Convention Relating to the Status of Refugees and its 1967 Protocol*, September 2011. Available at: www.refworld.org/docid/4ec4a7f02.html [accessed 31 July 2018]
- Vökl-Kernstock, S., Karnik, N., Mitterer-Asadi, M., Granditsch, E., Steiner, H., Friedrich, M., & Huemer, J. (2014). Responses to conflict, family loss and flight: Posttraumatic stress disorder among unaccompanied refugee minors from Africa. *Neuropsychiatrie*, 28(1), 6–11. World Health Organization (WHO). (2015). *International Classification of Diseases* (11th revision) Available at: <https://icd.who.int/> [accessed 31 July 2018]
- Young-Bruehl, E. (2012). Civilization and its dream of contentment: Reflections on the unity of humankind. *Psychoanalytic Inquiry*, 32(6): 543–558.

8

СИРИЙСКИТЕ „ГОСТИ“ И „ПРИЕМАЩИТЕ“ ОБЩНОСТИ

Травматизмът да си външен/вътрешен

Гамзе Йозчюрюмез Билгили

Увод

Войната в Сирия продължава да причинява най-голямата бежанска криза в света, седем години нестихващо насилие изселиха половината от населението на Сирия, включително 6,1 милиона вътрешно разселени и 5.6 милиона сирийци, живеещи като бежанци в региона.¹ Най-близките съседи на Сирия поемат голямата част от прекосилите границата и никоя държава не е подслонила повече бездомни, травмирани от войната хора, отколкото Турция. Турция е приела повече от 3,5 милиона сирийци.² От друга страна, готовността за поемане и разпределяне на отговорността между европейските страни видимо липсва. Въпреки, че бежанците, пристигнали в Европа през 2015 г. са по-малко от 0,1% от цялото европейско население, възникват изкривени образи за бежанска вълна или наводнение от чужденци (Varvin, 2017).

Общата позиция на европейските страни и Турция пред лицето на рекордния брой принудително изселени хора, предизвикват загриженост поради амбивалентното отношение и скептицизма срещу бежанците, които характеризират обществените нагласи. Следователно, целта на тази глава е да се обсъди от психоаналитична гледна точка как става така, че тези страдащи хора, загубили домовете си и търсещи покой и нови възможности, се превръщат в образ на заплашителен и разрушителен „друг“. Поглед към несъзнаваната психична динамика

¹ www.unhcr.org/syria-emergency.html?query=Syrians (search date: 25 March 2018).

² https://data2.unhcr.org/en/situations/syria#_ga=2.197576806.81222709.1522001367-2029409439.1520184377 (search date: 25 March 2018).

между аутсайдери и вътрешни, което има директен негативен ефект върху перспективата за съвместно мирно бъдеще, може да помогне на учени и политици да разработят по-устойчиви решения.

Въпросът за чужденците

В своя алегоричен роман от 1926 г. *Замъкът*, Франц Кафка описва чужденец, който пристига в село, управлявано от загадъчни владетели от един замък. Главният герой, К., чужденец в селото и замък, непознат с обстановката, открива, че въпреки всичките си усилия, той не може да получи достъп до замъка. Като аутсайдер, селяните го третират със снизходителност, презрение и безгранична неприязън, позволяват му само маргинално място в своята общност. Дори един от селяните честно казва на К., че гостоприемството не е характерно за този край и те не се нуждаят от посетители (Kafka, 2009 [1926], с. 15).

Чужденците въвеждат свой собствен начин на живот, навици и обичаи, които може да се припокриват с тези на приемащата общност или не. Тези, които са вече у дома си, често забравят или *изтласкват* историята, която включва вълни от масови миграции, протичали напред и назад в продължение на хиляди години. Например, като част от договора от Лозана през 1923 г., Гърция и Турция се съгласяват да „извадят от корените им“ два милиона души в мащабен обмен, чиито трайни последици продължават да се усещат и в двете страни до ден днешен. Историята разкрива, че идентичността не е статична по своята същност. Идентичността протича като непрекъснат динамичен процес, свързан с онази реалност, изтласкана поради примитивната тревожност, която събужда: днешните приемачи (домакини) са бежанците от вчера. Следователно страхът от бездомност никога не е далеч от усещането да си у дома.

Кенеди (2014), в опит да направи психоаналитичен принос към сегашните политически и социални вълнения в Европа, коментира как мястото на психиатрията може да добави ново измерение към разбирането за конфликтите между хората от различни географски райони. Той формулира, че съвременната психиатрична грижа е грижа към хора, които са признати за автономни, но все пак зависими и заслужаващи зачитане на индивидуалността им. За такива хора чужденецът може да бъде източник на положителна любознателност, а не заплаха за стабилността. Но ако психиатрията не допуска външни влияния, тя се превръща в източник на нереални взаимоотношения, включително

нетолерантност към чужденците, които се възприемат като заплаха за неустойчивия психически дом. На всичкото отгоре митът за чужденеца като различен, особен, странен, стряскащ може да накара хората да се чувстват не като „у дома си“ с непознатия, да го виждат като потенциална заплаха за идентичността, а не като потенциален съюзник. Разрушителният ефект на този мит може да се проследи в могъщите политически и идеологически сили, които възникват в почти всички европейски държави, с характерните антибежански нагласи, огромна подозрителност и обезценяващо отношение към чужденците.

Дерида на своя семинар *За гостоприемството* (2000, с. 3) пита: „Въпросът за чужденеца не е ли въпрос на чужденеца? Идващ от чужденеца, от чужбина?“ Кой би могъл да знае повече за това какво е да си чужденец от Дерида? Той е роден в семейство на евреи през 1930 г. в Алжир, по онова време френска колония. Следователно по рождение той е френски гражданин, въпреки че не е стъпвал във Франция, докато не навършва 19 години. През 1942 г. с постановление на военния режим от Виши гражданството му е отменено, защото е евреин, така че той се превръща в човек без гражданство. Той е алжирец, който не говори арабски, евреин, който не практикува религията си и евентуален имигрант във Франция. Той размишлява върху *Въпроса за чужденците*:

Преди да изрека въпроса за чужденеца, може би трябва да уточним: въпроса *на* чужденеца. Как да разбираме тази разлика? ...

[...] Сякаш чужденецът е преди всичко този, който поставя първия въпрос, или този, към когото отправяте първия въпрос ...

(*Derrida, 2000, с. 3; подчертаването – в оригинала*)

Думите на Дерида напомнят, че въпреки че гостоприемството започва с въпроса, с който се обръщаме към пришълец (нещо, което изглежда много човешко и понякога дори изразява любов: „Каж ми името си, как да те наричам?“) чужденецът според законите на (небезусловното) гостоприемство е човек, на когото, за да получи гостоприемството ни, задаваме въпроса за името: изисква се декларация на идентичността и гаранции за нея (Kakoliris, 2015). Да поискам обаче да науча кой е другият, да го помоля да се идентифицира, преди да приема или отхвърля задължението си да го/я посрещна, означава да направя моралното си задължение независимо от знанието, което имам за другия.

Днес приемащите общности се поставят под въпрос от страна на чужденците: какъв прием предлагат на бежанците/аутсайдерите, кои-

то са били изтръгнати от своите емоционални връзки, докато пред очите им рухвал всекидневният им, обикновен живот? В отговор на този въпрос първо ще бъдат представени обобщенията от мащабно проучване, проведено в Турция от Ердоган (2017). След това изводите ще бъдат анализирани от гледна точка на психоаналитичната теория.

Сирийски барометър: Рамката за социална кохезия със сирийците (SB-2017)

Сирийски барометър 2017 на Ердоган е разработен като продължаващо проучване, което оценява своя обект от гледна точка както на турското общество, така и на сирийците, с цел да определи социалната кохезия със сирийците (Erdoğan, 2017). То се провежда в 26 провинции с 2089 турски граждани, а в 11 провинции – със 7591 сирийци. Основните констатации от изследванията, проведени с турските граждани, са обобщени, както следва:

Турските участници на първо място определят сирийците като „уязвими хора, избягали от насилие/война“. Обаче последващите описания (хора, които са тежест за нас; опасни хора, които ще създадат проблеми за нашето бъдеще; просяци/хора, които зависят само от помощта на други; хора, които са много различни и чужди за нас) предизвикват безпокойство. Една от най-сериозните емоционални реакции на турските участници за сирийците е, че се дистанцират социално от тях. Над 80% от турските участници отговарят, че сирийците не приличат на тях в културно отношение. Отговорът на въпроса „Къде трябва да живеят сирийците?“ е предупреждение по отношение на взаимното бъдеще на двете общества. Само 7,9% от турските участници избират опцията „където поискат в турското общество“.

(Erdoğan, 2017, с. 18)

SB-2017 ясно подчертава факта, че процесите на социална кохезия и интеграция са двупосочни и в това отношение не само усилията на сирийците, но и приемането на турското общество играят решаваща роля за осигуряването на социален мир за бъдещето.

Фактори, които нарушават социалната кохезия: несъзнателните корени на другостта, ксенофобията и расизма

Живеем в свят от други и психоанализата концептуализира как заемаме мястото си в този свят. В началото нашето оцеляване зависи от чуЖДА сила: тази която ни раЖДА.³ След това се сблъскваме с факта, че принадлежим към един пол, а не към другия през Едиповата фаза. Въпреки това остава едно по-нататъшно разделение в света, с което се сблъскаме: трябва да станем членове на нашата група, а не на чуждите извън групата. В този момент на по-нататъшно разделение Дейвидс (2011) дефинира структура в ума, която посредничи в отношенията ни с членовете на чуждата група. Тази връзка, между нас и онова, което той нарича „расовия“ друг, е вградена в една параноидна, ние–те, отбранителна система, която направлява отношенията ни с другите. Това не е само „расовото“ друго, твърди той; „другите“ могат да принадлежат към определена чужда култура, религия, политическа идея, пол или да притежават определени качества (например, физически черти, диалект), които ги идентифицират като членове на външна група и по този начин привличат стереотипи, обикновено негативни към тази група.

Формулировката на Дейвидс може да се разбере по-добре чрез препратка към Мелани Клайн, една от създателките на теорията за обектните отношения. Нейният модел на човешката психика включва две състояния още от най-ранното развитие. Първото е параноидно-шизоидната позиция, която е свързана с тенденцията към разпад и разруха (Клайн, 1946). В първите месеци на живота има много параноидно безпокойство, което се дължи на проектирания навън инстинкт към смъртта (танатос) и на преживяванията на глада фрустрация. Чрез основния защитен механизъм на разцепване (splitting), добрият АЗ и обекта (т.е. удовлетворяващ, обичан, обичаш) се разграничават от лошия АЗ и обекта (т.е. разочароващ, мразен, преследващ). Тези шизоидни защити и начини за съотнасяне до голяма степен потъват в мълчание по време на преработването през депресивната позиция, която съдържа утвърждаващия принцип на живота (eros). Основно място в депресивната позиция заема осъзнаването на чувства на омраза и разрушителните фантазии (Klein & Riviere, 1964) насочени към

³ Непреводима игра на думи от английски: майка (mother) и друг (other) се различават само по отпадането на една буква (Бел. ред.); mOther (думата за „друг“ е интегрирана в думата „майка“ с намек, че майката е първият ДРУГ, който среща бебето. (Бел. прев.)

любимия обект – майката (другия). Ако може да се понесе сливането на добрата и лошата фигура, тревожността започва да се съсредоточава върху благосъстоянието и оцеляването на другия. И двете позиции присъстват през целия живот и могат да се реактивират по всяко време. Например опитът от внезапно и болезнено откъсване от корените на бежанското население и възприеманата заплаха за тяхната идентичност, ценности и обичаи в приемащата общност може да активират параноидно-шизоидната позиция.

Чрез тези две състояния на развитие нашият вътрешен свят се населява с редица обекти, специфични за всеки от нас. Дейвидс (Davids, 2016) подчертава, че такива се появяват във вътрешния свят на всеки и така могат да се смятат за част от психичната ни структура. Личността, майката, бащата и суперегото попадат в тази категория, а към този списък Дейвидс добавя и членовете на външната ненаша група. С възрастта, вярванията на детето за природата на другия по „раса“ се развиват в сложна система, която е в съответствие с доминиращата версия в обкъжавания свят на детето. Лишени от контакт с външна група, вярванията обикновено не се подлагат на проверка в реалността. Дейвидс предполага, че отношението аз – расовия друг съществува във всички нас, а ние имаме мощни защити срещу признаването на този вътрешен расизъм. Без възможност за прозрение или проверка в реалността, другият по „раса“ остава заклекен в ролята на лош обект. Тогава личността се отнася към членовете от външната група по параноиден начин, точно както в най-ранните дни на детето, когато преобладават параноидно-шизоидните механизми и справянето с тревожността е през проектиране и разцепване (Segal, 1964).

Подобно на концепциите на Дейвидс за другия по „раса“ и вътрешния расизъм, психоаналитици свързват ксенофобията – страхът, недоверието и избягване на тези, чиято култура, раса или религия е различна от собствената – с ранното детство (Kogan, 2017). Качеството на отношенията с майката определя дали реакцията на детето ще бъде страх или любопитство [към другостта]. Следователно съществува това реципрочно отношение между базисно доверие и страх от чужденци. Вернер Болебер (Bohleber, 1995), от друга страна, твърди, че поради несъзнаваното отношение към чужденците като опасни представители на хаоса и първобитно-дивото, ние проектираме върху тях всичко, което не харесваме у себе си. Във външния им вид откриваме екстернализация на онези нагони, които сме изтласкали, но които никога не успяваме да укротим и овладеем вътре в себе си. Срещата с чужденци заплашва да дестабилизира това изтласкване. Така чуж-

денците представляват атака срещу нашето вътрешно равновесие. Но вместо да развиваме толерантност към нарушения баланс, ние сме склонни да държим тях отговорни за него. По този начин облекчаваме бремето на душите си и превръщаме вътрешния конфликт във външен. Така чужденците са обвинявани, че са мързеливи, лоши, груби, ненадеждни, опасни, мръсни, алчни и паразитиращи.

Освен такива формулировки, психоаналитиците са изследвали фантазиите за групата като единна цялост, аналогична на тялото на майката (Anzieu, 1975; Bion, 1961). Жанин Шасре-Смиржел (Janine Chasseguet-Smirgel, 1990) твърди, че расистката идеология се основава върху универсална архаична представа за хомогенна вселена. Тя твърди, че расистките идеологии предизвикват индивидуални фантазии за органично единство, сливане с ранното имаго на майката и очистване на тялото ѝ от чужди елементи, като братя и сестри. Интересно е, че тялото на майката е универсална метафора за държавата, а телесни метафори символизират политико-национални претенции и служат за вграждане на тези претенции във въображението на народа (Kogan 2017). По този начин, чужденецът/член на външната група предизвиква несъзнавано безпокойство от отделянето от едно органично цяло.

Симмел (Simmel, 1946), Грюнбергер (Grunberger, 1964) и Остов (Ostow, 1996) използват нарцисизма за обяснение на утопичната идея за идеалното единство, която владее умовете на хората в нацистка Германия и води до радикализация и разрушително насилие. В нацистка Германия, заедно с 6 милиона евреи, повече от 5 милиона синти и роми, славяни, свидетели на Йехова, хомосексуалисти, хора с физически и психически увреждания, политически противници на нацизма (включително комунисти и социалдемократи, размирно духовенство и бойци на съпротивата), се представят като заплаха за биологичната чистота и могъщество на „по-висшата арийска“ раса или като проводници на поквара и разложение. Те по презумпция разбиват идеала за национална чистота и единство и затова са избити.

Венецианският търговец: Антонио и Шейлок като членове на вътрешна и външна група

Смята се, че Шекспир е написал *Венецианския търговец* около 1596–1597 г., след *Малтийският евреин на Марлоу*. Пиесата е често поставяна днес, макар да е потенциално смущаваща за съвременната публика поради централната тема, която изглежда открито расистка. Критиците днес продължават да спорят за отношението към евреите в

пиесата. Всеки път, когато пиесата е на сцена, дебатът започва отново. Дали бардът описва, или дори заклеява, съществуващите антиеврейски нагласи на своето време – или с радост им дава поетичен израз? Известният литературен критик Харолд Блум (Harold Bloom 1999, с. 171) твърди, че „човек трябва да е сляп, глух или тъп да не разбере, че *Венецианският търговец* е дълбоко антисемитска творба“. Дали самият Шекспир е бил антисемит, можем само да гадаем. Шекспир може дори да не е виждал евреи, тъй като те са експулсирани от Англия през 1290 г., три века по-рано, и са били допуснати да се завърнат едва през 1656 г. Но той със сигурност е чел сериозен обем литература, където евреите се окарикатуряват, подиграват и демонизират.

Общото между Шейлок от *Венецианският търговец* и Варава от *Малтийският евреин* е, че и двамата са евреи, членове на външна група. Шекспировият герой е мрачен пуритан, а героят на Марлоу е един безскрупен Макиавели. Варава е една от най-скандалните пародии на набеденото еврейско коварство, „Колкото до мен [...]“, Варава казва, „аз излизам през нощта и убивам болни хора, които стенат под стените, понякога отравям кладенци“ (Акт 2, Сцена 3, ред 80). Това са стереотипните неверни обвинения в средновековна и ренесансова Европа към евреите и Марлоу създава герой, който е съвършено въплъщение на всички архаични измислици и на конфабулации на вътрешната група за външната. Шекспир от своя страна създава личността на Шейлок с такава дълбочина, че шаблонната стереотипност на Варава става още по-очевидна. Въпреки това *Венецианският търговец* е пиеса, която илюстрира несъзнаваните механизми, стоящи в основата на другостта и расизма.

Антонио, представителят на вътрешната група, търговецът от заглавието, е обрисован в пиесата като лоялен, щедър, безкористен, милостив, най-благородния човек, който „вдъхва дъх в Италия“ (3.2.303). Но качествата, които му се приписват, са подкопани от поведението му към Шейлок, което някои смятат за несъвместимо с неговия характер. Антонио изглежда е движен от две силни емоции: любовта към приятеля му Басанио и омразата към Шейлок. Той нарича Шейлок „бясно псе, въшлив неверник“, плюе „по неговата юдейска роба“, рита го „както чуждо псе изритвате от прага си“ (1.3.102-108). Възниква въпросът защо „добрият Антонио“ третира Шейлок с такава непровокирана жестокост?

Отговорът е свързан с концепцията на Дейвидс (Davids, 2011) за другия по „раса“. Антонио презира Шейлок не просто защото е евреин, но неговата еврейска принадлежност, членството му във външна

група, освобождава Антонио да отприщи агресията си. Призивът на Шейлок за човечност: „Като ни убодете, не кървим ли? (3.1.66) е много точен, въпреки че това е оправданието му за отмъщението. Предвид обидния начин, по който са се отнесли към него, не е странно, че Шейлок мрази Антонио. В съда на венецианския дож, еврейският лихвар отказва предложените на Басанио 6000 дуката, два пъти повече от размера на заема, който Антонио е взел. Вместо това той изисква фунт месо от плътта на Антонио, както е посочено в тяхната „справедлива неустойка“ (1.3.160). Шейлок не може да прояви милост към Антонио не само заради своята отмъстителност, но и защото това би било опит да се *интегрира* в едно жестоко дискриминационно общество, като възприеме неговите похвални, но очевидно зле прилагани „християнски ценности“.

Вътрешната другост и въздействието ѝ върху възприемането на чужденците

В продължение на повече от 3000 години евреите са били номади. Те са сменили много домове, но всички рано или късно са се оказали временни. Те са остракирани от векове и колкото и дълго да са се задържали на едно място, винаги са ги третирали като членове на външна група, на практика – чужденци. Подобно на днешните бежанци, фигурата на евреина винаги е функционирала като често параноиден маркер на чуждото вътре в нас. Подобно на несъзнаваното в психиката, фигурата на чужденеца, аутсайдера, служи като олицетворение на „чуждото тяло“, което винаги съществува във вероятно единното и идентично Аз (Freud & Breuer, 1893–1895, с. 6), или в привидно здравото обществено тяло.

Другостта отвътре е част от това какво означава да бъдеш човек във фройдисткия свят. Така Фройд, изследователят на несъзнаваното, е по-малко загрижен за пространството, заемано от културния (етнически, религиозен, расов, национален) друг; той се интересува повече от вътрешния свят на чужденеца (Hillman, 2013). Текстът се съсредоточава върху плашещата другост на предполагаемо идентичния. „Деликатно, аналитично, Фройд не говори за чужденци“, пише Кръстева в книгата си *Чужденци за самите себе си*, „той ни учи как да разпознаваме чуждото в себе си“ (Kristeva, 1991, с. 191). Културната и расовата другост се превръщат според мисленето на Фройд, повече от всички други проекции на чужденеца у нас, в средства за екстер-

нализиране, демонизиране, екзорсизъм (Hillman, 2013). В съзвучие с тезата на Фройд, един уважаван шекспировед, Стивън Оргъл твърди, че „Шейлок не е външен, той е вътрешен, за когото предпочитаме да не знаем“ (Orgel, 2003, с. 144). Тоест ние сме *нашите собствени чужденци* за себе си, разделени и отчуждени (Кенеди, 2015).

Кръстева (Kristeva, 1991, с. 170) посочва формулата на социалната кохезия: „Вече знаем, че сме чужденци за себе си и само с тази единствена мисъл за опора можем да се опитаме да живеем с другите“. Как би могъл човек да понася чужденец, без да е наясно, че сам е чужденец за себе си? (с. 182).

Заклучение

Да бъдеш бежанец означава да бъдеш изселен внезапно и често – насилствено. Това означава да си белязан от травма, която, както специалистите по психично здраве знаем, далеч надхвърля диагностичната категория посттравматичното стресово разстройство. Травмата създава ситуация, при която хората се чувстват много безпомощни и имат усещане, че са изоставени от всички добри и помагачи обекти. Предизвиканите първичните тревожности могат да се проявят като дисоциативни състояния на ума, като телесни болки и други соматични дисфункции, като връхлитащи мисли и чувства, като поведенчески тенденции и стил на отношение към хората (Varvin, 2017). При тези прояви често се срещат липси, бели полета в репрезентативната система, свързани с травматичните преживявания. Травматичните преживявания не могат да се изразят в разказ така, че да се създаде смисъл, върху който да се разсъждава. Затова те остават в психичното като разделени или капсулирани фрагменти, които имат дестабилизиращ ефект. (Rosenbaum & Varvin, 2007).

За да могат тези несимволизирани преживявания да се доближат до някакъв вид интеграция и да получат осмислено място в психичното на индивида, те трябва да се преработват и получават форма в един поддържащ и удържащ социален контекст. Но в повечето случаи, при срещата с бежанците, приемащите общества не са нито поддържащи, нито удържащи. Този провал на обкръжението е в основата на посттравматичното състояние, тъй като затвърждава усещането на травмизирания, че е изоставен сам.

Освен това, дори при най-добрите обстоятелства, миграцията е травматично явление и като други травми, мобилизира процес на

скърбене за загубата на изоставени хора, както и за загубата на познатата среда, миризми, вкусове и звуци (Akhtar, 2011). На всичко отгоре, отхвърлянето и враждебността, на която се натъкват бежанците, често предизвиква параноидно-шизоидна позиция в психичното им функциониране. Параноидно-шизоидната позиция преобладава и в приемащите общности поради несигурното чувство за идентичност и параноидно безпокойство от нахлуването. Примитивните защитни механизми (разцепване, проекции) завладяват умовете на много хора и прекъсват развитието на връзка между двете общности.

Причините за липсата на социална кохезия са многообразни и сложни. Ето защо е наложително да се работи за намиране на устойчиви решения в интердисциплинарен контекст. Психоанализата може да допринесе за този процес, като осветли несъзнаваната динамика, която е в основата на разрушителните ефекти на абсолютизиране на другостта, дискриминацията и ксенофобията и посредством планиране на интервенции за справяне с тях. Отправната точка би могло да стане признаването на 1) факта, че ние сме чужденци за себе си, и 2) вътрешния расизъм, който е присъщ на всеки от нас, но който тъне в забвение.

Библиография

- Akhtar, S. (2011). *Immigration and acculturation: mourning, adaptation, and the next generation*. Lanham, MD: Jason Aronson.
- Anzieu, D. (1975). *The Group and the Unconscious*. London: Routledge.
- Bion, W. R. (1961). *Experiences in Groups and Other Papers*. London: Tavistock.
- Bloom, H. (1999). *Shakespeare: The Invention of the Human*. London: Fourth Estate.
- Bohleber, W. (1995). The presence of the past – Xenophobia and Rightwing extremism in the Federal Republic of Germany: psychoanalytic reflections. *American Imago*, 52, 329–344.
- Chasseguet-Smirgel, J. (1990). Reflections of a psychoanalyst upon the Nazi biocracy and genocide. *International Review of Psychoanalysis*, 17, 167–176.
- Davids, M. F. (2011). *Internal Racism: A Psychoanalytic Approach to Race and Difference*. Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Davids, M. F. (2016). Ethnic purity, otherness and anxiety: the model of internal racism. *Psyche- Z Psychoanal*, 70, 779–804.
- Derrida, J. (2000). *Of Hospitality: Anne Dufourmantelle Invites Jacques Derrida to Respond*. Stanford, CA: Stanford University Press.

- Erdoğan, M. M. (2017). Syrians-Barometer-2017: Executive Summary (Draft). Retrieved on 1 May 2018 from <https://mmuraterdogan.files.wordpress.com/2016/06/syrians-barometer-executive-summary.pdf>
- Freud, S., & Breuer, J. (1893–1895). *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume II (1893–1895): Studies on Hysteria*. J. Strachey (Ed.). London: Hogarth Press.
- Grunberger, B. (1964). The Anti-Semite and the Oedipal Conflict. *International Journal of Psychoanalysis*, 45, 380–385.
- Hillman, D. (2013). Freud's Shylock. *American Imago*, 70(1), 1–50.
- Kafka, F. (2009 [1926]). *The Castle*. (B. Anthea, Trans). New York: Oxford University Press.
- Kakoliris, G. (2015). Jacques Derrida on the Ethics of Hospitality. In: E. Imafidon (Ed.), *The Ethics of Subjectivity*. London: Palgrave Macmillan.
- Kennedy, R. (2014). *The Psychic Home: Psychoanalysis, Consciousness and the Human Soul*. London & New York: Routledge.
- Klein, M. (1946). Notes on some schizoid mechanisms. In M. Masud & R. Khan (Eds.), *Envy and Gratitude and Other Works (1946–1963) (The Writings of Melanie Klein, Volume 3)*. London: Hogarth Press and the Institute of Psychoanalysis.
- Klein, M. (1964). Love, guilt, and reparation. In M. Klein & J. Riviere (Eds.), *Love, Hate, and Reparation*. New York: Norton.
- Kogan, I. (2017). Anti-semitism and xenophobia. *American Journal of Psychoanalysis*, 77(4), 378–391.
- Kristeva, J. (1991). *Strangers to Ourselves*. (L. S. Roudiez, Trans.). New York: Columbia University Press.
- Orgel, S. (2003). *Imagining Shakespeare: A History of Texts and Visions*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
- Ostow, M. (1996). *Myth and Madness: The Psychodynamics of Antisemitism*. New Brunswick: Transaction.
- Rosenbaum, B. & Varvin, S. (2007). The influence of extreme traumatization on body, mind and social relations. *International Journal of Psychoanalysis*, 88, 1527–1542.
- Segal, H. (1964). *Introduction to the Work of Melanie Klein*. London: Heinemann Medical Books.
- Shakespeare, W. (1987 [1596–1597]). *The Merchant of Venice*. (M. M. Mahood, Ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Simmel, E. (1946). Elements of a psychoanalytic theory of anti-Semitism. In E. Simmel (Ed.), *Anti-Semitism: A Social Disease*. New York: International Universities Press.
- Varvin, S. (2017). Our relations to refugees: between compassion and dehumanization. *The American Journal of Psychoanalysis*, 77(4), 359–377.

9

ВЪТРЕШНА ЕМИГРАЦИЯ

Хорст Кехеле

Уикипедия ни информира за произхода и значението на термина „вътрешна емиграция“:

„Вътрешна емиграция“ е спорен термин, използван за описание на положението на германските писатели, които се противопоставят на нацизма, но решават да останат в Германия, след като нацистите завземат властта през 1933 г. Терминът е създаден от Франк Тиес в отговора му на предаването на Томас Ман по БиБиСи за германската вина.

(Уикипедия, 2018)¹

Дефиницията на термина и моралните въпроси около него отдавна са обект на дебати. Твърди се, че някои писатели, останали в Германия, дискретно критикуват нацисткия режим, алегорично или с намеци, докато според други тези критики са толкова дискретни, че остават невидими. Дебатът се усложнява още повече от различната степен на застрашеност на различните писатели и различната сила и естество на техните протести. Някои писатели, които твърдят, че са „вътрешни емигранти“, изглежда са живели доста добре по време на войната, докато произведенията на други са забранени, а писателите изпратени в затвора.

Срещнах такива състояния на вътрешна емиграция, когато през 1992 г. посетих в Москва млади психолози, които бяха създали неформален кръг за дискусия и изучаване на психоаналитични текстове. Не че състоянието им беше животозастрашаващо, но оттеглянето от обществения живот и особено от материални придобивки личеше ясно. Най-добрият начин за психологическо оцеляване беше да потънеш във вътрешни лични сфери като поезия или в този случай – психоанализа, като образ на мечтания свят, в който искаш да живееш.

¹ Тази страница няма българска версия, преводът на цитата е на автора. (Бел. ред.)

Друга среща с израза „вътрешна емиграция“ се случи, докато работех с моята колежка Анна Бухайм, която няколко години прилагаше на всичките ми пациенти интервю за изследване на привързаност при възрастни (ААІ). Един от тези пациенти използва термина „вътрешна емиграция“, за да опише положението си на самотно дете.

Клиничен материал

Този пациент², петдесетгодишна учителка, работеща в гимназия, поиска да се консултира с мен като ръководител на катедрата по психотерапия в университета. Преди първата среща получих внимателно напечатано дълго писмо, в което описваше не само оплакванията си, но и прилагаше извадки от психоаналитични текстове. Съпътстващите коментарите на пациента съдържаха самодиагностицирани проблеми в психодинамична формулировка.

В началното интервю срещнах политически добре образована жена на средна възраст, с ясна мисъл, добре изглеждаща, която ме следеше внимателно с възискателната си приветливост. Беше избрала мен, каза тя, като експерт, който и беше познат от учебника на университета Улм по психоаналитичната терапия (Thomä & Kächele, 1994). Следващият и ход обаче беше да ме уведоми, че психологическите въпросници, които е била помолена да попълни преди интервюто, са истински позор. Тъй като всички пациенти получават номер за архива, тя беше надраскала официалните формуляри на въпросника с необуздани, заклеявяващи забележки, далеч от добрия тон, като: „къде сме – това да не е концентрационен лагер?“ Тя смяташе попълването на въпросниците за „акт на насилие“. Това беше нейният начин да заяви, че тя ще командва парада.

След това тя продължи интервюто с думите, че ще търси терапевт, който ще я съпровожда, за да ѝ помогне да овладее „житейски проблем“. Това беше препратка към заплахата, която е почувствала след първото едностранно прекъсване на връзка с любовник. „Това наистина ме разби, нали разбирате. Още в мига, в който се поддадох на съблазните му, аз се пристрастих, а той ме изостави.“ След това тя много прецизно уточни, че такава уязвимост е възможна само в интимна връзка.

² Материалът се ползва с разрешението на пациента.

Знаете ли, обикновено в работата и в ежедневните отношения се справям много добре. Среднахме се, защото и двамата обичахме редки музикални инструменти. Първоначално не бях склонна да се забъркам с този човек; но той продължи да упорства, очароваше ме всячески и накрая се предадох.

В момента, в който тя се предава – което означава, че спи с него, той става недостъпен. Не може да го открие по телефона, не отговаря на писмата ѝ. Това, което започва като споделено артистично занимание, се превръща в кошмар. Нейната отчаяна борба да чуе поне гласа му по телефона я кара да полудява.

След това описва как развива състояние на нелокализирана психическа болка, започнала в седмиците след изоставянето, и продължаваща оттогава – до момента, поне десет години! Знаеше, че това е „потиснат гняв“, но също така – тъга и скръб, че е хваната в садомазохистичен капан. „Също така се самобичувам, че не бях достатъчно предпазлива. Трябваше да да действам по друг начин“.

Болезненото психическо състояние и многобройните соматични корелати бяха отчасти облекчени от петгодишна психотерапия с по едно посещение седмично, с отзивчива възрастна жена терапевт. Тази терапия и беше помогнала да контролира самоубийствените импулси. От време на време обаче тя се връща към твърдението, че „ако това чувство не се промени, ще се самоубия. Но когато това се случи, ще взема със себе си още двама или трима души.“

Нейният интензивен, бързо избухващ гняв беше насочен към бившия и любовник и двама началници на психотерапевтични болници, които я бяха лекували. Според нея и двамата не са си вършели добре работата. Тя беше завела съдебно дело срещу един от тях и 50% от сметката за лечението ѝ беше възстановена, поради недобре свършена работа. Това е рядка клинична ситуация и можем ясно да си представим чувствата на колегите в контра-преноса спрямо пациентът, който заплашва терапевта или с участие в разширено самоубийство, или със съд.

Участието ми в началното интервю съвсем скоро се превърна в героична смес от скептицизъм и любопитство. Тя ме заинтригува със силно емоционални изказвания, като „никога не използвайте термина пренос и никога не говорете за баща ми или майка ми. Всеки път, когато чуя тези думи, ми призлява“.

От друга страна, след като е била привлечена от учебника на Улм по психоаналитична терапия и има академично образование, тя би трябвало да е знае колко безсмислени са тези нейни изисквания. Да

дойде при психоаналитик, без да говори за баща си или майка си! Това беше игра за надмощие; очевидно тя искаше да започне нова садомазохистична връзка и аз и трябвах като нарцистично разширение, което стабилизира нейното величие.

Диагнозата на нарцистично личностно разстройство с гранична структура на психичната организация се основава на нейния силен яд към интимните ѝ партньори, съпроводен с интензивни състояния на вътрешна празнота и пустота. Ситуациите на загуба на контрол водеха до бързо прекратяване на взаимоотношения – качество, което в последвалата успешна кариера като местен политик ѝ беше от голяма полза.

Тя прие психоаналитична терапия с две сесии седмично, лице в лице – по-интензивното лечение, което ми се искаше да приложа, се оказва недопустимо за нея.

Позитивните и ресурси включваха творчески алтруизъм, способност за адаптация и работоспособност. Подпомагането на слабите ученици в училище или на бедните служителки в местната власт разкриваха таланта ѝ да се идентифицира с всякакви хора в позиция на жертви.

Динамиката на първоначалното интервю дотук съвпаднаше с нейното самоописание от писмото, на травмизирано дете в ранното детство, но впоследствие, справяща се добре през значителен период от живота си. От детството си има страх от тъмнина – симптом, за който научих по-късно в лечението.

Произлиза от малко село, където тя и родителите и живеят с бабата и дядото по майчина линия. Вероятно е преживяла сериозна небрежност от страна на майка си, а бащата работи в близък град и се прибра късно вечер. В много сесии тя подробно обяснява какво означава това. „Бяхме бедни, но никога – толкова бедни, че майката да не може да се грижи за дрехите на малкото си момиче“. Затова нямало партита за рождения ѝ ден, нямало и покани за рождени дни на други деца. Най-хубавите моменти, които си спомня от детството, са когато е сама с овчарското куче на ливадите. Трябвало доста да ходи пеша до училището, но тези дълги преходи само укрепват самостоятелността ѝ. Ролята на брат ѝ, десет години по-голям, остана неясна за дълго време в хода на нашата работа; по-късно тя изясни, че поне отношенията с него се подобряват, когато той се среща със съпруга ѝ.

Определено положително преживяване в тези ранни години е връзката с нейния дядо по майчина линия, който ѝ позволява да свири на старото пиано детски песнички. Той често ѝ разказва приказки.

Нейното развитие през пубертета и юношеството ясно се доминира от една нарастваща самостоятелност и независимост. По-скоро мъжкарана, отколкото момиче, тя се чувства добре и социално компетентна и винаги има отлични оценки в училище. Решава самостоятелно да се откаже от църковната си деноминация – опция, която имат всички млади хора на 16 години – и да се включи в местната политика; макар да не казва дали баща ѝ я подкрепя, или не. Едва след смъртта му тя научава, че е бил член на Социалдемократическата партия. И едва тогава си спомня, че я е водел в неделя сутрин на политически събрания, когато е била малка.

Тя учи политическите науки и немски език и става учителка в провинциален град близо до родното ѝ село. Като студентка се жени за колега, по голям от нея с десет години, който преподава в същото училище, където постъпва и тя по-късно. Запознанството им е една вълнуваща история: и двамата тръгват на екскурзия до Берлинската стена и когато автобусът спира „бяхме последните, които слязоха“. Една версия би могла да бъде, че двамата млади са започнали да флиртуват по-рано, но според нея и двамата са изоставени деца: емигранти в ничия земя. Предвид тъжната атмосфера пред на стената, това изказване разкрива много.

Самият факт, че тя е била омъжена, изглежда не играе важна роля в драматичната история, която ми предложи. Тя и нейният плах и тревожен съпруг споделят музикален талант, но тя го развива до ниво на полупрофесионалист. В продължение на много години тя и съпругът ѝ живеят в относителна социална и интимна стабилност. Сексуалните им контакти са редки и винаги тя е инициатор. Поради нарастващата ѝ неудовлетвореност, стабилността на двойката постепенно ерозира и тя успешно се включва в местната политика и започва връзката, която преобръща живота ѝ.

Пациентката е плащала за предишното лечение сама³, за да поддържа илюзията, че не е „пациент“. Макар по практически съображения частното плащане да е за предпочитане, аз настоях за официалната процедура с покритие от здравната застраховка, на каквото тя имаше право, за да няма повод да отрича, че е пациент. Като преразглеждам това решение сега, можело е да позволя на пациента този символ на автономия, каквато тя непрестанно демонстрираше в отношенията си с мен.

³ Здравната система в Германия покрива десетки, а понякога стотици часове психотерапия (вкл. психоанализа). (Бел. ред.)

Лечението беше сложно от самото начало. Стабилна терапевтична връзка или наблюдаващо и съпреживяващо его беше трудно да се постигнат. Бързо създадената интензивна идеализация на моите „превъзходни технически качества“ често се стромолясваше от психически депресивни сривове, предизвикани от коментари, които тя намираще за неподходящи. След такива сесии тя ми изпращаше факс, в който заплашваше никога да не се върне. С помощта на последващи телефонни разговори за случилото се преживяхме много кризи и бавно постигнахме по-стабилна терапевтична връзка. Сривовете в терапевтичната връзка (therapeutic alliance) в последно време са основна тема в областта на изследвания върху психотерапевтичния процес и наистина научих много за това как да се справям с такива пробиви.

Терапевтичният процес се характеризираше с възходи и падения, които зависеха от бързите промени в идентификациите. Внезапни примитивни защити на разцепване на изцяло доброто от изцяло лошото във всеки момент предизвика разпадане на нейния психически капацитет за интеграция. Същото се случи с физическите оплаквания от упорити соматични болки, които изчезваха веднага, щом терапевтичната връзка се възстановеше.

Терапевтичната работа – освен че отново и отново възстановяваше терапевтичната връзка – беше съсредоточена главно върху актуалните отношения с майката. Тя се грижеше за тази 81-годишна капризна дама, която все още не откриваше положителни черти в дъщеря си. Постепенно биографичната перспектива на взаимоотношенията майка-дъщеря откри начин да се помогне на пациентката да преработи несъзнаваната си мазохистична въввлеченост и повтарящите се усилия да получи подкрепа и признание от майка си.

Едва след 18 месеца лечение, през които отново и отново говорехме за значимостта на музикалните и способности и за подкрепата, която ѝ бе оказала учителка по музика в училище, тя успя да се докосне и да разкаже за насилието, което беше преживяла. Като дете баща ѝ на връщане от работа често я плашел в тъмното, като тя винаги, дори сега, се ужасява, когато някой приближи отзад. Близко до ума беше да се допусне някаква груба злоупотреба от страна на бащата, въпреки че никога не успях да подкрепя с клиничен материал една такава хипотеза.

Но накрая тя докладва за случай с учител по музика, когато е била на дванадесет. Майка ѝ настоявала да ходи при този църковен музикант в местно село, докато тя предпочитала уроците с друг учител. От самото начало тя не харесвала църковния музикант. Но когато той я напада сексуално, тя не може да говори за това с майка си, още по-малко сбеща си.

След две години състоянието на пациента значително се промени. Вместо да търси непрекъснато лошото в света и най-вече – в майка си, тя достигна до някаква разсъдливост, на която може да се гледа като на засилена саморефлексивна функция. Вече си дава сметка, че винаги когато моите думи не отговарят на нейните представи, тя изпада в гняв и безпомощност. Успяваме да разграничим нейната роля и ролята на майка и в отношенията им и тя реши да приеме специализирана гериатрична услуга за майка си. Тя разбра, че моменти на грижа за себе си наистина облекчават задачата да се грижи за майка си, подобно на слушането на музика в миналото.

Идеята за преноса на фона на жизнения ѝ опит направи възможно тя да разбере преживяването си, че аз не се отнасям добре с нея. Усещането ѝ за безпомощност като основно нейно преживяване стана добре разпознаваемо. Споменаването на баща ѝ остана рядко. През първите две години тя отричаше всякаква връзка с този непознат човек, но след това отхвърляното имаго-баща нахлу в терапията като проблематично отиграване в преноса. Тя спомена сън, в който се появява странен човек, нещо като бащина фигура. Опитах преносна интерпретация: „Може би баща ви е жив в настоящето“. Пациентката отвърна троснато: „Вие сте предател, съмишленик на д-р Бухайм!“ и прекрати терапията. Какво се беше случило?

След шест месеца терапия бях помолил пациентката да участва в интервю за изследване на привързаността при възрастни, провеждано от моята колежка Анна Бухайм, тъй като това беше нововъведена практика в нашето отделение. Очевидно, пациентката е преживяла моите работни отношения с колежка като заплаха за нейната фантазна връзка с мен.

Интервюто на пациента за изследване на привързаност при възрастни (AAI)

Тя беше класифицирана като свръхангажирана и допълнително – с неразрешени състояния по отношение на загуба и травма. В следващия раздел представям част от протокола AAI, за да се изясни горната класификация и кодирането:⁴

⁴ Благодарен съм на проф. А. Бухайм за позволенията да се ползва материалът на AAI, подготвен от нея.

Транскрибиран протокол: Свърхангажирано състояние на ума

Интервюиращ (И): как бихте описали връзката с вашите родители, с майка Ви и с баща Ви, когато бяхте дете?

П: -хм – това дълго мълчание казва много (смее се), не можех да различавам на тях, не можех да разчитам на тях никога.

И: хмхм

П: Все още не мога, майка ми се нуждае от грижи днес, а аз се координирам с други хора през цялото време, съседите и социалната институция, те трябва да проверяват дали тя лъже или не; това са преживяванията ми с нея, бих казала „агресивно обгрижване“ [от страна на майката]; Не можех да боледувам, а когато бях болна, тези чайове, които не харесвах, затова и досега не пия тези билкови чайове, само – без захар, нещо такова; Хмм ... боледуването за мен беше една неприятна суматоха, горещи картофи около врата ми; Хмм. Бих казала, агресивна грижа, опитвах се да оздравея възможно най-бързо, днес мога да бъда по-щедра със себе си в подобни случаи, просто да боледувам, но това се случи много бавно, отне ми много години. С баща ми също нямах добри отношения, не мога да кажа нищо добро, много малко, майка ми винаги казваше на баща ми къде съм сгрешила, вероятно е докладвала и за десет години по-големия ми брат; тя казваше на баща ми, а когато той се връщаше вечер, той ни удряше, нещо такова; така стана и вчера, преди две седмици се уплаших; той винаги ме плашеше, когато бях дете, все още страдам от това, често се случва и днес, плаша се, когато някой е в стаята, макар да знам, че е там. Нямам никакво чувство на сигурност и винаги съм мислила, че някой ден ще пропаднем и баща ми ще остане без работа; в работата му го обичаха, но като дете винаги имах чувството, че всичко може да се разпадне много бързо и аз работех от детска възраст, също и през ваканциите и се опитвах да спечеля малко пари; винаги съм имала чувството, че няма сигурност, нищо, на което да разчитам.

Този пасаж показва, че пациентката все още се бори с миналото си и не може да представи обективна картина на своя детски опит. Тя гневно обвинява майка си и се блъска между миналото и настоящето. Страхува се от баща си и все още страда от нестихващо чувство за несигурност. Речта ѝ не е кохерентна, често губи мисълта си и дава твърде много информация. Нарушени са критериите за количество и релевантност⁵.

⁵ В системата за кодиране на ААІ освен съдържанието се кодира и начинът на отговаряне или качеството на речевата продукция. (Бел. ред.)

В интервюто за изследване на привързаността (AAI), пациентката демонстрира неразрешени конфликти посредством: а) отричането да е малтретирана (удряна) от майка си, б) забравянето на деня, в който починал баща ѝ.

Транскрипт – пример: Неразрешено състояние на ума по отношение на преживяно насилие

И: Винаги ли сте се чувствала заплашена от родителите си, когато бяхте дете?

П: не, заплашвана, не, не се чувствах така, спомням си, че винаги съм мислила, когато се чувствах зле, идеше ми да се самоубия, хм ... тази промяна, когато майка ми ме удари, стори ми се, че удряше до смърт, когато се прибирах късно; притеснявах се много, да ме удрят така, но когато се случи, мислех, че ще оцелея, това е чувството, за което ви казах преди, тази вътрешна емиграция; смъртта никога не е била страшна за мен, а някакво решение.

Пациентът показва логическо противоречие, когато е запитан за насилие в детството. Тя се колебае между спомените за огромна тревога, когато майка ѝ я удря, и не вярва, че се чувства заплашена от това. Тя оценява смъртта едновременно като решение и ужасяващо събитие. Ключов критерий при процедурата за кодиране е, че тя не забелязва това противоречие, което подчертава неразрешени интрапсихични конфликти.

Перспективата

Като обобщим основните характеристики на пациентката в AAI, ще представя някои логични и нелогични аспекти на привързаността и психоаналитичната перспектива. Процедурата беше следната: изследователят на привързаността (А.Б.) и постави „диагноза за AAI“, а аз коментирах тези обобщения от клинична гледна точка:

AAI-Характеристики на пациента

- Тя често обвинява майка си гневно „Не можех да вярвам на майка си, и досега не мога“, „беше агресивна грижа“, „Все още страдам“, „Споменът за това ме разплаква“.

- Тя дава само отрицателни определения, когато трябва да опише отношенията с родителите си в детството „неразбиране“, „нечестен“, „мъчителен“.

Моите коментари: Като аналитик наистина не съм доволен от това заключение. Въпреки че е вярно, че прекаленото съсредоточаване върху негативните аспекти на взаимоотношенията е една от основните нагласи на пациента към важните хора в живота ѝ, това изненадва и привлича вниманието към необходимостта аналитикът да открие къде и как пациентката скрива позитивните си копнежи. Тя го прави чрез заместваща идентификация, т.е. като действа с грижа към учениците или към дъщерята на брат си. Следователно тя несъзнателно се идентифицира с обекта на своето обгрижване.

- Тя често нарушава критериите за кохерентност (количество, качество)

Моите коментари: Тази особеност на некохерентност силно доминира в общуването в моменти, когато терапевтичната връзка е под заплаха. Тогава изтънченият, образован и нюансираният човек, който може да бъде, се превръща в една заплашваща, ядосана жена, която говори прекалено много и и в думите и има твърде малко логика.

- Тя често не успява да се дистанцира достатъчно от непосредствеността на спомена за преживяванията си; „Не мога да постигна мир с преживяванията си, макар да чувствам промяна“.

Моите коментари: „Моят подход е свързан с въпроса за функционалната стойност на неспособността ѝ да постигне мир. Като аналитик питам себе си: „В настоящия момент доколко е добре за нея да се изправи срещу мен при невъзможността ми да ѝ помогна да намери мир?“

- Тя се лута между миналото и настоящето в спомените си, като слабо разграничава миналото от настоящето.

Моят коментар: „Констатацията на ААІ ме накара да осъзная по-добре тази особеност на стила на организацията на дискурса при пациентката; може би като клиницисти сме склонни да омаловажим или пренебрегнем това, както се случва толкова често в нашата работа. Научих, че разговорният стил може да е по-показателен за патология, отколкото обикновено се предполага.“

- Тя не е в състояние да осмисля или ментализира по обективен или опрощаващ начин; по-скоро демонстрира псевдопсихологически анализ на своите детски преживявания, напр. с термина „вътрешна емиграция“.

Моят коментар: псевдопсихологическият стил според мен е израз на дългогодишната ѝ борба да се приспособи към ранните си преживявания, като използва методи от по-късен период, например заемката от политологията, където „вътрешна емиграция“ е ключов израз. От моя гледна точка вероятно способността да ползва метафори ѝ е помогнала да ментализира преживяванията си по свой начин.

- Тя говори за обръщане на ролите: „майка ми беше пренебрегвано дете, трябваше аз да се грижа за нея. Тя ме малтретираше както дете тормози родителя си.“

Моите коментари: „От моя гледна точка това е продукт на „неоптималните“ решения, които пациентката е намерила; част от моята задача беше да ѝ помогна да отмени размяната на ролите и да приеме, че може да иска и за нея някой да се погрижи.“

- Тя отрича да е малтретирана от майка си (удрянето) и забравя смъртта на баща си (объркано състояние на ума).

Моите коментари: Ролята на бащата все още е доста неясна. Тук ААІ помага да се разбере силата на нейното отричане относно бащата. Научих от нея, че едва след смъртта на баща си тя е открила, че той също е бил политически ангажиран. Ползването на тази информация като първа стъпка към установяване на общи черти с бащата сложи началото на нова фаза в лечението с отворен край.

Предвид коментарите, подходът ми е *системно дивергентен* към лечението на склонността на пациентката да преценява родителските образи негативно и към оценяване на рефлексивната ѝ способност. Придавам по-малка тежест на гнева и агресията към майката. Аз се съсредоточавам повече върху позитивните идентификации и тълкувам неспособността ѝ да постигне мир с майка си във функционален контекст. В клиничния материал аз описвам, че моят проблем беше да „държа и удържам“⁶ този много тревожен индивид в терапия. Очевидно отношението ми да толерирам агресивните ѝ изблици и да търся нейните силни страни и ресурси оказаха силно влияние върху изграждане на сигурна основа.

Когато критериите на ААІ разкриха податки за псевдопсихологически стил, който е типичен за тревожни хора, аз смятах нейната стратегия да се дистанцира като до голяма степен адаптивна в психодинамичния контекст. От гледна точка на привързаността, хората се оценяват като „хипераналитични“, когато „субектът прави впечатление на ориентиран към психологизиране, но при вглеждане в разказа, рефлексииите му са предимно несвързани със задачата (поставения въпрос) ... транскриптът отразява състояние, при което търсенето на прозрение е компулсивно, но непродуктивно (Fonagy, Target, Steele, & Steele, 1998, с. 25). Това описание отговаря на пациентката, която разсъждава за преживяванията си по един „свърхпродуктивен начин“. Но това също показва, че трябва да приемем, че полуструктурираното интервю изпълнява и други задачи, освен терапевтичните, и освен това критериите за кохерентност или рефлексивна функция могат да се окажат „твърде строги“ за някои пациенти.

Независимо от това, предимствата на процедурата на ААІ се състоят във внимателния анализ на отделни изрази, фокусът върху логическите противоречия и сътрудничеството с човека при разкриването, обсъждането и рефлексията по теми, свързани с привързаността. Според ААІ негативните емоции на пациентката занимават прекалено много вниманието ѝ и „нарушават“ нейната способност за сътрудничество. Съгласен съм, че пациентката показва и непредсказуеми колебания в отношенията на пренос. Критериите за ААІ потвърдиха впечатлението ми за внезапни превключвания от изцяло добро към изцяло лошо, между минало и настояще. Вярвам, че клиницистите могат да се учат от внимателното четене на транскрибирани сесии, които разкриват защитните процеси по много по-очевиден начин.

⁶ Авторът използва онятието „държа“ (hold/holding) на Уиникът, което се отнася до капацитета на родителя, в пряк и преносен смисъл, да държи на ръце и да удържа в ума си неспокойните състояния и вълнения на бебето и детето. (Бел. ред.)

По принцип класификацията „неразрешено състояние на ума“ и „свъхангажираност“ в този случай изглежда е „класическа комбинация“ от модели на привързаност при пациенти с гранична личностова патология. За мен „подлежащото на обективация“ признание в ААІ на изтласкания спомен на пациентката за смъртта на баща ѝ и значението му за нея е моят най-силен аргумент в полза на прилагането на този инструмент в началото на терапевтичния процес. Тази информация потвърждава непрозрачността на бащата на пациентката при лечението. В съответствие с мислите на Боулби (Bowlby's 1988) за сегрегирани системи като ключов аспект в разбирането на психопатологията, тук пропукването на защитата на пациентката по време на дискусиите за загуба и насилие, извикаха нови аспекти за наблюдение на терапевтичните промени.

Кода

Пациентката се завърна след едногодишно прекъсване не за продължаване на конвенционалното лечение, а за траен обмен на имейли с продължителност вече петнадесет години⁷. Тя поддържа фиксацията си върху мен, отрича всякаква интерпретация за пренос на фигурата на бащата, настоява да ме информира за живота си. В същото време тя е в пенсия, продуктивен журналист е, грижи се за болния си съпруг, който е претърпял два удара и завършва детективски разказ, в който бившият ѝ любовник е убит. Един процес от вътрешна емиграция до активен живот, базиран на преживяването за удържаща бащина среда.

Библиография

- Bowlby, J. (1988). *A Secure Base: Clinical Applications of Attachment Theory*. London: Routledge.
- Fonagy, P., Target, M., Steele, H., & Steele, M. (1998). *Reflective Functioning Scale Manual*. London: Psychoanalysis Unit, Sub-Department of Clinical Health Psychology, University College London.
- Thomä, H., & Kächele, H. (1994). *Psychoanalytic Practice*. New York: Jason Aronson.
- Wikipedia (2018). Inner emigration. Retrieved on 1 February 2018 from https://en.wikipedia.org/wiki/Inner_emigration

⁷ При последния ни разговор през зимата на 2019 г. авторът потвърди, че размяната на имейли продължава. Проф. Хорст Кехеле почина през юни 2020 г. (Бел. ред.)

10

КАК МОЖЕ ДА СЕ ИЗЛЕКУВА БЕЖАНЕЦЪТ?

Размисли върху лечебните практики в бежанския процес – от изселване до интеграция, завръщане и след това

Селма Поробич

Увод

През последните три десетилетия се натрупа значително количество литература за психосоциалното здраве на бежанците. Благодарение на водещите подходи за интервенция, основна цел в проучванията е да се оцени патогенното влияние на стресовите фактори от заобикалящата среда „преди, по време и след“ изселването, да се идентифицират рисковите и протективните фактори и след това да се предложат различни модели за възстановяване на отделните индивиди или групите от хора, които са в ситуация на бежанци (Porobić & Blitz, 2018).

В резултат на това много по-малко е написано за психосоциално благосъстояние на бежанците преминали *през и отвъд* бежанския процес. Тази празнина в съществуващата литература повдига редица проблеми за социолозите, работещи в областта на здравето на бежанците, един от които е как можем да разберем „разказите за изцеление“ в светлината на теоретични и интердисциплинарни емпирични подходи, интегриращи психологически, философски, антропологични и социологични възгледи. Необходима е повече рефлексия върху проблемите на психосоциалното благосъстояние на хората, които са подложени на принудителна миграция не само в контекста на подходите за интервенция, но и извън спектъра на стресогенни преживявания, в една интегративна и хуманистична перспектива. Подобна рефлексия потвърждава тезата, че благосъстоянието трябва да се разбира като част от холистичен лечебен разказ, предизвикан от широки и богати

социокултурни процеси, които надхвърлят травмите от „изкореняването“ при бежанците (Porobić, 2012; 2016a, 2016b; 2016c; 2017).

Тази глава предлага размисли и дискусия, почиващи основно върху сравнителни данни и анализ на различни случаи, илюстриращи различни психосоциални предизвикателства от опита на бежанците. Тя надгражда мои лонгитюдни изследвания на стратегиите за справяне, устойчивостта и гъвкавостта и лечебните практики, натрупани в продължение на 15 години академична и хуманитарна работа. Лечебните практики, на които ще се позова тук, се основават на *четири* различни казуса, водени през различни периоди от време в моята изследователска работа, обхващащи разнообразие от допълващи се качествени методи. Те включват много различни етнически общности/общества и също така предлагат диференциран подход по пол и възраст.¹

С помощта на примери от тези различни казуси и емпирични данни², трупани в продължение на дълъг период време, имам за цел да покажа, че лечебният процес при бежанците има времеви и пространствен транзакционен характер. Той се осъществява в динамичната обмяна на индивидуални/лични и колективни/социални сфери на травматизъм, в и извън рамките на спектъра стрес – изселване. Следователно работата не трябва да се ограничава само до един индивид или дори до определена група (етническа), а по-скоро – да се разглежда като сложно обществено начинание, което се развива във времето (различни поколения) и между

¹ Започнах с изучаване на три поколения тибетски жени в изгнание в Индия (2004–2005 г.) чрез наблюдение с участие и полуструктурирани интервюта. След това се потопих в дългосрочно проучване на няколко поколения босненски военни бежанци с различен социално-икономически произход в Швеция по време и след тяхната интеграционна ситуация (2005–2009 г.), което доведе до докторска дисертация, която анализира житейските им истории, за да разбере техните практики за постигане на устойчивост и гъвкавост след преместването. В продължение на този изследователски интерес, в периода 2009–2016 г. продължих да разглеждам различни видове (не) доброволно завръщане към следвоенна Босна от различни приемащи страни, във времева перспектива, обхващаща 10 години, с фокус върху социално-икономическата реинтеграция и психо-социалното благополучие на индивидите и семействата във видни общности на завърнали се чрез наблюдение с участие и интервюта. Това изследване захранва последното, като се съсредоточава върху появяващите се психосоциални потребности на новопристигащите бежанци (предимно сирийски, афганистански, судански и сомалийски бежанци) в Сърбия и Босна чрез наблюдение с участие и интервюта (2015–2016), изследващо въздействието на преходните настройки на приемните съоръжения върху благосъстоянието на хората и семействата.

² За публикациите, в които се представят и анализират тези казуси, вж. библиографията в тази глава.

различните популации (отношенчески) във всички слоеве на обществото (работа със социално вградени травми). С други думи, личното ниво на изцеление за бежанците е процес, който се отнася до колективното и обратно, включително при изселените и неизселените, експулсиращите и експулсираните – всички те – част от определена социална среда, която е подложена и/или е генерирала високи нива на насилие с масово изследване на своето цивилно население.

Преди да илюстрирам това с емпиричните си наблюдения, ще направя кратък преглед на съществуващите модели за лечение на бежанци.

Модел за лечение на бежанци – индивидуални срещу колективни подходи

Ако погледнем огромната литература, свързана с модели за възстановяване на психосоциалното здраве на бежанците, става ясно, че благополучието на изселените хора е силно регулирана здравна област. През последните няколко десетилетия тя бавно се е развива от идентифицирането и лечението на патологичните аспекти на преживяванията на бежанците, наричани травми и посттравматични стресови синдроми, до откриване на културно-специфичните ресурси на хора, групи и общности и оказване на подкрепа за устойчиви практики на възстановяване.³ Обаче и двата подхода са силно зависими от глобални и местни, над- и междуправителствени, правителствени и неправителствени хуманитарни участници, включени в подпомагането на бежанците.

Структурните властови отношения, наследени в хуманитаризма и закрилата на бежанците, са обект на сериозното внимание на учени и изследователи. Харел-Бонд има редица публикации (и сериозно влияние върху изследванията) за структурата на режима за предоставяне на помощи за бежанците като фактор за инвалидизиращ психологически стрес за хората без алтернатива, освен помощ (вж. Harrell-Bond, 1985, 1986; Harrell-Bond, Voutira, & Leopold, 1992; Ager, 1997, 2000; Verdirame & Harrell-Bond, 2005). По подобен начин социолози, като Пупавас (Pupavas, 2002), извеждат на преден план проблеми на преходния

³ Вж. Поробич (2012, 2015); Porter and Haslam (2005); Ahearn (2000); ВКБООН (2013 г.).

контекст, в който бежанците първоначално са определяни като „изложени на риск“ или „травматизирани“ и едва тогава – подлагани на легитимни форми на хуманитарни здравни интервенции – общоприетата практика, която тя критикува като форма на *правителствена, управлявана чрез „социалното“*.

Всъщност сферите на власт и свобода добиват критично значение за лечението, когато се опитаме да разберем съществуващите ограничения на *системите за здравна помощ*. В книгата *От гражданин до бежанец: азиатци от Уганда идват във Великобритания* (1973), Мамдани пише:

Противно на това, което мислех в Уганда, бежанецът не е просто човек, който е бил изселен и е загубил всички или повечето от своите вещи. Бежанецът всъщност е като дете: безпомощен, лишен от инициатива, върху когото може да се практикува всякакъв вид благотворителност, накратко – напълно моделируемо създание .

(Цитирано в *Harrell-Bond, 1999, с. 7*)

В съответствие с това ранните подходи на психолози и психиатри са насочени изключително към детерминантите на посттравматичния стрес, с което влияят върху различни количествени изследвания, в които, както отбелязва Мамдани, бежанците обикновено представляват пасивни, безпомощни жертви, т.е. носители на симптоми и/или стилове за справяне. Тези подходи почиват върху широко критикуваните модели на медицински и психосоциален стрес, но все пак намират последователи сред клиницистите и оказват влияние върху дискурсите за оказване на протекции и върху политиките за прием и интеграция в много приемни страни.⁴

Като се съсредоточава върху *събитията, предшестващи миграцията*, дискурсът за медицинската травма, свързан с въвеждането на диагностичната категория посттравматично стресово разстройство (ПТСР), тенденциозно пренебрегва други стресови промени, предизвикани от принудителната миграция и преместването, особено в контекста на адаптиране към често нова социокултурна среда, дори и реалния процес на реорганизация на живота след изселване, който включва устойчиви практики и ресурси (Porobić, & Blitz, 2018).

От друга страна, моделът на психосоциалния стрес, базиран на модела на Лазарус и Фолкман (Lazarus & Folkman 1984), като втора

⁴ Вж. например Simich and Andermann (2014) за общ преглед.

доминираща теория в концептуализацията на психологическото благосъстояние на бежанците, не разглежда личния стрес на бежанците като патология, а като нормален отговор на големи промени в живота при липса на достъп до адекватни ресурси. Този модел оказва влияние върху изследването на достъпа на хората до ресурси, които могат да облекчат въздействието на стреса, като се съсредоточи върху адаптивни стратегии за справяне, социални ресурси и подкрепящи социални мрежи.

Въпреки това, както отбелязват Дърмот, Дули и Бенсън (Dermot et al., 2008), субективните фактори на различие, които са важни за този модел на разбиране на процеса на стрес, могат да имат по-малка значимост при изучаване на бежански популации. По-вероятно е обективни фактори (например разделяне на семейства, достъп до сигурен правен статут, условия на приемане и т.н.) да играят по-голяма роля при оформянето на психологическото благосъстояние на бежанците в сравнение с доброволните мигранти и уседналото западно население, за които са по-важни субективни различителни фактори при оценката на стресовия процес.

Независимо от това, този модел на стрес формира основата на „рамката за акултурация“ на Бери (Berry, 1997), която е създадена, за да насочва изследванията върху психологическото въздействие на межкултурния контакт и е повлияла на много изследвания върху бежанците и тяхното адаптиране след миграцията.⁵ Според критиците на рамката е подвеждащо адаптивните потребности на бежанците да се описват като стрес при акултуриране (напр. сблъсъци на културни светогледи, объркана етническа идентичност, религиозни различия и т.н.), когато такива термини крият други социални потребности като безработица, разделени семейства, лоши условия на живот, несигурност за правния статут, липса на значими ежедневни дейности и други психологически нужди, които са общи за всички хора в подобна ситуация, независимо от етнокултурния им произход.

За тези учени, които приемат понятия от социологията и социалната антропология, вместо да приравнят изселването с движение *per se*, е по-интригуващо да надграждат идеята на Емануел Маркс (Marx, 1990, с. 189) за „социалния свят“ на имигрантите, повлиян и трансформиран от определено движение. От тази гледна точка идеите за благоденствие също се променят с миграцията и както пише Райт (Wright, 2012), фокусирането върху благополучието, следователно, ни позволява да разширим фокуса си върху социалните наративи, които

⁵ Вж. например van Selm (2000) за преглед.

проникват в миграционните процеси чрез „... по-широко изследване на това как се изгражда човешкото благополучие в различни условия и как то „пътува“ (Wright, 2012, с. 469).

Освен това, вместо да се проследят евентуалните последици от излагане на насилие и/или преследване, това означава изследване на дългосрочни траектории, където евентуалната травма вероятно е „слязла в обичайното“ (Das, 2007). Изследването на тези траектории е свързано със социалните светове, в които те са се оформили, а не само от тези, които първоначално са отклонили (Summerfield & Hume, 1993; Summerfield, 1997; Vasey, 2011; El Shaarawi, 2015). Във връзка с тази идея, съществува аргумент, че един всеобхватен социален модел на лечение трябва да се ангажира със социални и морални въпроси, които отчитат последиците от принудителната миграция (Silove in Ingelby, 2005). Това означава, че не само се съсредоточаваме върху бежанците, изложени на насилие и (ре)конструкции на субективни благосъстояния, но също така отчитаме социалните светове във връзка със социалните процеси вътре и между групите в променящата се социална среда, като знаем, че страданието и травматата се споделят в обществото (Humphrey, 2002).

Съответно тези скоросни подходи подчертават особеностите на историческата, социалната и политическата перспектива, като пренасочват вниманието от „бежанската травма“ като универсално преживяване към една социална и културна картина, чиято цел е да подчертае раната в социалния организъм, която следователно изисква социално отговорен модел на лечение – такъв, който включва съответни социални механизми (Хамбургер, 2018, с. 15) и подкрепя политическата социализация за преодоляване на общото социално бедствие (Westoby, 2009).

Разкази за колективна травма и тяхното лечебно действие

В ранните ми изследвания (2004–2005 г.), които включват проучвания за самозаселила се тибетска общност в изгнание, чиито административни центрове са в малкото село Маклауд Гандж в Индия, за пръв път отбелязвам общностните и обикновени аспекти на травматата. В това тримесечно етнографско проучване са включени три поколения изгнаннички, които живеят и работят в това село за Тибетската женска асоциация. Изследването се фокусира основно върху ролята на асоциациите на гражданското общество в ежедневието на жените като начин за разкриване на напрежението в тяхната изгнаническа реалност. Още

след първия месец интензивна работа на терен ми стана ясно, че основната част от техните социални дейности с политически фокус се състоят в преструктуриране и запазване на социалния и културния живот на общността в цялата и сложност. Това начинание е системно и имаше стриктно йерархичен регламент под ръководството и наставленията на негова светиня Далай Лама, по онова време – светски и духовен водач на тибетците в изгнание (и на тези, които не са в изгнание).

Ключовият аспект в ежедневието на тези жени в рамките на Тибетската женска асоциация беше типична обществена работа, включваща образование и технологични подобрения за изгнанниците. Тяхното лично благополучие се смяташе за зависимо от продължаването на социалния живот на общността, докато индивидуалните им роли за политически дейности създаваха житейска цел с пряко въздействие върху тяхното благосъстояние. Нещо повече, в центъра за тяхното благоденствие и оптимизъм, въпреки многобройните реални ситуации на стрес (например, поради лоши условия на живот, липса на доходи), беше една будистка практика, основана на учението на Далай Лама, от която всички дейности на общността се възприемаха като мотивирани от кармичния принцип и ненасилствената съпротива, възприета от индуиски традиции и философията на Махатма Ганди в справянето с чуждото господство и колониализма. От друга страна, запазването на паметта за травмата жива в общество, което легитимира и приписва политическото си съществуване и съпротива на социалната несправедливост, причинена от китайската окупация с цел да ликвидира родната им култура, беше друг важен фактор за тяхното ежедневие и усилията на общността.

С други думи, може да се каже, че личното им благополучие беше дълбоко свързано с участието в правозащитното движение за културно съхранение и/или възстановяване и по-нататъшно развитие на общностен живот под силно духовно и политическо лидерство. Но може да се приеме и като обратна практика, тъй като напредналото социално функциониране на изселената общност и нейният проспериращ културен живот бяха силно зависими от участието на всеки член и предаността към личното благополучие, черпейки сила от утвърждаване и продължаване на възприетата будистка традиция.

Изглежда, че техните „културно установени травматични разкази“ (Hamburger, 2018, с. 15) могат да служат за стабилизиране на социалните идентичности с по-широк ефект на стабилизиране на социалната среда в условията на изгнание. *Това по мое мнение може да се разбира като културно установена рамка за лечебни практики които се осъ-*

ществяват в социално ориентирани модели и имат „психически стабилизиращ“ ефект върху хората, които участват. При обсъждането на социално вградена травма Хамбургер (Hamburger, 2018) прибягва до интерпретацията социалния психолог Янг-Бруел на ранната дефиниция на травмата от Фройд, като нарушение на защитния щит. Този щит не е физиологична стимулна бариера, а по-скоро може да се разбира като наша социална среда. Той цитира Янг-Bruel (Hamburger, 2018, с. 18) и описанието как социалният щит би могъл да се определи като мрежа от отношения между хора и институции, която расте и вплита основните социални единици – както семейства, така и държави. Освен това той обяснява, че когато здравата социална среда осигурява задоволителни предпазни щитове чрез защитни социални институции, лечебни механизми като съдебни институции, социална сигурност, ежедневни наративи, градски легенди и митове, вицове и социални и културни събития, включително различни неформални организации и съюзи, тогава всички те могат да допринесат за просоциалното поведение. За разлика от това, ако самата социална среда е под заплаха, много от тези механизми се провалят.

Съответно изследванията ми в Босна и Херцеговина (2011–2016 г.), насочени към социалния капитал в селищата на завърналите се, също разкриха, че психо-социалното благополучие на индивиди и понякога цели общности (села на завърнали се и околностите им) е свързано със сложни отношенчески практики, със социално пространство и хора, вградени в рамките на по-широките процеси на социално-икономическо приспособяване в неблагоприятния социално-политически контекст на следвоенното общество. Освен това моите дългосрочни проучвания за устойчивостта на завръщането в Босна и Херцеговина ясно разкриват ключовите фактори, допринасящи за икономически трайното завръщане, но също включват всеобхватни усилия, свързани с реструктурирането на унищожени от войната микро-социални светове, като непрекъснати инвестиции за възстановяване на общността, успоредно с (повторното) създаване на транснационални социални мрежи – всички тези практики са формирани от засилена социална активност и инициативност на завръщащите се.

От друга страна, социалната среда не е пространствено лимитиран регион, ограничен до държавни области, а доста флуидно и фрагментирано понятие. Моите непосредствени констатации при последните изследвания на търсеците убежище и транзитните мигранти по маршрута на Западните Балкани в Сърбия и Босна сочат, че сложната и все по-враждебна социална среда (наложена от рестриктивните имигра-

ционни политики и достъпа до убежище в ЕС) оказват отрицателно влияние върху благосъстоянието на засегнатите бежанци по транзитните маршрути, но същевременно действат като двигател на силни транс-етнически общностни формации сред разнородни бежански и мигрантски популации. Те са допълнително подпомогнати от сложни трансгранични мрежи за подкрепа (и движения на солидарност, съставени от местни, хуманитарни и независими активисти), действащи като психо-социален защитен щит в несигурна и постоянно променяща се социална реалност.

Лични метанаративи и техният лечебен ефект

Различни психолози допускат, че насилственото откъсване от корените и превръщането в бежанец е процес, който има психологически последици и нарушена адаптация през целия живот.⁶ Бежанците често са преживели организирани мъчения и са били подложени на действия, насочени към причиняване на физическа и психична вреда на индивида, неговото семейство, роднини и/или социално обкръжение, често в името на идеологически, политически и исторически мотиви, които легитимират насилие и потисничество. Следователно адаптацията е тясно свързана с опита за противопоставяне на натрапващите се спомени за преживяното и включва сложни процеси на възстановяване и лечение, свързани с интегриране и вътрешно позициониране на преживяно унижение, унищожаване и безпомощност, дехуманизация и заличаване (Silove, 2005).

Моите четиригодишни проучвания върху босненските бежанци в Швеция и значението на религията за тяхната устойчивост и гъвкавост насочват към подобни процеси. За информантите, включени в това проучване, които са в така наречената „фаза след повторно заселване“, в която активно се стремят да възстановят живота си през последните 15 години (усреднен период за популацията) нестабилните структурни реалности, типични за процеса на интеграция стресове, са без значение.⁷ За тях разпадането на югославската държава, бру-

⁶ Вж. например Bustos (1990, 1995); Ahearn (2000); Silove (2005).

⁷ По време на интервютата повечето от информантите изразиха задоволство от качеството си на живот и не отчетоха структурен и социално-икономически стрес. Споменават се трудности при наемане на работа, понякога – етническа дискриминация (като нешведи) и влошаване на социалния статус, но те не преобладават в техните истории.

талната същност на войната в Босна и Херцеговина и нейните опустошителни демографски последици с елементи на висока социална и материална разруха, грубо нарушаване на човешките права, социална несправедливост и социално-политически промени в региона, а оттук и невъзможността за *завръщане у дома* към нещо, което всъщност е друга историческа, социално-политическа и социално-културна ера, обобщават горчивината от насилствената миграция, която преживяват. Това социално-политически обусловено страдание добива допълнително измерение в постмиграционната реалност на Швеция, което намира израз в неразрешима борба за идентичност в контекст, наложил колективна бежанска или имигрантска идентичност, с която те не пожелаха да се съобразят.

За да изследвам преживяванията на 25 информанти, аз се фокусирах върху живота им *преди премеждията по изселването*, тяхното благосъстояние и здраве по време на *войната и преселването* и техния живот днес, *след преместването*. Така насилствената миграция беше разгледана като сложна житейска ситуация или история от личния живот, вградена в един по-широк социо-политически, културен и ситуационен контекст.

Както отбелязаха всички информанти, разпадането на югославското общество със своята политическа идеология, социални и културни институции се отрази пряко върху тяхната социална и лична идентичност, както и на възгледите им. Техните истории отразяват разочарованието и борбата, в които се оказват, като в началото са принудени да приемат разпадането на единственото родно общество и следователно дори на тяхната носеща същност. Както обясни един от информантите (Поробич, 2012, с. 197):

Колапсът на Югославия и комунистическата система не ме шокира толкова, колкото рухването на човешките качества, морала и нещата, които вярвах, че са вградени във всички нас. Да ви нападне съсед, да конфискува собствеността ви, да ви насилва и да ви изгони от собствения ви дом – това ме шокира и това преживях като срыв на системата. Не можех да го предвидя ... Не съм разочарован от системата и от това как тя се срива, а от хората и поведението им [...] и не говоря само за моя личен опит, а за истории, за които четох във вестниците и видях по телевизията.

Бруталната реалност на войната и социално-политическият колапс, на който информантите са свидетели, са следователно по-скоро

в обхвата на една социална травма, която на свой ред поставя под въпрос възприетите житейски ценности и извежда на преден план въпроси за човешката природа, страданието, етиката и едни по-скоро екзистенциални терзания. Историите за босненските бежанци разкриха, че тяхното изцеление включва не само работа върху лични травми от война и изселване, но от постоянните промени в родното общество, които водят до драматично предоговаряне на основните им житейски ценности като път към стабилизиране на социалната и личната им идентичност. Независимо от това, за мнозинството усилията за самосъхранение, в които доказването на истинността на обществото или водещите структури на идентичност и системата от вярвания стана от съществено значение за тяхното лечение. Този процес на изцеление за тях включваше разгръщането на религиозни ресурси като *упование на вярата и предефиниране*.

Значима част от този процес чрез използването на „измерение на вярата“ в техния случай се крие в способността за оценка на негативните събития, които са преживели от различна гледна точка. Различните стресове на миграцията, в конкретния им случай, се описват като една възможност за духовно израстване и осъзнаване ценността на живота. Предимствата, които те откриват, са тези, които обикновено разкриват нарастналата им самостоятелност и укрепване на капацитета за устойчивост и гъвкавост. Те са резултат на усилията им да създават смисъл и да се крепят чрез понесените трудности, като намаляват стреса на своята реалност и намират насоки – една по-широка тълкувателна рамка на тяхната житейска ситуация, в която чувство за принадлежност, идентичност, самосъзнание, духовност и извисен смисъл на живота са важни аспекти на благоденствието.

Накратко, това изследване (Porobić, 2012), успоредно с работата на Лубкеман (2002) относно социално-духовния свят на изселени мозамбикци, разкрива, че религиозните метанаративи като средство за преодоляване на социалното страдание и колективните смущения могат да бъдат от голямо значение за личното благоденствие. В този смисъл може да се каже, че лечебните практики на лично ниво могат да се съчетаят с по-продължително във времето духовно търсене или диалог с отворен край, с екзистенциални въпроси, повдигнати от противоречията и трагедиите в живота на хората, предизвикани от драматични обществени промени.

Заклучение

Етиката на хуманизма „да не се причинява вреда“ непременно изисква участниците да идентифицират начини не само да намалят страданието, но и да предложат възможности за самооздравяване. Следователно, са необходими интервенции, *различни* от съществуващите, предвид свидетелствата от предишни изследвания, представени тук.

В резултат на изследователския си опит и резултати, твърдя, че излекуването на бежанците предполага изграждане на смисъл, посредством практики, отчитащи взаимодействието на социокултурни сили, участващи в осъзнаването на вторичната и пряката физическа, психологическа, социална, историческа и често продължаваща травма (и), придобита чрез интеграцията на личното и колективното, частното и общественото, индивидуалното и груповото, със съществено отражение върху формирането на идентичността, преценяването на същността и дълбочината на този процес. Важно е да се отбележи, че изглежда, се потвърждава фактът, че „изцелението на бежанци“ е по-вероятно да стане постепенно, а понякога и за дълъг период от време (дори през поколения), като процес, дълбоко вкоренен в социалната среда, която може да включва *диалогична прогресия към интегриране както на личните, така и на социалните нива на травматизация*. Изцелението със сигурност е тясно свързано с културно-специфични наративи (лични, социални или и двете), които интерпретират и противодействат на „счупванията“, присъщи на преживяно системно насилие, което предизвиква дългосрочно изселване и преместване на хора. Социалната агентност на индивида играе решаваща роля в такъв процес, като решава изхода от него, давайки възможност за промяна и израстване или заклещване в безсилието и саморазрушението.

Моето дълбоко убеждение е, че успехът на изцелението на бежанците зависи от сложното разбиране и подкрепа за тяхното психо-социално благоденствие в хода на бежанския процес. Основната цел на тази глава следователно е да предизвика дискусия за рефлексивната изследователска рамка за задълбочено разбиране на лечението на бежанци; рамка, която дискурсивно и конструктивно свързва генерични и специфични данни, за да осветли разпадането на вътрешните и междуличностните отношения в една по-широка социална общност, която е подложена на социално нараняване и включва предоговаряне на обмена, които се извършва в пресечната точка на индивида и колектива, частното и публичното, т.е. взаимовръзката между личните и социалните нива на лечебния процес.

Следователно модел за изцеление, поставящ в основата си бежанците и техните компетентности, трябва да се стреми не само да даде глас на бежанците да се чуят „вътре в себе си“ (самопознание и разбиране) или „достъп до“ доминиращи здравни практики, а да *подложи на критичен анализ* досегашните практики, с цел да се добият нови теоретични знания, които да информират съществуващите психосоциални здравни подходи.

Библиография

- Ager, A. (1997). Tensions in the psychosocial discourse: Implications for the planning of interventions with war-affected populations. *Development in Practice*, 7(4), 402–407.
- Ager, A. (2000). Psychosocial Programs: Principles and Practice for Research and Evaluation. In F. L. Ahearn, Jr. (Ed.), *Psychosocial Wellness of Refugees: Issues in Qualitative and Quantitative Research* (pp. 24–38). Studies in Forced Migration (Vol. 7). Oxford: Berghahn Books.
- Ahearn, F. L., Jr. (2000). *Psychological Wellness: Methodological Approaches to the Study of Refugees*. In F. L. Ahearn, Jr. (Ed.), *Psychosocial Wellness of Refugees: Issues in Qualitative and Quantitative Research* (pp. 3–23). Studies in Forced Migration (Vol. 7). Oxford: Berghahn Books.
- Berry, J. W. (1997). Immigration, acculturation, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 46(1), 5–34.
- Bustos, E. (1990). Dealing with the Unbearable. In P. Suedfeld (Ed.), *Psychology and Torture* (pp. 143–163). New York: Hemisphere.
- Bustos, E. (1995). Trauma och flyktingskap i ett existentiellt och psykodynamiskt perspektiv. In A. Hjern (Ed.), *Diagnostik och behandling av traumatiserade flyktingar* (pp. 54–79). Lund, Sweden: Studentlitteratur.
- Das, V. (2007). *Life and Words: Violence and the Descent into the Ordinary*. Berkeley: California University Press.
- Dermot, R., Dooley, B., & Benson, C. (2008). Theoretical Perspectives on Post-Migration Adaptation and Psychological Well-Being among Refugees: Towards a Resource-Based Model. *Journal of Refugee Studies*, 21(1), 1–18.
- El-Shaarawi, N. (2015). Living an uncertain future: temporality, uncertainty, and wellbeing among Iraqi refugees in Egypt. *Social Analysis*, 59(1), 38–56.
- Hamburger, A. (2018). New Thoughts on Genocidal Trauma. In A. Hamburger (Ed.), *Trauma, Trust, and Memory: Social Trauma and Reconciliation in Psychoanalysis, Psychotherapy and Cultural Memory* (pp. 13–22). London & New York: Routledge.

- Harrell-Bond, B. (1985). Humanitarianism in a strait-jacket. *African Affairs*, 334, 3–13.
- Harrell-Bond, B. (1986). *Imposing Aid: Emergency Assistance to Refugees*. Oxford: Oxford University Press.
- Harrell-Bond, B. (1999). The experience of refugees as recipients of aid. In A. Ager (Ed.), *Refugees: Perspectives on the Experience of Forced Migration* (pp. 136–168). London: Pinter.
- Harrell-Bond, B., Voutira, E., & Leopold, M. (1992). Counting the refugees: Gifts, givers, patrons and clients. *Journal of Refugee Studies*, 5(3-4), 205–225.
- Humphrey, M. (2002). *The Politics of Atrocity and Reconciliation: From Terror to Trauma*. London: Routledge.
- Lazarus, R. S., & Folkman, S. (1984). *Stress, Appraisal and Coping*. New York: Springer.
- Lubkeman, S. (2002). Where To Be An Ancestor? Reconstituting Socio-Spiritual Worlds and Post-Conflict Settlement Decision-Making Among Displaced Mozambicans. *Journal of Refugee Studies*, 15(2), 189–212.
- Marx, E. (1990). The Social World of Refugees: A Conceptual Framework. *Journal of Refugee Studies*, 3(3), 189–203.
- Porobić, S. (2012). *Resilience and Religion in a Forced Migration Context*. Lund: Media-tryck, Lund University.
- Porobić, S. (2015). Asking the right questions in research on psychosocial well-being. *Forced Migration Review*, Dayton+20 Special Issue. Retrieved from www.fmreview.org/dayton20/porobic.html
- Porobić, S. (2016a). Bosnian ‘Returnee Voices’ Communicating Experiences of Successful Reintegration – A Study of the Social Capital and Sustainable Return Nexus in Bosnia and Herzegovina. *Südosteuropa. Journal of Politics and Society*, 64(1), 5–26.
- Porobić, S. (2016b). Daring ‘life-return projects’ to post-Dayton Bosnia and Herzegovina. *International Migration*, 55, 192–204.
- Porobić, S. (Ed.). (2016c). *Rodna studija prisilne migracije i dobrostanja u Bosni i Hercegovini [A Gender Study on the Forced Migration and Wellbeing in Bosnia and Herzegovina]*. Sarajevo: Fondacija za osnaživanje žena BiH.
- Porobić, S. (2017). Invisible returns of former Bosnian refugees and sociality of their well-being. In R. King & Z. Vathi (Eds.), *Return Migration and Psychosocial Wellbeing: Discourses, Policy-Making and Outcomes for Migrants and their Families* (pp.108–126). London: Routledge.
- Porobić, S., & Blitz, B. (Eds.). (2018). *Forced Migration, Gender and Wellbeing: the Long Term Effects of War and Displacement on Women*. Cheltenham, UK: Edward Elgar Academic Publishing, (in press).

- Porter, M., & Haslam, N. (2005). Pre-displacement and post-displacement factors associated with mental health of refugees and internally displaced persons: A meta-analysis. *The Journal of the American Medical Association*, 294(5), 602–612.
- Pupavac, V. (2002). Pathologizing populations and colonizing minds: International psycho-social programs in Kosovo. *Alternatives*, 27(4), 489–511.
- Silove, D. (2005). From trauma to survival and adaptation: Towards a framework for guiding mental health initiatives in post-conflict societies. In D. Ingleby (Ed.), *Forced Migration and Mental Health: Rethinking the Care of Refugees and Displaced Persons* (pp. 29–31). New York: Springer.
- Simich, L., & Andermann, L., (Eds.). (2014). *Refuge and Resilience: Promoting Resilience and Mental Health among Resettled Refugees and Forced Migrants*. New York: Springer.
- Summerfield, D. (1997). The Legacy of War: Beyond trauma to the social fabric. *The Lancet*, 349, 1568.
- Summerfield, D., & Hume, F. (1993). War and Post-Traumatic Stress Disorder: The Questions of Social Context. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 181, 522.
- UN High Commissioner for Refugees (UNHCR). (2013). UNHCR's *Mental Health and Psychosocial support for persons of concern*. Retrieved on 4 March 2018 from www.unhcr.org/51bec3359.pdf
- van Selm, J. (Ed.). (2000). *Kosovo's Refugees in the European Union*. New York: Pinter.
- Vasey, K. (2011). Place-making, provisional return, and wellbeing: Iraqi refugee women in Australia. *Refuge*, 28(1), 25–35.
- Verdirame, G., & Harrell-Bond, B. (2005). *Rights in Exile: Janus-Faced Humanitarianism*. New York: Berghahn Books.
- Westoby, P. (2009). *The Sociality of Refugee Healing: In Dialogue with Southern Sudanese Refugees Resettling in Australia – Towards a Social Model of Healing*. Champaign, IL: Common Ground Research Networks.
- Wright, K. (2012). Constructing human wellbeing across spatial boundaries: negotiating meanings in transnational migration. *Global Networks*, 12(4), 467–484.

ПСИХИЧНО ЗДРАВЕ ПРИ ДЕЦА И МЛАДЕЖИ БЕЖАНЦИ

Анастасия Зиси

Увод

Според доклад на УНИЦЕФ (2016) за последните световни тенденции в детската миграция и изселване, децата, напуснали родните си места съставляват повече от половината бежанци в света. През последните пет години новите и продължаващи световни конфликти доведоха до увеличаване на бежанците със 75% до 8 милиона (*The Guardian*, 2016.09.07). Тези особено тревожни глобални цифри поставят въпроса за децата бежанци на преден план, като призовават спешно международната общност да прилага мерки и политики, които защитават правата на децата бежанци (Конвенция за правата на детето, 1989). Тази глава има за цел да задълбочи разбирането за емоционалното бреме, което конфликтите и изселването носят за децата и юношите бежанци, чрез преглед на материали от изследвания за предоставяните услуги и психичното здраве. В тази конкретна област, изследванията на психичното здраве са насочени предимно към оценка на дистреса сред младите бежанци, идентифициране на рисковите и на протективните фактори, които оказват влияние на цялостното им психично функциониране. Множество систематични прегледи на епидемиологични проучвания обобщават степента и разпространението на психологическия дистрес (Rousseau, 1995; Fazel & Stein, 2002; Lustig et al., 2004; Attanayake et al., 2009; Bronstein and Montgomery, 2011). Други проучвания правят преглед на индивидуалния, семейния и обществения риск и протективни фактори, влияещи върху психичното здраве на деца и юноши, които са насилствено преселени в страни със съответно нисък, среден (Reed, Fazel, Jones, & Panter-Brick, 2012) или висок доход (Fazel, Reed, Panter-Brick, & Stein, 2012).

Макар че този тип изследвания са предимно количествени и в по-малка степен развиващи теоретизацията на проблема, те допринасят за документирането на опустошителните последици от война и други форми на насилие върху психичното и физическото здраве на изселените младежи. Изследвания от последните години са насочени по-специално към проучване на здравните потребности на сирийските деца бежанци (Sirin & Rogers-Sirin, 2015). Интересът към провеждане на качествени изследвания по този конкретен въпрос нараства (Galina, de Silva, Haydu, & Martin, 2017). Тази глава е структурирана както следва: 1) кратък преглед по литературни източници на данните за нивата на психичен дистрес сред деца и младежи бежанци; 2) преглед на факторите, допринасящи за развитие на устойчивост и гъвкавост¹ в психичното функциониране на деца, засегнати от въоръжени конфликти; и 3) ролята на интервенциите както за превенция, така и за лечение на психичния дистрес (Pacione, Measham, & Rousseau, 2013).

Психичен дистрес при деца и младежи бежанци обзор на водещи изследвания

В този раздел са представени данни за нивата на психичен дистрес сред деца и юноши бежанци, в обобщение на ключови прегледи и изследвания, публикувани през последните две десетилетия. Фазел и Щайн (Fazel & Stein, 2002) правят преглед на психичното здраве на деца и младежи бежанци върху извадки от: а) изселени деца бежанци, б) новопристигнали деца в приемащи страни и в) непридружени деца бежанци. Констатациите във всички изследвания показват общо високо разпространение на емоционален и поведенчески дистрес, като най-честите диагностични категории са посттравматичното стресово разстройство (ПТСР), тревожност с нарушения на съня и депресия. Авторите обаче посочват, че често децата демонстрират комбинация от симптоми, а не една диагностична категория. В прегледа са изброени три различни категории рискови фактори за психичен дистрес при деца и младежите бежанци, както следва: а) фактори, свързани със средата, като например: брой преходи, бедност, време на изчакване при определяне на имиграционния статус, културна изолация,

¹ „Устойчивост и гъвкавост“ е словосъчетанието използвано в тази книга, превеждащо английското „resilience“. (Бел. ред.)

време, прекарано в бежански лагер, време в приемащата държава; б) фактори, свързани със самите деца, като например броя на травматичните събития – преживяни или наблюдавани, възраст, здравословни проблеми, езикови затруднения и продължителност/хронифициране на дистреса; и в) фактори, свързани с емоционалното, умственото и физическото здраве на родителите, депресия при майките, пряко наблюдавана безпомощност на родителите, изтезания – особено на майката – и безработица. Авторите изброяват и редица протективни фактори, допринасящи за намаляване на дистреса при сблъсъка с непосилни предизвикателства. Наличието на подкрепяща семейна среда или подкрепяща и активна общност, фактори, свързани с позитивна личностна нагласа, като чувство за агентност и оптимизъм, всички те биха могли да допринесат за облекчаване на последиците от изселването.

В литературен обзор, Лустиг (Lustig et al., 2004) разграничава факторите, допринасящи за детското психично здраве в три хронологични фази от живота на бежанците: преди бягството, бягство и ново заселване. Прегледът представя количествени данни публикувани в PsychINFO, Medline и SocioFile, но и качествени изследвания и резултати от интервюта, проведени от 1990 до 2003 г. Проучванията, включени в прегледа, представят данни от изследвания на деца и юноши бежанци от Мозамбик, Судан, Камбоджа, Хърватия, Босна, Куба, Тибет и Иран. Резултатите водят до категоричното заключение, че преживяванията преди и по време на бягството сериозно засягат както физическото, така и психичното здраве.

Преживяванията на стрес по време на предварителната фаза включва висок риск от: сексуално насилие, мъчения, въвличане в насилствени действия и въоръжени конфликти, наблюдаване на опустошителни събития, липса на достатъчно храна и ограничен достъп до образователни и здравни ресурси. Във фазата на бягството стресът е свързан с отделяне от родители/настойници, травматични събития, липса на медицинска или психологична помощ, нерегулирано представителство пред местните законодателства и неорганизирано време в лагери. Едно проучване съобщава, че трудностите в бежанския лагер могат да допринесат както за депресивни симптоми, така и за посттравматична симптоматика с честота от 35% до над 60% с висока коморбидност и в някои случаи, с дългосрочни последици и увеличаване на симптоматиката през следващите 12 години (Kinzie, Sack, Angell, Clarke, & Rath, 1989). По време на фазата на презаселване децата и юношите бежанци се сблъскват с предизвикателства, свързани с

процеса на акултурация – приспособяване към изискванията на нова среда, новите вярвания и културен контекст – и неизбежното преживяване на загуба и скръб, тъй като са отделени от родината си и от хората, които обичат. Факторите, които могат да облекчат преживяния дистрес, са свързани с осезаема социална подкрепа от добронамерени възрастни или групи на връстници, както и добра емоционална саморегулация на родителите. Негативността в семейството се свързва със засилване на тревожно-депресивната симптоматика у децата бежанци (Garbarino & Kostelny, 1996). Авторите специално изтъкват, че „културно-специфични диагностични системи може да не успеят да идентифицират проблеми на психичното здраве при хора от друга култура“ (с. 29).

По-скорошен систематичен преглед (Bronstein & Montgomery, 2011) прави синтез на епидемиологични изследвания на психичното здраве на младежи бежанци, без клинични прояви, на възраст под 25 години в западните страни. Обзорът включва 22 проучвания за 5-годишния период от 2003 до 2008 г. и 3003 младежи от над 40 страни по света. Данните разкриват различна степен на психичен дистрес, симптоми на депресия и други емоционални или поведенчески проблеми сред младежите бежанци. Установени са разнородни фактори, които влияят на нивата на дистрес, включващи главно травматични преживявания както по време на предемиграционния период, така и след миграцията. Изследователите коментират методологичните слабости на този тип изследвания, като например концептуална неяснота, неточно дефинирани термини, липса на стандартизирани инструменти.

Един от най-цитираните прегледи на Фазел и колеги (Fazel et al., 2012 г.) включва 44 проучвания в страни с високи доходи (според класификацията на Световната банка) с 5776 изселени деца и юноши. Повечето от разгледаните проучвания ползват крос-секционен дизайн и включват деца, насилствено разселени от Босна, Камбоджа, Централна Америка, Чили, Хърватия, Куба, Ирак, Близкия Изток, Сомалия, Судан, Виетнам и други части на бивша Югославия, преселени в същата страна или в Австралия, Белгия, Канада, Хърватия, Дания, Финландия, Холандия, Швеция, Великобритания и САЩ. Този мащабен преглед подчертава сложността и многобройните фактори, които се отразяват на психичното здраве на преселени младежи. Разкриват се три нива на рискови и протективни фактори: 1) индивидуални, 2) семейни и 3) свързани с общността и обществото. Емпиричните данни консистентно разкриват, че прякото или косвено излагане на деца на насилие е най-мощният предиктор на психичен дистрес. Други фактори с ка-

тегорично установен негативен ефект са наранявания или предходни нарушения в развитието. Авторите също отбелязват, че степента на преживяна заплаха по време на травматичното събитие е определяща за психичното здраве. Резултатите от редица проучвания също показват, че наслагване на травматични събития е потенциално по-вредно за психичното здраве и за цялостния опит на бежанеца. Различни демографски показатели корелират с маркери за психично функциониране като показват голяма вариативност, макар част от доказателствата да подкрепят тенденцията интернализираните проблемите да преобладават при момичетата. Интересно е да се отбележи, че образователния статус по време на бягството в повечето случаи не влияе на психичното здраве. На семейното ниво, несгоди на цялото семейство и дисфункционалност се свързват с негативен ефект за психичното здраве сред младите хора. По-специално отделянето от семейството или липсата на канали за комуникация с членовете на семейството се оказват важен фактор за психичното здраве на децата. Резултатите несъмнено сочат, че психичното функциониране на родителите, особено – на майката, са основен фактор, който влияе положително върху психическото здраве на децата, както и върху процеса на тяхната акултурация. Както социално-икономическите обстоятелства, така и образованието на родителите са фактори с вариращ ефект върху психичното здраве. Безработица на родителите и финансовите проблеми оказват особено отрицателно въздействие върху психичното здраве на децата. Фактори на общностно и социално ниво, които влияят негативно на психичното здраве на децата, са: усещане за дискриминация и преживяно насилие по време на фазата след миграцията, както и при задържането след това. Защитните процеси се свързват с усещане за социална подкрепа и за безопасност в училищата.

По същия начин, Рийд и колеги (Reed et al., 2012) правят преглед на разселените деца и бежанците в държави с ниски и средни доходи (според класификация на Световната банка), предвид липсата на изследвания в сравнение с държави с високи доходи. Прегледът включва 27 проучвания с 5765 насилствено разселени деца и юноши от Афганистан, Бутан, Босна, Камбоджа, Демократична република Конго, Косово, Ел Салвадор, Еритрея, Гватемала, Ирак, Намибия, окупираните палестински територии, Судан и Тибет, които са вътрешно разселени или преселени в Коста Рика, Хондурас, Индия, Непал, Никарагуа, Пакистан, Тайланд, Турция или Уганда. Изследванията са с минимален размер на извадката от 25 до 50 участници в зависимост от предикторите, използвани при анализа. Резултатите от този систематичен прег-

лед показват, че съотношението на рискови и протективни фактори е сходно с това на страните с високи доходи; досегът до организирано политическо насилие, както и насилие в семейството, е основният предиктор на проблеми в психичното здраве, докато качествената социална подкрепа се свързва с по-ниски нива на психичен дистрес. Изследователите обстойно обсъждат методологични проблеми като малка извадка, липса на стандартизирани инструменти и недостатъчно знание за контекста, за да се разбере как децата възприемат неблагоприятните си преживявания.

От началото на гражданската война в Сирия повече от 4,5 милиона души са напуснали страната, повечето от тях са жени и деца (Би Би Си, 2016). Непрекъснато се появяват нови данни, свидетелстващи за нуждата на сирийските бежанци от грижи за психично здраве. Изследването „Бахчешехир“, проведено в бежански лагер в Турция (цитирано в Sirin & Rogers-Sirin, 2015), прави оценка на нуждите свързани с психичното здраве на сирийските деца бежанци, използвайки смесена методика, включваща количествени (въпросник за стресиращи събития и специфични скали, измерващи симптоми на посттравматично стресово разстройство, депресия и соматични симптоми) и качествени (например рисунки) методи. Изследователите са събрали данни от 311 деца бежанци, на средна възраст 12 г., в продължение на няколко месеца през 2012 и началото на 2013. Резултатите показват, че 79% от децата са преживели смърт в семейството, а повече от 60% са минали през стресиращо събитие, в което са смятали, че някой е в голяма опасност. Очаквано се установява, че ПТСР е много разпространено – засяга почти половината от децата бежанци в извадката. Подобни заключения се правят и за палестински и босненски деца. Други данни за психични проблеми включват депресия (44%) и психосоматични проблеми. Детските рисунки показват в някои от случаите (9%) насилие и преживяване за нещастие, а в други случаи (23%) – травматични събития, свързани с война, като загуба на член от семейството. Изследователите коментират, че тези рисунки са несъпоставими с тези от неклинични извадки на деца в училищна възраст. Друго количествено изследване е проведено от Кетрайт, ЕлКани и Субрайан (Cartwright, El-Khani, & Subryan, 2015) в два различни бежански лагера на сирийско-турската граница с цел да се разкрият емоционалните и поведенческите проблеми чрез две рейтингови скали: Педиатрична скала за емоционален дистрес (PEDS, Saylor et al., 1999) и Въпросник за силните страни и трудности (SDQ, Goodman, 1997), предназначени да измерват симптомите, свързани с травмата, и емоционалните затруднения при

децата. Участниците ($n = 106$) са възрастни, които се грижат за деца на възраст 4–10 години и които са били принудени да напуснат домовете си поради въоръжен конфликт в Сирия. Събирането на данни е улеснено от присъствието на НПО, действаща на международно и местно ниво в Турция, с експертни знания и опит за региона. Анализът показва, че почти половината (49%) от децата покриват клиничните критерии за тревожност/изолираност и 62% имат несигурен боязлив стил на привързаност. Изследователите подчертават спешната необходимост от основана на доказали ефективността си програми и методи за психо-социална подкрепа.

Въпреки че тези проучвания документират нива на психичен дистрес сред деца и юноши бежанци, повечето от изследователите обръщат вниманието на факта, че епидемиологичните изследвания, направени чрез стандартни западни инструменти може би недооценяват културни идиомни на психичния дистрес и други подобни проблеми, като стигмата около темата за психичното здраве в мюсюлманската общност (Ciftci et al., 2013). Нещо повече, този вид изследване се съсредоточава предимно върху измерването на нивата на дистрес, с малко или никакво внимание към теорията за травмата и нейните проявления. Докато такива изследвания разкриват симптоми на психопатология, учени призовават за нов подход, който да установи наличните ресурси за справяне и развитие на устойчивостта и гъвкавостта. Има спешна нужда от инструменти, които да пренасочат вниманието от конвенционалните диагностични класификации към позитивните аспекти на справяне и личностен растеж (Davey & Scriven, 2015).

Пътеки към устойчивост и гъвкавост, и посттравматичен растеж

В рамките на настоящия проект, повече изследователи в областта на психичното здраве на бежанците се ориентират към въпроси, свързани с протективните процеси и развитието на устойчивост и гъвкавост сред деца и юноши, които имат потенциала да доведат до положителни психосоциални резултати в развитието.

Устойчивостта и гъвкавостта се определя като „*способност за поддържане на стабилно, здравословно психично и физическо функциониране*“ (Pacione et al., 2013, с. 341, курсивът е добавен), макар и в условия на значителна травма, докато „*посттравматичният растеж описва*

положителна психологическа промяна, която надхвърля способността за противопоставяне“ (Pacione et al., 2013, с. 341, курсивът е добавен). Тедеш и колеги (Tedeschi et al., 2004) дефинират посттравматичния растеж като процес, характеризиращ се с: 1) засилено ценене на живота, 2) по-осмислени междуличностни отношения, 3) признаване на личностното развитие, 4) променени житейски приоритети, и 5) екзистенциално развитие. За децата посттравматичният растеж е свързан с наличието на субективен психичен дистрес, социална подкрепа, религиозност и когнитивно-емоционални стратегии за справяне (Meyerson et al., 2011). Установена е взаимозависимост между посттравматичния стрес и посттравматичния растеж (Hussain & Bhushan, 2011, цит. по Pacione et al., 2013).

Бетанкорт и Кан (Betancourt & Khan, 2008) използват екологичен модел на човешкото развитие за изследване на основните протективни фактори, които допринасят за положителни резултати при стресови фактори, свързани с война, в различен контекст: индивидуални, микросистемни, мезосистемни и макросистемни – и тяхното взаимодействие с личните качества. Авторите правят преглед на водещи изследвания за ролята на индивидуалните характеристики и установяват, че в допълнение към предимно лични качества, като например лесен темперамент, висока интелигентност (Masten & Powell, 2003), активните стратегии за справяне, които ползват децата, агентността, връзката с духовността и надеждата за бъдещето действат и като протективни фактори, които смекчават ролята на неблагоприятните обстоятелства и предизвикателства (Cortes & Buchanan, 2007). Сред децата, засегнати от войната, религията е основен източник на духовна насока при интерпретиране и на травмиращите преживявания и на предлаганите начини на изцеление. В контекста на микросистемата съществува дълга традиция, свързваща качеството на привързаността със специфични резултати в развитието (Bowlby, 1969). Изследванията доказват, че сред децата и юношите, засегнати от войната, тези, които са се чувствали свързани със семейството по време и след травматични събития, по-рядко съобщават за емоционален дистрес в сравнение с децата, които са били лишени от любящи и грижовни взаимоотношения. В мезосистемата на развитието както възприеманата, така и получената социална подкрепа от групата на връстниците, в общността или религиозните мрежи, семейството и образователната система, съседите и менторите, особено подкрепата, която укрепва самоуважението, е основен прогностичен фактор за психично здраве сред децата и юношите. Независимо от културните различия при половете, социалната подкрепа и нейните

различни форми – емоционална, информационна и инструментална – са свързани с по-ниски средни нива на симптоми на психичен дистрес сред подрастващите в Чечения (Betancourt Winthrop, & Smith, 2002) и намален риск от интернализиране на емоционалните проблеми сред Колумбийски деца бежанци (Kliewer, Murrelle, Mejia, de Torres, & Angold, 2001). Подобни резултати докладва и Барбър (Barber, 2001) от изследването си на екологичен модел на палестински младежи по време на Интифадата: социалната интеграция модерира връзката между преживяното в Интифадата и последвалите психосоциални проблеми. Както бе обсъдено по-горе, Бетанкорт и Кан (Betancourt & Khan, 2008) описват как психичното здраве на грижещите се, играе определяща роля за наличието или отсъствието на психосоциални проблеми при децата. Авторите цитират резултати от проведени интервенции, насочени към състоянието на психичното здраве на босненските майки (Dybdahl, 2001). В макросистемата на развитието, предвид отношението с по-широката общност, значението на училищата за „смекчаване на ефектите от травмата“ е широко признато сред изследователите в тази специфична научна област (Betancourt & Khan, 2008, с. 322). Училищната интеграция, осигуряването на ранно включване в учебни дейности и кризисното образование на мигранти създават възможности за децата и юношите да оформят свои социални и лични идентичности чрез подкрепа на социални отношения и придобиване на езикови и познавателни умения, които помагат за по-добра културна и психосоциална адаптация (Betancourt, 2005). Религиозните институции също могат да служат като буфер на мезосистемно равнище, като предоставят на засегнатите от война деца чувство за принадлежност и връзка с общността (Fernando, 2006).

Интервенции

Емпирични доказателства за непосредствените и дългосрочните последици от войни и организирано насилие върху емоционалното и психосоциалното развитие на децата и юношите отправят предизвикателства към международни институции, държави, НПО и изследователи да планират и проведат интервенции за психично здраве по ефективен начин, в сътрудничество и с координирани усилия, като бежанците се разпознават като хора, преживели крайни несгоди, но и активни личности с перспективи за възстановяване и устойчивост. Хасан и колеги (Hassan et al., 2016) подчертават важноста да се осигури без-

опасна културна среда, която ще предостави на младежите помощ за справяне с негодите по начини, които отчита разнообразието и спомага за изграждането на терапевтична среда, отношения на доверие и взаимна помощ. Интервенциите за психично здраве трябва да са насочени към широк кръг от въпроси и потребности, които имат децата бежанци, относно условията им на живот, застъпничеството, безопасността, лечението и достъпа до култура и знания, които им помагат да осмислят своите травматични преживявания. Психолозите трябва да насърчават възстановяването и устойчивостта в своите програми за интервенция и да избягват психиатрични етикети, които може да стигматизират децата и техните семейства. Терапевтични подходи са нужни и за интегриране на клинични и психосоциални интервенции, които изграждат социална подкрепа, в един многопластов контекст и многосекторни услуги. Изследователите подчертават колко е важно да се планират интервенции, които интегрират традиционни лечители и лекарства в грижата, която предоставят, тъй тяхната успеваемост е по-сигурна, благодарение на това, че са познати (Ressler, Tortocini, & Marcelino, 1993). Интервенциите, които се основават на връзките с общността, като отчитат историческия и политически контекст на война или конфликт, могат да помогнат на децата и юношите да осмислят неблагоприятните си преживявания и трудности. По аналогия интервенции, които включват компоненти от традиционни културни практики и церемонии, насърчават самоуважението на общността и приемането от членовете ѝ (Stark, 2006).

В обобщение: предоставянето на психична грижи за деца бежанци трябва да се съсредоточи върху: 1) осигуряване на разнообразно, многопластово, чувствително към културните особености, лечение, и 2) осигуряване на достъп до образование и училища, за да могат децата да придобият езикови, познавателни и социални умения от критично значение за тяхното емоционално и цялостно развитие (Fazel & Stein, 2002).

Библиографија

- Attanayake, V., McKay, R., Joffres, M., Singh, S., Burkle, F., & Mills, E. (2009). Prevalence of mental disorders among children exposed to war: A systematic review of 7,920 children. *Medicine, Conflicts and Survival*, 25, 4–19.
- Barber, B. K. (2001). Political violence, social integration, and youth functioning: Palestinian youth from the Intifada. *Journal of Community Psychology*, 29, 259–280.
- BBC. (2016). Syrian: The story of the conflict. Retrieved on 2 March 2018 from www.bbc.com/news/world-middle-east-26116868
- Betancourt, T. S. (2005). Stressors, supports and the social ecology of displacement: Psychosocial dimensions of an emergency education program for Chechen adolescents displaced in Ingushetia, Russia. *Culture, Medicine and Psychiatry*, 29(3), 309–340.
- Betancourt, T. S. & Khan, K.T. (2008). The mental health of children affected by armed conflict: Protective processes and pathways to resilience. *International Review of Psychiatry*, 20, 317–328.
- Betancourt, T. S., Winthrop, R. & Smith, W. (2002). The IRC's emergency education program for Chechen children and adolescents. *Forced Migration Review*, 15, 28–30.
- Bowlby, J. (1969). Attachment: Attachment and Loss. New York: Basic Books.
- Bronstein, I. & Montgomery, P. (2011). Psychological distress in refugee children: A systematic review. *Clinical Child and Family Psychology Review*, 14, 44–56.
- Cartwright, K., El-Khani, A. & Subryan, A. (2015). Establishing the feasibility of assessing the mental health of children displaced by the Syrian conflict. *Global Mental Health*, 2, e8.
- Ciftci, A., Jones, N. & Corrigan, P.W. (2013). Mental health stigma in the Muslim community. *Journal of Muslim Mental Health*, 7, 17–32.
- Cortes, L. & Buchanan, M. J. (2007). The experience of Colombian child soldiers from a resilience perspective. *International Journal for the Advancement of Counselling*, 29, 43–55.
- Davey, E. & Scriven, K. (2015). Humanitarian aid in the archives: Introduction. *Disasters*, 39, 113–128.
- Dybdahl, R. (2001). Children and mothers in war: An outcome study of a psychosocial intervention program. *Child Development*, 72, 1214–1230.
- Fazel, M., Reed, R.V., Panter-Brick, C. & Stein, A. (2012). Mental health of displaced and refugee children resettled in high-income countries: Risk and protective factors. *The Lancet*, 379, 266–282.
- Fazel, M. & Stein, A. (2002). The mental health of refugee children. *Archives of Disease in Childhood*, 87, 366–370.

- Fernando, C. (2006). *Children of war in Sri Lanka: Promoting resilience through faith development*. PhD dissertation, University of Toronto.
- Galina, V. F., de Silva, T. B., Haydu, M., & Martin, D. (2017). Literature review on qualitative studies regarding the mental health of refugees. *Interface*, 21, 1–10.
- Garbarino, J. & Kostelny, K. (1996). What Do we Need to Know to Understand Children in War and Community Violence? In R. J. Apfel & B. Simon (Eds.), *Minefields in their Hearts: The Mental Health of Children in War and Communal Violence* (pp. 33–51). New Haven, CT: Yale University Press.
- Goodman, R. (1997). The Strengths and Difficulties Questionnaire: A research note. *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 38, 581–586.
- The Guardian*. (2016, 7 September). Retrieved on 27 February 2018 from www.theguardian.com/global-development/2016/sep/07/nearly-half-of-all-refugees-are-children-unicf-report-migrants-united-nations
- Hassan, G., Ventevogel, P., Jefee-Bahloul, H., Barkil-Oteo, A., & Kirmayer, L. J. (2016). Mental Health and psychosocial wellbeing of Syrians affected by armed conflict. *Epidemiology and Psychiatric Sciences*, 25, 129–141.
- Hussain, D. & Bhushan, B. (2011). Post-traumatic stress and growth among Tibetan refugees: The mediating role of cognitive-emotional regulation strategies. *Journal of Clinical Psychology*, 67, 720–735.
- Kinzie, J. D., Sack, W., Angell, R., Clarke, G., & Rath, B. B. S. (1989). A three-year follow-up of Cambodian young people traumatized as children. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 28, 501–504.
- Kliwer, W., Murrelle, L., Mejia, R., de Torres, G. Y., & Angold, A. (2001). Exposure to violence against a family member and internalizing symptoms in Colombian adolescents: The protective effects of family support. *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, 69, 971–982.
- Lustig, S. L., Kia-Keating, M., Knight, W. G., Geltman, P., Ellis, H., Kinzie, D., [...] Saxe, G. (2004). Review of child and adolescent refugee mental health. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 43, 24–36.
- Masten, A. S. & Powell, J. L. (2003). A resilience framework for research, policy, and practice. In S. S. Luthar (Ed.), *Resilience and Vulnerability: Adaptation in the Context of Childhood Adversities* (pp. 1–26). New York: Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511615788.003>
- Meyerson, D. A., Grant, K. E., Carter, J. S., & Kilmer, R. P. (2011). Post-traumatic growth in children and adolescents: A systematic review. *Journal of Trauma, Stress Disorder & Treatment*, 31, 949–964.
- Pacione, L., Measham, T., & Rousseau, C. (2013). Refugee children: Mental health and effective interventions. *Current Psychiatry Reports*, 15, 341. doi: 10.1007/s11920-012-0341-4

- Reed, RV, Fazel, M., Jones, L. & Panter-Brick, C. (2012) .A Stein mental health of displaced and refugee children resettled in low-income and middle-income countries: Risk and protective factors. *The Lancet*, 379, 250–265.
- Ressler, E., Tortocini, J., & Marcelino, A. (1993). *Children in War: A Guide to the Provision of Services*. New York: United Nations Children's Fund.
- Rousseau, D. (1995). *Psychological contracts in organizations: Understanding written and unwritten agreements*. New York: Sage Publications.
- Saylor, C.F., Swenson, C., Reynolds S. & Taylor, M. (1999).The Pediatric Emotional Distress Scale: A brief screening measure for young children exposed to traumatic events. *Journal of Clinical Child Psychology*, 28, 70–81.
- Sirin, S. R. & Rogers-Sirin, L. (2015). *The educational and mental health needs of Syrian refugee children*. Washington, DC: Migration Policy Institute.
- Stark, L. (2006). Cleansing the wounds of war, an examination of traditional healing, psycho- social health and reintegration in Sierra Leone. *Intervention*, 4, 206–218.
- Tedeschi, R. & Calhoun, L. (2004). Post-traumatic growth: Conceptual foundations and empirical evidence. *Psychological Inquiry*, 15, 1–18.
- United Nations. (1989). *Convention on the Rights of the Child*. Treaty Series, 1577, 3.
- United Nations Children's Fund (UNICEF). (2016). *Annual Report 2016*. Retrieved on 27 February 2018 from: www.unicef.org/publications/index_96412.html

12

МЕТОДИ И ЕТИКА В ИЗСЛЕДВАНИЯТА НА БЕЖАНЦИТЕ

Маша Вукчевич Маркович и Йована Бьекич¹

Изследванията, свързани с проблемите на бежанците и миграцията, обхващат широк спектър от теми и интереси, но основно засягат хора в ситуации на принудителна миграция и включват свидетелства за страданията на отделните хора, семейства и общности. Тази изследователска област засяга различни видове травма, в които „социални и индивидуални аспекти са неразривно свързани“ (Hamburger, 2018, с. 13, курсивът добавен). Следователно обхватът на изследванията включва както за индивидуалната, така и за социалната травма, чиито корени и последици са заложили в социална матрица (Hamburger, 2017) и влияят върху разказите на поколения причинители и жертви на травми (пак там). С присъщата си сложност тази област, развивана както в полза на науката, така и за целите на политически програми и застъпничество, събира изследвания за политическите и социално-икономическите корени на миграцията, движението на бежанци, предмиграцията, миграцията и постмиграционните фактори и тяхното въздействие върху физическото и психическото здраве и процеса на адаптиране при преселване и интеграция. Изследванията идентифицират системни и социално-политически фактори, които до голяма степен влияят на различните аспекти на бежанското движение и живота на онези, които засяга. Така изследванията и техните резултати представляват мощен инструмент за мотивиране на решения и създаване на политики. От

¹ Изследванията, представени в тази глава, са финансирани от ВКБООН Сърбия чрез проекти, изпълнявани от местния партньор Psychosocial Innovation Network, Белград и Сърбия. Дължим благодарност на Йелена Момирович, Йована Гашич, Ирена Станкович, Татяна Гутич, Андрей Тодорович, Дуња Божович, Ирена Стоядинович, Урош Радманович, Изидора Илич, Теодора Дидич, многобройни преводачи и културни медиатори, които събираха данни, както и научните сътрудници Данка Пуричи Марко Живанович.

една страна, това може да е полезно и да доведе до системни промени и ползи за нуждаещите се от помощ, но също така създава и риск от злоупотреби.

Следователно няма съмнение, че изследванията на социалната травма сред бежанците задълбочават и формират нашето разбиране и имат потенциал да направляват вземането на решения въз основа на научни доказателства. Изследванията от своя страна поставят редица методологични и етични предизвикателства (Clark-Kazak, 2017), които трябва да бъдат внимателно обмислени.

Тук ще обсъдим основни предизвикателства пред изследванията по проблемите на бежанците, обръщайки внимание на контекстуалната зависимост на избираните изследователски теми, практическото прилагане и резултатите, ролята на възгледи и ценности [на изследователите] при определянето на цели и изводи, методологичните и техническите предизвикателства и тяхното влияние върху валидността на резултатите. И накрая, ще обсъдим етичните дилеми и отговорността на изследователите за внимателно обмисляне на тези предизвикателства преди и по време на изследвания свързани с въпросът за бежанците.

Изследвания в контекст: бежанци в Сърбия между 2014 и 2017 г.

Значението на контекста, в който се изследва травмата на бежанците личи най-добре в различията в операционализацията и измерването на травматичния опит. От една страна, „обхватът“ и разнообразието от травматични преживявания значително се различават в зависимост от разделението между бежанците, напр. по страна на произход, пол, възраст и т.н. Това води до ползване на различни инструменти и методи за оценка на травмите (вж. обзорите на Hollifield et al., 2002; Sigvardsdotter, Malm, Tinghög, Vaez & Saboonchi, 2016). От друга страна, ресурсите и социално-политическият контекст в приемащата или транзитните страни също влияят върху преживяването и възприемането на социалната травма от бежанците. За илюстрация даваме обзор на ситуацията в Сърбия и как тези контекстуални фактори се отразяват в изследванията на психичното здраве и травмата в бежанското население.

През 2014 г. в Сърбия има 16 500 търсеци убежище – три пъти повече от 2013 г. Повече от половината от тях идват от разрушената

от война Сирия, следвани от хора от Афганистан, Еритрея, Сомалия, Пакистан и др. (Правителството на Република Сърбия, 2014 г.). По време на бежанската криза през 2015 г. и първото тримесечие на 2016 г. повече от 920 000 бежанци и мигранти преминават през Сърбия. Потокът на нови бежанци се изчислява между 4000 и 5000 души на ден. През март 2016 г. споразумението между ЕС и Турция и официалното закриване на т. нар. балкански маршрут има за цел да сложи край на маршрута от Източното Средиземноморие до Централна и Западна Европа. Макар че тези мерки драстично намаляват броя на новопристигналите бежанци, маршрутът, на практика, не се затваря. Много бежанци избират незаконното преминаване на границата и контрабандистите, на което страните от ЕС, а именно България, Унгария и Хърватия реагират със законодателни промени в областта на предоставянето на убежище, колективни експулсирации и физически прегради. При тези обстоятелства Сърбия се превърна в „щедка“ за повече от 10 000 бежанци и мигранти. Като евентуален бъдещ член на ЕС и трета страна, Сърбия предостави временно подслон и основни условия на живот на бежанци и мигранти в 18 държавни центрове за колективно настаняване, като същевременно бяха издадени много ограничен брой положителни решения за предоставяне на убежище² и по този начин се съхрани статуквото и беше избегнато предоставянето на постоянно решение за бежанците. През 2016 г. и 2017 г. има много опити за нелегално преминаване на границата, тъй като чакането за законно влизане в Унгария е нарастнало до няколко месеца (Weber, 2017). През януари 2018 г. в Сърбия има около 4500 бежанци и мигранти – предимно от Афганистан, следван от Ирак, Пакистан, Иран, Сирия и др.

Тези внезапни промени в политиките и в миграционния контекст налагат различни ограничения в изследванията на психичното здраве и травмата и се отразяват силно на резултатите от изследванията. А именно, през първата половина на 2014 г. успяхме да организираме изследвания, разкриващи травматичните преживявания и психичното здраве на бежанците, като проведохме индивидуални дълбочинни интервюта, с продължителност до два часа, и приложихме обстояни въпросници.³ При големия приток на бежанци трябваше да се приспособим към големия брой потенциални бенефициенти, нуждаещи

² 11 през 2014 г., 30 през 2015 г., 42 през 2016 г. и само три през 2017 г.

³ Проучванията бяха проведени от изследователите на Psychosocial Innovation Network, като част от проекта, финансиран от ВКБООН Сърбия.

се от спешна закрила, както и към липсата на ресурси⁴, което доведе до избора на методология – по-евтините кратки самоотчетни скали, последвани от фокус групи. Все пак през целия период от 2014 до 2017 г. успяхме да съберем данни за травматичните преживявания на бежанците, разпространението на симптомите на най-значимите психични здравни проблеми, като посттравматично стресово разстройство, депресия и тревожност и да оценим различни аспекти на системата за подкрепа на бежанците в Сърбия.

Тези данни ни позволиха да документираме как контекстуалните промени се отразяват на преживяването на лична и колективна травма. Например, от една страна, броят на хората, страдащи от различни травматични събития в своята страна на произход, остава относително стабилен през годините – повече от 80% са принудени да напуснат страната си поради война или ужасяващо събитие, което ги кара да се страхуват за собствената си безопасност или безопасността на своите близки; двама от трима са станали свидетели на унищожаването на населени или необитаеми райони; повече от половината са преживели опити за убийство или друга форма на насилствена смърт на член на семейството или близък приятел. От друга страна, травматичните преживявания по време на пътуването се увеличават драстично след официалното затваряне на границите по източния средиземноморски маршрут. По данни от 2017 г. почти 70% от бежанците и мигрантите са прекарвали време в затвора или в плен при пътуването си, от 65% са иззели лични вещи или пари незаконно или насилствено, на повече от 60% е отказана информация от полицията и двама от трима са станали жертва на физическо насилие, след напускане на родината. В сравнение с данните от 2014 г., процентът на тези, които са били без безопасно скривалище по време на пътуването, се е увеличил от 67% на 81%. Освен това пострадалите от тежки телесни повреди нарастват от 38% на над 50%. И накрая, контекстуалните промени се отразяват най-ясно в преживяванията на децата, обикновено момчетата на възраст 14–17 г., които са силно травмирани по време на опасните пътувания през балканските страни. Превърна се в правило, а не в изключение, да бъдат задържани или лишавани от свобода по маршрута (92%) и да преживяват физическо насилие многократно (84%).

⁴ Наложените от контекста методологически предизвикателства и минималните стандарти за провеждане на изследвания в спешен хуманитарен контекст ще бъдат разгледани по-нататък в тази глава.

Освен това бежанците и мигрантите започнаха да прекарват много повече време в Сърбия, отколкото се надяваха. През 2015 г. можеше да се влезе и излезе от Сърбия за по-малко от ден, докато през 2017 г. половината от бежанците и имигрантите съобщават, че прекарват шест или повече месеца на територията на страната. Дългият престой без ясен правен статут обременява допълнително възприятието за ситуацията и подкопава психическото благосъстояние. Психическата уязвимост стана непоносима, безнадеждността нарастна и многобройните травматични преживявания се превръщат в очаквана реалност за бежанците. В резултат на това разпространението на психични проблеми сред бежанците в Сърбия бележи изключително високи нива, в сравнение с други страни (вж. Bosson et al., 2017; Johnson-Agbakwu, Allen, Nizigiyimana, Ramirez & Hollifield 2014) – при скрининг за психологически проблеми, 91% от бежанците дават положителен резултат и имат нужда от професионална подкрепа за психичното си здраве. Това, което започна като хуманитарна криза прерастна в криза на психичното здраве.

Може с право да се питаме дали и как трябва да се правят изследвания в този контекст – *дали хуманитарната криза е момент за решителни действия или за научни изследвания? Могат ли изследванията да се извършват според академичните и методологичните стандарти? Дали контекстуалните ограничения компрометират валидността на резултатите и водят до немотивирани заключения? Защо човек провежда изследването, кой има полза от него и по какъв начин? Каква е отговорността на изследвателя и как се спазват етичните стандарти?*

Предизвикателства и поуки

Съществува конфликт между отговорността на учения да изследва дадена тема, с което да допринесе за позитивна промяна на света и принципът за следване на строга научна методология. Предизвикателството, свързано с изследванията по бежанска проблематика, особено – на психичното здраве и психичния дистрес по време или непосредствено след хуманитарна криза, е че методологичната дисциплинираност трябва да се подчини на контекста и да служи на най-добрия интерес на уязвимите лица. Може да се твърди, че голяма част от проведените изследвания имат малка научна стойност поради ред методологични недостатъци – от непредставителност на извадката, културно неадекватни инструменти за оценка, пристрастно тълкуване

на качествени данни до пълна липса на научен метод и неоснователни изводи. Това е ясно илюстрирано в системния преглед на психосоциални интервенции при бежанците от Трайбе и колеги (Tribe, Sendt, & Tracy, 2017), който разглежда над 5000 статии и само 40 отговарят на предварително определени критерии. Освен това истинската опасност е, че компрометираните методологии водят до неточни изводи, които могат да имат сериозни практически последици. Например Фазел и колеги (Fazel, Wheeler, & Danesh, 2005, с. 1310) установяват, че „по-големи и прецизни проучвания отчитат по-ниски проценти на разпространение (на сериозни психични разстройства сред бежанците), отколкото проучвания с проблематичен дизайн“. В резултат авторите, извършващи систематични прегледи, призовават за по-голяма методологична прецизност и последователност в изследванията (Sangalang & Vang, 2016). В такъв случай трябва внимателно да се преосмислят стандартите за изследвания на бежанци, да се признаят ограниченията, да се правят по-предпазливи изводи и да се представят по-добре обмислени препоръки. Първото предизвикателство за провеждане на изследвания в хуманитарния контекст е изборът на методологически подход. Доказано е, че комбиниране на подходи дава най-неподправени данни (вж. Hoffman & Robertson, 2016; Weine, Durrani & Polutnik, 2014), тъй като се основава на множество източници и разнообразни видове информация. Изследователят може да преодолее основните ограничения, наложени както върху количествения, така и върху качествения метод. Обхватът на количествената методология често е компрометиран от липсата на утвърдени, културно и езиково адекватни инструменти за изследване на психично здраве при травмата (Gadeberg, Montgomery, Frederiksen, & Norredam, 2017). Дейвидсън и колеги правят критичен бзор на инструментите за оценка, използвани в изследвания на психичното здраве на бежанците от 80-те години на миналия век, и заключават, че макар да има опити да се използват тестове с добра вътрешна надеждност, адаптирани и стандартизирани за изследване на бежанци от различни културни и езикови среди, въпросите за концептуалната и езикова еквивалентност и тест-ретест надеждността често се пренебрегват (Davidson, Murray, & Schweitzer, 2012). Освен това има много пречки за постигане на представителност на популации от бежанската общност. Ентикот и колеги (Enticott et al., 2017), след систематично търсене на академична и „сива“ литература между 1995 г. и 2016 г., откриват само 20 публикации с основна цел да се набере представителна извадка от бежанци за изследвания на психичното здраве. Въпросът за позиционирането – кой и защо провежда

научните изследвания, които компрометират валидността и обективността при интерпретирането на данни, важи както за количествени, така и за качествени методи. Трябва да има разбиране за влиянието и особеностите на културния контекст, така че данните да могат да се интерпретират с отчитане на културните различия, норми и ценности. Например Интервюто за културални различия (АРА, 2000) препоръчва на клиницисти и изследователи да използват приемливи въпроси и да отчитат културните различия при диагностициране и лечение. Освен това качеството и валидността на данните при качествени изследвания в много случаи са в ръцете на преводачи – така въпросът за езиковото разбиране, което е от огромно значение при качествени изследвания, представлява важна пречка за изследванията. И накрая, при качествените методи в последно време се изтъква въпросът за това как присъствието на изследователя влияе върху разказите на бежанците (Bjørkhaug, 2017).

Дори когато се отчитат всички методологически и концептуални ограничения и се прилагат подходи, отчитащи културните специфики, все пак съществуват много практически ограничения, когато изследванията се извършват в контекста на хуманитарната работа. Накратко ще очертаем основните контекстуални ограничения, които могат да компрометират валидността на резултатите от изследванията, според нашия опит в изследвания с бежанци в Сърбия.

- *Условия на работа:* На официалните места за настаняване, като бежански центрове, приемни и транзитни центрове, може да няма подходящо място за провеждане на интервюта и фокус групи. Дори когато има такива места, те често не предоставят възможност за поверителност на разговора, т.е. липсва шумоизолация, хора от персонала на центъра имат достъп по всяко време до тези пространства. Липсата на подходящо място за научна работа може да доведе до невъзможност да се гарантира пълна конфиденциалност, което повдига въпроси за защита от злоупотреба с данни, поставяне на лица в риск, липса на мотивация за участие, въздържане от обсъждане на чувствителни въпроси и цялостно компрометиране на валидността на данните.
- *Време:* При включването на бежанци в изследователския процес е важно да се уточни времето на техния престой на мястото, където ще се проведе изследването. В зависимост от темата и изследователските цели, неочакваното прекратяване на изследователския процес може да доведе до рискове. Изследванията на траматични прежи-

вявания в страната на произход или по време на пътуването, носят риск от възобновяване на спомените от травмиращото преживяване и отключване на емоции, които трябва да бъдат внимателно отработени, защото могат да причинят нови травми. Следователно в случай на ограничена продължителност на престоя на участниците на мястото, където се провежда изследването, трябва да се оценят внимателно рисковете от започване на изследователския процес. Изследователят трябва да има предвид, че първото интервю също може да се окаже последно и внимателно да оцени рисковете, свързани с това.

- *Информирано съгласие и доброволно участие:* Доброволното участие в изследвания и получаването на стандартно информирано съгласие, с описани на хартия пояснения на процеса и процедурата и подпис, понякога е неподходящо при бежанците поради ниските равнища на грамотност или поради други причини участниците да не са склонни да дадат своя подпис. Многобройните травматични преживявания и липсата на системна защита и подкрепа отслабва доверието към другите, особено към членовете на система, отговорна за липсата на подкрепа или решения. Като членове на държавни институции, НПО, международни агенции и т.н., изследователите представляват част от тази система и следователно са белязани като незаслужаващи доверие. В допълнение към липсата на доверие, изследователите често се възприемат като членове на общността, от която в същото време очакват помощ и подкрепа. Това води до властова неравнопоставеност между изследователи и участници, има усещане, че сътрудничеството в научноизследователския процес може да има решаващо значение за достъп до подкрепа или ползи в процедурата за предоставяне на убежище. Следователно участието може да бъде мотивирано от страх, отчаяние или от нереалистични очаквания за помощ (Hyndman, 2000). Изследователи на терен съобщават за признания за страх и безпокойство от участниците по време на интервюто, дори след като са проявили готовност за участие и без колебание са подписали формуляра за съгласие (Vukčević, Dobrić & Purić, 2014). Други съобщават за гнева и разочарованието на бежанците в изследванията, в които са участвали: „Те мислят, че тъй като трябва да приемем [благодарителността], те имат правото да ни питат каквото искат“ (Pittaway & Bartholomei, 2003, с. 7). Освен това много бежанци не са наясно с изследователския процес, тъй като нямат опит или знания за научната работа. Ето защо някои учени предлагат

да се иска информирано съгласие не само в началото на изследователския процес, а и през различните етапи (Block, Warr, Gibbs, & Riggs, 2013), за да се развие и поддържа споделено разбиране за това какво включва всеки етап и за изграждане на отношения на доверие между изследователите и участниците.

Между застъпничеството и науката – отговорност и етика

Тези, които работят в хуманитарни ситуации, са изправени пред двоен императив: Изследването трябва да има едновременно академична стойност и политическа значимост (Jacobsen & Landau, 2003). Силно оспорвана е идеята за поддържането на неутралната позиция, освободена от отговорност в изследванията на бежанците, с оглед на хуманитарния, политическия и социално-икономическия контекст. Учения има отговорността внимателно да преценява собствените си ценности, които оказват влияние на избора на тема и интерпретацията на резултатите, оценявайки както рисковете, така и потенциалната сила и власт, произтичащи от изследване в областта на социалната травма и миграцията.

Първият въпрос е ясно определяне на целта на изследването, което може да изглежда недвусмислено, но когато се премисли внимателно, е много по-сложно. Изследвания на травми носят риск от нова травма; затова, ако целта е само да се документират психологически трудности и страдания, провеждането е неразумно. Предлага се на изследователите, „когато това е възможно, да предложат в замяна някаква реципрочна полза, която може да им помогне да се справят с тези трудности и където е възможно, да носи решения „(Mackenzie, McDowell, & Pittaway, 2007, с. 302), като се апелира към чувството за гражданска и човешка отговорност на учения. В противен случай могат да ги обвинят в нарушаване на доверието, злоупотреба с привилегии и експлоатация на човешкото страдание (Mackenzie et al., 2007). Както твърдят Mackenzie et al. (2007) „изследователите трябва да се стараят да направят повече от минимизиране на вредата като стандарт за етика и да признаят задължението да разработват и провеждат проекти, целящи да осигурят реципрочни ползи за участниците и /или общностите на бежанците“. От другата страна, понякога се провеждат изследвания, чиято единствена цел е да промотират промени, които някой вярва, че трябва да бъдат направени. Това предизвиква въпроси към мотивите, нагласите и цялостната валидност на такова изследване. Професионално и етично задължение на изследователите е да балансират между позицията на застъпник и

учен и да се въздържат от формулиране на категорични твърдения и преувеличаване на тежестта и мащаба на едно изследване.

Вторият въпрос също е свързан и с целта и темата на изследванията. В академична литература по въпроса за психичното здраве на бежанците има прекомерен интерес към психопатологията и устойчивостта. Голяма част от изследванията са насочени към проблеми, а не към силни страни, към трудности, а не способности, и водят до това, че силните страни, устойчивостта и гъвкавостта на бежанците не се извеждат на преден план, за да подхранват и насърчават в еднаква степен с признаването на уязвимост. Това пряко създава обществения имидж на бежанците и затвърждава стереотипите. По този път много проучвания за психичното здраве на бежанците очертават различията между местните и бежанското население. Темата, която е толкова социално чувствителна, извежда въпроса за мотивите за такива изследвания, за наратива, който създават и насърчават, заедно с позиционирането и последиците от обсъждането и тълкуването на резултатите. В контекста на бежанците и миграцията, където политическото решение и социално-икономическият контекст играят такава важна роля, когато в много държави липсват успешни интеграционни политики и сред общностите има размирици и протести, изследвания, които подчертават различията между бежанците и местното население може да бъдат използвани в погрешна посока. И накрая, трябва да се признае силното социално въздействие на изследвания, които налагат етикета „бежанец“ като важна характеристика на индивида, а не като временно състояние. Етикетирането като „второ поколение бежанци“ стимулира трайна идентификация с клеймото бежанец и засилва стигматизацията в местните общности.

Въпросът за отговорността и възможните последици от изследването се разпростира върху имигранти и т.н. – всички имат специфични и различни правни, както и политически последици. Правната процедура по определяне на статут често се провежда в момента на събиране на данни, което затруднява получаването на информация за правния статут на участниците в изследването. В опит да се преодолее това обикновено се използва общият термин за всички участници, но изборът на термин отразява дълбоко вкоренени убеждения и нагласи на учените. ВКБООН (2016) подчертава разликата между бежанци и мигранти и последиците от грешки с тези термини, които

може да имат сериозни последици за живота и безопасността на бежанците. Размиването и неяснотата около двата термина отклонява вниманието от специфичните правни защити, които се полагат на тър-

сещите убежище. Така може да се подкопае обществената подкрепа за търсещите убежище и за самата институция в момент, когато повече бежанци се нуждаят от такава защита, отколкото преди [...] Изборът на думи има значение.

(ВКБООН, 2016, ал. 8)

Заключителни бележки

Предвид изложеното, може да се твърди, че за да се спазят етичните стандарти и да се поеме цялата отговорност на изследванията в хуманитарните дисциплини, преди да започнем изследователския процес, трябва сериозно да обмислим и да отговорим на следните въпроси: Каква е основната цел на моето изследване и защо то е важно за благополучието на участници? Дали директно или индиректно излагам на риск участниците или членовете на общността? Каква е моята лична позиция и как се отразяват моите ценности и убеждения на това изследване? Кой и как може да използва констатациите ми и в чия полза? Нещо повече, след като успее да отговори на горепосочените въпроси преди изследването, ученият трябва да е готов открито да преразглежда позициите си по тези дилеми през целия процес на изследване. Следователно изследвателят трябва да покаже готовност да докладва резултати в разрез с позицията си на застъпничество и да преоценява непрекъснато възгледите и ценностите си, които могат да компрометират валидността на изследванията. В същото време, като разглежда и обсъжда тези въпроси, човек може да осъзнае по-добре колко е проблемно постигането на неутралност в изследванията, когато става дума за хуманитарен и бежански контекст, и за където личната отговорност към целта на изследването и неговите последствия, е неизбежна.

Библиография

- American Psychiatric Association (APA). (2000). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (4th ed.). Arlington, VA: American Psychiatric Publishing, Inc.
- Bjørkhaug, I. (2017). Tales of Loss and Sorrow: Addressing Methodological Challenges in Refugee Research in Uganda. *Forum for Development Studies*, 44(3), 453–471. Retrieved on 15 December 2017 from <https://doi.org/10.1080/08039410.2017.1305443>
- Block, K., Warr, D., Gibbs, L. & Riggs, E. (2013). Addressing ethical and methodological challenges in research with refugee-background young people: Reflections from the field. *Journal of Refugee Studies*, 26(1), 69–87. Retrieved on 20 December 2017 from <https://doi.org/10.1093/jrs/fes002>
- Bosson, R. S., Williams, M. T., Schlaudt, V. A., Carrico, R. M., Peña, A., Kotey, S., [...] Kanter, J. (2017). Evaluating mental health in Cuban refugees: The role of the Refugee Health Screener-15. *University of Louisville Journal of Refugee & Global Health*, 1(1), 15–23.
- Clark-Kazak, C. (2017). Ethical Considerations: Research with People in Situations of Forced Migration. *Refugee*, 33(2), 11–17.
- Davidson, G. R., Murray, K. E., & Schweitzer, R. D. (2012). Review of Refugee Mental Health Assessment: Best Practices and Recommendations. *Journal of Pacific Rim Psychology*, 4(1), 72–85. Retrieved on 16 January 2018 from <https://doi.org/10.1375/prp.4.1.72>
- Enticott, J. C., Shawyer, F., Vasi, S., Buck, K., Cheng, I. H., Russell, G., [...] Meadows, G. (2017). A systematic review of studies with a representative sample of refugees and asylum seekers living in the community for participation in mental health research. *BMC Medical Research Methodology*, 17(1), 1–16. Retrieved on 18 December 2017 from <https://doi.org/10.1186/s12874-017-0312-x>
- Fazel, M., Wheeler, J., & Danesh, J. (2005). Prevalence of serious mental disorder in 7000 refugees resettled in western countries: A systematic review. *The Lancet*, 365(9467), 1309–1314. Retrieved on 11 February 2018 from [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(05\)61027-6](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(05)61027-6)
- Gadeberg, A., Montgomery, E., Frederiksen, H., & Norredam, M. (2017). Assessing trauma and mental health in refugee children and youth: A systematic review of validated screening and measurement tools. *The European Journal of Public Health*, 27(3), 439–446. Retrieved on 14 December 2017 from <https://doi.org/10.1093/eurpub/ckx034>.
- Government of the Republic of Serbia. (2014). *Migration Profile of the Republic of Serbia*. Retrieved from www.kirs.gov.rs/docs/migracije/migracioni%20profil%202014.pdf

- Hamburger, A. (2017). Genocidal Trauma. Individual and Social Consequences of the Assault on the Mental and Physical Life of a Group. In D. Laub & A. Hamburger (Eds.), *Psychoanalysis and Holocaust Testimony: Unwanted Memories of Social Trauma* (pp. 66–91). London: Routledge.
- Hamburger, A. (2018). New Thoughts on Genocidal Trauma. In A. Hamburger (Ed.), *Trauma, Trust, and Memory: Social Trauma and Reconciliation in Psychoanalysis, Psychotherapy and Cultural Memory* (pp.13–22). London & New York: Routledge.
- Hoffman, S. J. & Robertson, C. L. (2016). A systematic review of Karen refugee health. *International Journal of Migration, Health and Social Care*, 12(1), 1–15. Retrieved on 25 January 2018 from <https://doi.org/10.1108/IJMHSC-04-2015-0010>
- Hollifield, M., Warner, T. D., Lian, N., Krakow, B., Jenkins, J. H., Kesler, J., Westermeyer, J. (2002). Measuring Trauma and Health Status in Refugees. *Jama*, 288(5), 611. Retrieved on 4 February 2018 from <https://doi.org/10.1001/jama.288.5.611>
- Hyndman, J. (2000). *Managing Displacement: Refugees and the Politics of Humanitarianism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Jacobsen, K., & Landau, L. (2003). The Dual Imperative in Refugee Research: Some Methodological and Ethical Considerations in Social Science Research on Forced Migration. *Disasters*, 27(3), 185–206. Retrieved from www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/14524045
- Johnson-Agbakwu, C. E., Allen, J., Nizigiyimana, J. F., Ramirez, G., & Hollifield, M. (2014). Mental health screening among newly-arrived refugees seeking routine obstetric and gynecologic care. *Psychological Services*, 11(4), 470–476.
- Mackenzie, C., McDowell, C., & Pittaway, E. (2007). Beyond ‘do no harm’: The challenge of constructing ethical relationships in refugee research. *Journal of Refugee Studies*, 20(2), 299–319. Retrieved on 3 March 2018 from <https://doi.org/10.1093/jrs/fem008>
- Pittaway, E., & Bartolomei, L. (2003). *Field Research Report, Kakuma, Kenya and Thai–Burma Border*. Sydney: Centre for Refugee Research, University of New South Wales.
- Sangalang, C., & Vang, C. (2016). Intergenerational trauma in refugee families: A systematic review. *Journal of Immigrant and Minority Health*, 19(3), 745–754. Retrieved on 5 March 2018 from <https://doi.org/10.1007/s10903-016-0499-7>
- Sigvardsson, E., Malm, A., Tinghög, P., Vaez, M., & Saboonchi, F. (2016). Refugee trauma measurement: A review of existing checklists. *Public Health Reviews*, 37(1). Retrieved on 28 February 2018 from <https://doi.org/10.1186/s40985-016-0024-5>
- Tribe, R. H., Sendt, K.-V., & Tracy, D. K. (2017). A systematic review of psychosocial interventions for adult refugees and asylum seekers. *Journal of Mental*

Health, 1–15. Retrieved on 27 February 2018 from <https://doi.org/10.1080/09638237.2017.1322182>

UNHCR. (2016). UNHCRViewpoint: 'Refugee' or 'Migrant' –Which Is Right? Retrieved on 1 May 2018 from www.unhcr.org/news/latest/2016/7/55df0e556/unhcr-viewpoint-refugee-migrant-right.html

Vukčević, M., Dobrić, J., & Purić, D. (2014). *Mental health of asylum seekers in Serbia*. Serbia, Belgrade: UNHCR.

Weber, B. (2017, June). *The EU-Turkey Refugee Deal and the Not Quite Closed Balkan Route*. Friedrich Ebert Stiftung/Dialogue Southeast Europe. Retrieved from <http://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/13436.pdf>

Weine, S. M., Durrani, A., & Polutnik, C. (2014). Using mixed methods to build knowledge of refugee mental health. *Intervention*, 12(1), 61–77. Available at <https://doi.org/10.1097/WTF.0000000000000071>

13

ПСИХИЧНОТО ЗДРАВЕ ПРИ БЕЖАНЦИТЕ

Резултати от дискусия в работна група

*Никола Атанасов, Дияна Джурич, Александра Хаджич,
Камелия Ханчева, Хорст Кехеле, Диана Риджич
и Марко Томашевич*

Работният семинар „Психичното здраве при бежанците“ събра за обмяна на опит психотерапевти, психоаналитици и експерти, работещи с бежанци и ветерани от войните. Основна цел на срещата е представянето и обсъждането от различни перспективи патологичните явления, срещани при бежанците и възможните подходи към третирането им.

Ситуацията

Натъкваме се на един очевиден факт в съдбата на бежанците – че те се намират в дълготрайна травматична ситуация, в която почти всеки преживява емоционално сътресение. Може ли обаче да кажем, че при бежанците се срещат повече проблеми в психичното функциониране, отколкото сред останалото население? Изследванията и метаанализите показват, че сред бежанците има значително повече проблеми с психичното здраве, в сравнение с небеганците (Abbott, 2016; Silove, Ventevogel, & Rees, 2017). Едно проучване, проведено в Германия, показва, че при повече от половината участниците има признаци на психично разстройство, а една четвърт от тях проявяват симптоми на посттравматично стресово разстройство (ПТСР), депресия или соматични нарушения (Kaltenbach et al., 2017), които са най-честите психични нарушения, открити при бежанците (Silove et al., 2017; Steel et al., 2009). Резултати от изследвания показват и повишен риск за отключване на шизофрения (Abbott, 2016).

Повишеното наличие на психични разстройства сред бежанците повдига въпроса дали всички наблюдавани явления са сипмптоми на психична болест, или са реакции на една крайно стресираща ситуация? Отговорът зависи от това как се дефинират психичните проблеми. Логично е да се очаква, че разпределението на психичните разстройства (психози, шизофрения, депресия) ще бъде същото, както сред останалото население. Също така е логично да се очаква, че продължителната травматична ситуация може да отключи разстройства, които иначе не биха се проявили. Голяма част от наблюдаваните при бежанците реакции като тревожност, скръб, възмущение или страх са психопатологични само ако са прекомерни. Понякога дори на паническите атаки или психотичните епизоди може да се гледа като на ситуативни реакции на при крайно стресиращи обстоятелства. Така че заключението, направено в нашата дискусия, изглежда съответства на направеното от Силове и колеги (Silove et al., 2017, с. 130), които твърдят: „Данните за разпространението, получени при крос-секционните епидемиологични изследвания не позволяват да се направи ясно разграничаване между ситуативните форми на дистрес и същинското психично разстройство“.

Прилагането на подобен модел, съобразен със ситуативни променливи, се подкрепя и от изследователските данни, показващи, че хора, живеещи в социална изолация и постоянно получаващи негативна обратна връзка, имат повишена чувствителност към социален стрес, която може да увеличи податливостта им на психична болест (Abbott, 2016). Рискът от развитие на психотични разстройства е по-голям сред хората, живеещи в чуждо обкръжение: например цветнокожи емигранти в страни с преобладаващо бяло население и с нисък дял на население от тяхната собствена етническа група (Abbott, 2016).

Към тези проблеми съвременните теоретични модели се обръщат с една многосистемна еко-социална рамка за описание на преживяванията на бежанците (Silove et al., 2017).

В тази рамка, психичното разстройство се разглежда като крайния продукт на дисбаланса при въздействието на множество фактори в обкръжението, а не като вродени или вътрепсихични проблеми в индивида. От тази гледна точка разграничаването между нормални и патологични реакции става донякъде неясно и променливо, като особеностите на екологичният контекст определят посоката, в която се придвижва индивида по континуума на стреса

(Silove et al., 2017, с. 133)

Един от експертите – психологът Марко Томашевич от Центъра за развитие на социални политики Кликаktiv в Белград – разказа за създадената от него програма за доброволци, предлагаща първа помощ на бежанци и подпомагаща ги в посрещането на основните им нужди и в използването на ресурсите на местната общност. По време на работата на терен групата, осъществяваща програмата, регистрира различни проблеми и потребности. Преживяването на преобладаващо негативни емоции – силна тревожност и гняв – е основна характеристика на психичното функциониране в първоначалния етап. По късно тези емоции отстъпват място на депресивност и resignation. Най-големият източник на тревожност за бежанците е непредвидимостта и неизвестното бъдеще. Ужасите на войната разклащат представата за един възможен сигурен свят. От едно безопасно и предсказуемо място, светът внезапно се превръща в несигурен и непредвидим, което провокира необходимостта от информация, която да осигури минимална стабилност. Сблъсквайки се с ригидната административна система в Сърбия, която не предоставя необходимата информация, бежанците обикновено реагират с гняв, а когато проблемите или изчакването продължават повече време, хората реагират с отчаяние. Гневът, насочен към някои от предоставящите подкрепа хора или институции (обикновено от някоя неправителствена организация), може и да се окаже полезен, защото мотивира служителите да се ангажират и да търсят необходимата на бежанците информация. От друга страна, ако тази или други стратегии се окажат неефективни и липсата на информация трае по-продължително време, бежанците започват да реагират с отчаяние. Започва очевидно стесняване на публичния репертоар, водещо до ригидни модели на взаимодействие и ангажиране на психиката с една-единствена цел – да достигнат мястото на мечтите им. Когато обаче го достигнат и мечтата не се сбъдне, реакцията е депресия. Нереалистичните очаквания, че в мечтаните страни ги очакват безгрижие и безопасност, правят последствията от разочарованието, настъпващи от несбъдването на мечтите, още по-опасни.

Промяната в житейската ситуация води до промяна на очакванията за стожерите на съществуването. Хората се променят под въздействието на остър или хроничен стрес (нека си представим какви са били очакванията на сирийците от живота преди да избухне войната – да живеят подреден живот уреден и защитен от закони). Войната им донася шок и необходимостта да се адаптират към една нова ситуация.

Специфични патологични явления при бежанците

Може ли да се говори за специфики в психичното функциониране на бежанците, които да намират обяснение само и единствено в особената ситуация на живот, в която се намират?

Както споменахме по-горе, според изследванията при бежанците се наблюдават повече психопатологична симптоматика. Въпреки че симптоматиката, сама по себе си не е специфична, тя се проявява у хора, които при други обстоятелства не биха развили патологични симптоми. Връзката между травматичното преживяване и неговите последствия се опосредства от личността и нейната организация, от наличието или отсъствието на по-раншни травматични преживявания и – преди всичко – от контекста на преживяването. Както казва Варвин (Varvin, 2017): „Реакцията на личността на жестокостите, както и реакциите на другите хора и на обществото като цяло определят до голяма степен съдбата на травмираната личност и нейната група“ (с. 19).

Важно е също така да имаме предвид, че съществуват различни групи бежанци и че има разлика между бежанци и икономически или политически емигранти. Тези групи имат различна мотивация за придвижването си, различни очаквания и желания. Типични за бежанците от войни са преживяванията на скръб, тъга и тревожност. Икономическите емигранти имат по-големи очаквания, пътуват най-често сами и може да бъдат по-гневни, агресивни или нетърпеливи.

Има разлики между бежанците, придвижващи се със семействата си и тези, които пътуват сами. В първия случай може да се наблюдава едно забележително явление: често мъжете се дезорганизируют напълно, докато жените успяват да запазят спокойствие. В търсене на обяснение, трябва да се вземе предвид, че в традиционните ислямски култури мъжът е глава на семейството и носи отговорност за функционирането и благодействието на членовете му. Невъзможността да се изпълнява тази функция в отчайващата нова ситуация може да се преживее като много болезнена безпомощност. Същото явление е наблюдавано и описано и от друг наш експерт (вж. Гамзе Йозчюрюмез, глава 8 от този сборник) при сирийски бежанци в Турция.

Очевидно дезорганизацията на мъжете, извадени от тяхната културална роля, е свързана с по-общия проблем на дифузията на идентичността и нейните последствия. По думите на Силове: „Масивното разкъсване на семейните и социални мрежи в контекста на екстремни нарушения на човешките права подкопава базисното чувство на свързаност при бежанците; много от тях се изолират и загубват доверие в

структурите на властта“ (Silove et al., 2017, с.133). Един възможен резултат от това е хроничният гняв, който може провокира или задълбочи семейните конфликти и в много случаи да влоши ситуацията и преживяванията на съпругата и децата. Поради определени културални норми този хроничен гняв може да предизвика екстремистко поведение.

Такова развитие бе илюстрирано с пример, даден от Томашевич, за едно афганистанско семейство, минаващо през България, което е малтретирано от престъпници, маскирани като „полицаи“. Единият от „полицайте“ отрязва пръста на дъщерята пред очите на цялото семейство. Унижаването на мъжа пред цялото му семейство от представители на друга култура може да го провокира да търси възмездие. Това възмездие може да се насочи към всички членове на групата (в този случай на културата), чиито представители са предизвикали унижението. Един „достоеен“ начин за отмъщение може да бъде превръщането в екстремист и саможертвата в името на голямата цел.

Друг специфичен проблем е междупоколенческото предаване на травмата. Клиничните изследвания показват, че травматичните преживявания водят до дефицити и изопачаване на психичните репрезентации. Травмираните хора се опитват да организират преживяванията си в несъзнавани сценарии, намиращи проявление в техните отношения към другите хора и към себе си (Faimberg, 2005; Hancheva, 2018; Varvin, 2017). Някои нови изследвания показват, че травмата може да се унаследява биологически (епигенетично) чрез един вид памет на клетките (Kellermann, 2009, 2015). Има също така данни за увеличение на риска от шизофрения във второто поколение мигранти; това се вижда от метаанализите на изследвания, проведени предимно в Северна Европа (Abbott, 2016).

Един често срещан симптом, добре познат както на клиницистите, така и на правната система, е вторичната печалба от болестта (компенсаторна невроза) – в случаите, когато жертвите на травми не искат повече да работят и се осланят на получаваните компенсации. Нерядко този симптом е последствие от посттравматичен стрес, поради което може да се очаква появата му и при бежанци. Една от участничките в уъркшопа – Дияна Джурич, бе наблюдавала подобно поведение в продължение на повече от 20 години в работата си с травмирани ветерани от войната в Института по физическа медицина и рехабилитация в Баня Лука. Друго интересно нейно наблюдение е, че дори в случаите, когато симптомите на посттравматичното стресово разстройство изчезват, те може да се възобновят отново, когато лицето изпадне в ситуация на безпомощност.

Психосоциална подкрепа и интервенции

В различните стадии и времеви периоди от придвижването на бежанците са възможни и необходими различни видове психологически интервенции. Най-често подходът към психичните разстройства при бежанците е консултиране и краткосрочна психотерапия, но също така и психофармакология и психо-социални интервенции (Silove et al., 2017). Увеличават се данните, че психоаналитичните терапии помагат на травмираните и че този по-задълбочен подход може да работи с теми, които не се засягат от другите терапии: например да подпомогне справянето с травмата чрез подобряване на рефлексивното функциониране (Varvin, 2017, с. 20).

От друга страна, научните изследвания на места с недостатъчни ресурси, представят данни за ефективността на терапии, предлагани от местния персонал, дори от хора с ограничена подготовка (Elbert et al., 2017).

На базата на опита, натрупан от нашите експерти в тяхната клинична и работа на терен, ние стигнахме до заключението, че наистина за бежанците може да бъдат полезни различни психотерапевтични методи, също в комбинация с медикаменти и психо-социални интервенции. Важно е обаче подходът да бъде гъвкав и адаптиран към индивидуалните нужди. Най-общо възникват два въпроса:

1. Какъв е най-добрият подход за бежанците в преход?
2. Какво може да се направи за тези, които вече са се установили в дадена страна?

Бежанци в преход

За бежанците, които се придвижват към избраната от тях страна, изглежда има най-голяма необходимост от кризисни интервенции, насочени към предотвратяване на психични и соматични разстройства. Превенцията включва преди всичко предоставяне на информация, след това медицински прегледи, валидиране и нормализиране на чувствата, осигуряване на подслон и безопасност. Много полезни може да бъдат релаксиращите дейности като творчески ателиета, спортни занимания и др. Предоставянето на информация е от най-голямо значение за психичното благополучие. Достоверната и навременно получена информация създава чувство за безопасност и сигурност, така необходими на бежанците по пътя им към избраната

страна. Еднакво важно е и предоставянето на адекватна информация за избраната страна – крайна дестинация, както и за нейната политическа и административна система, след като бежанците вече са стигнали там, за да може те да придобият увереност в справянето с необходимите за установяването процедури и да започнат нов живот. Марко Томашевич и неговият екип ни дадоха един забележителен пример за кризисни интервенции с новопристигнали бежанци, с които те са работили в Белград, Сърбия и Прищина, Косово.

Между началото на август и края на декември 2015 по време на работа на терен, екипът събира данни за основните интервенции, предоставяни на бежанците в Савски венац, район в центъра на Белград. Данните от това изследване не са публикувани към момента на провеждане на семинара и тук ще бъдат предоставени някои предварителни резултати. Броят на отделните интервенции, преброени от доброволците е 17 552. Бежанците, останали в Белград за повече от 72 часа, са получавали интервенции неколкостранно, така че общият брой включва и тях. 68 процента от получилите подкрепа бежанци са били момчета в пубертета или в млада зряла възраст (между 17 и 30 години) (вж. табл. 13.1). Това разпределение отразява както възрастта и пола на бежанците, преминаващи през тази централен район на Белград, но също и факта, че когато доброволец или служител се свързва със семейството, мъжът е този, който го представлява и решава каква подкрепа и помощ е необходима.

Ако погледнем кои са били най-търсените от бежанците интервенции, ще видим, че най-често търсено е било предоставянето на информация – около 48% от всички интервенции. Оказването на хуманитарна помощ – както с хранителни, така и с нехранителни стоки – възлиза на около 22% от интервенциите. Психологическата и медицинската помощ възлизат на около 11% всяка, а застъпничеството и посредничеството – на по около 7%. Опитът на екипа показва, че предоставянето на необходимата информация е тясно свързано с психичното благополучие на бежанците, защото намалява несигурността и тревожността, свързани с настоящата ситуация. Всички споменати интервенции могат да се считат за психо-социална подкрепа.

Табл. 13.1 Брой и процент на интервенциите според възрастта и пола

	<i>Брой</i>	<i>Проценти</i>
Момчета 0–5 години	492	2,80
Момичета 0–5 години	480	2,73
Момчета 6–16 години	897	5,11
Момичета 6–16 години	537	3,06
Млади мъже 17–30 години	11 972	68,21
Млади жени 17–30 години	1179	6,72
Мъже 31–60 години	1410	8,03
Жени 31–60 години	554	3,16
Мъже 61 и повече години	18	0,10
Жени 61 и повече години	13	0,07
ОБЩО	17 552	100,00

Както споменахме, анализът на потребностите на бежанците подкрепя предположението, че докато пътуват към избраната от тях страна, най-силната им потребност е тази от информация (може да я назовем „глад за информация“). Допълнение към това предположение е фактът, че най-успешните медицински интервенции според доброволците са били тези, при които бежанците са получили уверение, че соматичните им симптоми не са признаци на някаква сериозна болест или разстройство, а са следствие от изтощение; това може да се обясни и като потребност от сигурност по отношение на тяхното здраве и здравето на близките им.

Нашето заключение е, че наред с директната психологична подкрепа (чрез нормализиране на чувствата им, валидизация и активно-рефлексивно слушане) предоставянето на информация и медицинската помощ на практика също са изиграли ролята на психологическа подкрепа, намалявайки тревожността.

Екипът наблюдава само малко на брой случаи на хора с очевидни симптоми на клинична депресия. Освен тревожност, немалко хора изразяваха гняв като реакция на безпомощността при сблъсък с липсата на реакции или пък в известен смисъл с агресивните реакции на системата на техните опити да преминат легално през Сърбия. Обект на гнева са ставали не само представители на системата, но също и доброволци.

Бежанци, установили се в желаната страна

След установяването си в дадена страна бежанците се сблъскват с друг вид проблеми – проблеми, свързани с материалната обезпеченост и адаптацията на отделния човек или семейството към новите условия. От гледна точка на психологическата помощ това е периодът, когато може да се приложат гореспоменатите психотерапевтични, психосоциални и медицински интервенции. Много полезни може да бъдат и психоедукативни интервенции (напр. обучение на родителите да се отнасят към техните деца по подходящ начин, да интегрират опита си и да намират смисъла на личната и семейната им история) и рехабилитация.

В нашия работен семинар участваха експерти с дългогодишен опит в рехабилитацията на ветерани от войната. Тези ветерани, често страдащи от посттравматичен стрес, имат преживявания, сходни с преживяванията на бежанците от войната. Ето защо може да очакваме, че терапевтични подходи, оказали се успешни при едните, ще доведат и до добри резултати при другите.

Дияна Джурич и Диана Риджич съобщиха, че в работата си се фокусират върху собствените ресурси на клиентите, върху тяхната устойчивост, гъвкавост и силни страни. Диана Риджич прилага успешно Когнитивно-поведенческа терапия (КПТ) за справяне с хронична болка и с живота след ампутация на крайник, като терапията се предлага като самостоятелен метод или като част от интегрирана мултимодална и интердисциплинарна програма за справяне с болката. Данните от практиката и от изследванията показват, че КПТ подобрява функционирането и качеството на живота. Този модел се базира на създаването на силна терапевтична връзка, насърчаваща клиентите да възприемат един активен, насочен към решаване на проблеми подход за справяне с предизвикателствата. Терапевтично действие имат както насърчаването на ветераните да се фокусират върху това, което могат да контролират – собствените реакции и поведението си – така

и различни стратегии за самоуправление. В терапевтичната работа се набляга на собствените ресурси на клиентите с цел да станат способни да бъдат терапевти на самите себе си в бъдеще.

От професионална гледна точка е важно да се отбележи, че представява голяма трудност при работа с травма да се говори на медицински език за психологична и особено за психотерапевтична работа. Поради това психолозите се изправят пред опасността да загубят интегритета си в една административна система, която не е пригодена да чуе действителните психологични потребности на хората, формулирани на езика на преживяванията.

Заклучение

Отправна точка при всички интервенции следва да бъде установяването на специфичните потребности на бежанците, като се започне с простото питане от какво имат нужда. Работата на хората от помагащите професии трябва да бъде пригодена към потребностите и културната специфика на клиентите във всяка една фаза от процеса на подпомагане. Важно е да бъде показано уважение към бежанците чрез признаване на ограниченията и трудностите на техните преживявания, но също така и на тяхната устойчивост, гъвкавост и жизненост.

Освен това опитът и изследванията показват, че индивидуалната работа не е достатъчна. От първостепенна важност е създаването на подкрепящо обкръжение. Тази задача изисква да се работи със семейството (ако е налично), с общностите и с държавната администрация. В предоставянето на психологическа помощ трябва да участват множество институции. Всички тези интервенции обаче могат да имат ефект само ако обществото като цяло разбира екстремния характер на преживяванията, през които са преминали бежанците и тяхната спешна нужда от помощ за справяне с травмата и подкрепа за избягване на повторното травмизиране и маргинализирането. Варвин пише (вж. също Hamburger, 2018):

„Без признаване на травматичните събития на обществено, културно и политическо равнище индивидуалната и групова работа с травматичните преживявания може да бъде крайно затруднена. Ако чувства на нереалност и фрагментация, не бъдат признати и потвърдени като често следствие от травматизма, тези чувства могат да се задълбочат и продължат.“

(Varvin, 2017, с. 20)

Библиография

- Abbott, A. (2016). The troubled minds of migrants. *Nature*, 538, 158–160.
- Elbert, T., Wilker, S., Schauer, M., & Neuner, F. (2017). Dissemination psychotherapeutischer Modelle für traumatisierte Geflüchtete: Erkenntnisse aus der Traumarbeit in Krisen und Kriegsregionen. *Nervenarzt*, 88, 26–33.
- Faimberg, H. (2005). *The Telescoping of Generations*. London: Routledge.
- Hamburger, A. (2018). New Thoughts on Genocidal Trauma. In A. Hamburger (Ed.), *Trauma, Trust and Memory: Social Trauma and Reconciliation in Psychoanalysis, Psychotherapy and Cultural Memory* (pp.13–22). London & New York: Routledge.
- Hancheva, C. (2018). Narratives in the family: History spoken and elided – theoretical considerations and initial observations on a Bulgarian sample. In A. Hamburger (Ed.), *Trauma, Trust and Memory: Social Trauma and Reconciliation in Psychoanalysis, Psychotherapy and Cultural Memory* (pp.61–68). London & New York: Routledge.
- Kaltenbach, E., Härdner, E., Hermenon, U., Schauer, M., & Elbert, T. (2017). Efficient identification of mental health problems in refugees in Germany: The Refugee Health Screener. *European Journal of Psychotraumatology*, 8(sup2), 1389205. Retrieved on 15 January 2018 from <https://dx.doi.org/10.1080/20008198.2017.1389205>
- Kellermann, N. (2009). *Holocaust Trauma: Psychological Effects and Treatment*. New York: Universe.
- Kellermann, N. (2015). *Epigenetic transgenerational transmission of Holocaust trauma: A review*. Unpublished paper. Retrieved on 14 May 2018 from www.researchgate.net/profile/Natan_Kellermann/publication/284350803_Epigenetic_transgenerational_transmission_of_Holocaust_trauma_A_Review/links/5651e9dd08ae1ef929754433.pdf
- Silove, D., Ventevogel, P., & Rees, S. (2017). The contemporary refugee crisis: An overview of mental health challenges. *World Psychiatry*, 16(2), 130–139. Retrieved on 16 February 2018 from <http://doi.org/10.1002/wps.20438>
- Steel, Z., Chey, T., Silove, D., Marnane, C., Bryant, R. A., & van Ommeren, M. (2009). Association of torture and other potentially traumatic events with mental health outcomes among populations exposed to mass conflict and displacement: A systematic review and meta-analysis. *Journal of the American Medical Association*, 302(5), 537–549. doi:10.1001/jama.2009.1132
- Varvin, S. (2017). Our relationship with refugees: Between compassion and dehumanization. *American Journal of Psychoanalysis*, 77(4), 359–377.

ЧАСТ III

ДЕЦА БЕЖАНЦИ

Увод към Част III

Славица Тутневич

Бежанците, деца и младежи, често са подложени на множество травматични събития и тежки загуби, а стресовите фактори ги съпровождат и в приемащата страна. Преди да започне евакуацията или бягството, много деца вече са потънали в атмосфера на военни безчинства и множество травматични събития в родната им страна, като: постоянно чувство на несигурност, страх за живота, загуба на близки или жестоки насилия. Възможно е да е бил възпрепятстван достъпът им до храна, до здравни услуги и образование, може да са били отнети насилствено от родителите си и в най-крайните случаи – да са затворени в концентрационни лагери, изнасилвани и принудени да проституират или директно замесени във военни действия като деца-бойци (Klingman, 2006). Изселването или бягството сами по себе си са психологически сложни събития и може сериозно да засегнат нормалния процес на развитие на детето, особено ако децата са принудени да напуснат без близките си семейството. При преселението децата могат да изпитват чувство на дълбока скръб и изолация, стреса на бежанския лагер, дискриминация по културен и езиков признак и често – пълно неразбиране на езика и културата на приемащата държава.

В тази част обсъждаме влиянието на преживени травматични събития при деца и младежи бежанци. Травмата може да окаже силно въздействие върху емоционалното, поведенческото, когнитивното, социалното и физическото функциониране на децата (Perry et al., 1995). Засегнатите сфери на увреждане включват, но не се ограничават до: привързаност, физиологично функциониране, емоционална регулация, дисоциация, регулиране на поведението, когнитивно функциониране и аз-концепция (Cook et al., 2017). Има поне два фактора, които правят травмата при децата различна от тази при възрастните: 1) специфичната уязвимост на все още развиващите се психика и телесност, които могат да реагират на непоносима болка с промяна на хода на растежа; и 2) фактът, че способността на детето да се справи с трудности силно зависи от семейната среда, тъй като разгръщането на травмата се преплита с адекватното разпознаване и удържане на тревожността от диадата и по-

средством отношенията дете – родител (Kaplan & Hamburger, 2017). Ще разгледаме непосредствените и дългосрочните последици от съприкосновението на децата с травматични преживявания, произтичащи от бежанския им опит, но също така и потенциалните пътища за устойчивост, гъвкавост и посттравматичен растеж от гледна точка на развитието.

Започваме тази част от книгата с теоретично описание на въздействието на травмата от принудителна миграция върху психичното функциониране на децата бежанци. Камелия Ханчева (глава 14) обобщава основните причини за тази травма в три категории: 1) провал на обичайната очаквана среда и последваща кумулативна травма на развитието; 2) раздяла, загуба и насилие – преживени или наблюдавани; и 3) трансгенерационно предаване на травмата. В търсене на обяснение на психичното и физическото измерение на пътуването на децата бежанци Ханчева интегрира в единна хипотеза невидимите вътрешни процеси и последици от травматизацията с видимите аспекти на повторното заселване и адаптиране към нова среда.

В следващите глави теоретичните допускания са илюстрирани с ярки описания на психичните преживявания и физическия опит на децата бежанци, разказани с думите на самите деца. Следва проучване на Маша Аврамович и Биляна Станкович, което анализира (Глава 15), психосоциалните услуги за подкрепа, организирани от *Снасете децата*, НПО за бежанските деца в Сърбия през 2017 г., под формата на пространства за деца и младежи в бежанските лагери. Проучването показва, че за децата бежанци особено ценни се оказват следните измерения на горепосочените услуги за психо-социална подкрепа: а) близки взаимоотношения с работниците на терен и връстниците, б) отпускаща атмосфера и положителни чувства и в) възможности за участие в дейности, които смятат за значими. В глава 16 Славица Тутневич дава нов прочит на травматичните преживявания на дете бежанец, двадесет и пет години по-късно. Внимателният преглед на автобиографичните спомени на бивши бежанци затвърждава хипотезата за решаващата роля на родителския капацитет за емоционална саморегулация в името на поддържането на благосъстоянието на детето. Проучването също така подчертава възможността за посттравматичен растеж чрез интегриране на положителен опит на децата бежанци, който ги прави по-приспособими и компетентни да се справят с нови проблеми и ситуации и снижава зависимостта от материалните аспекти на съществуването.

В глава 17 Леони-Мари Анфт се фокусира върху двойното търсене на идентичност у младите бежанци, докато те се заселват в своите нови страни. Анфт обсъжда двойното предизвикателство за установяване на

стабилна идентичност в хода на миграцията при младите и особено – при непридружените деца. Разнообразните фактори за вътрешен растеж и устойчивост, които се отнасят най-вече до сигурна и подпомагаща среда със стабилни взаимоотношения и възможността за активно участие, могат да сложат край на усещането на децата, че са безпомощни жертви.

Финалната глава в тази част представлява подробен доклад от семинара на експерти по проблемите на децата бежанци, който се проведе в Сараево, Босна и Херцеговина през 2017 г. в рамките на проекта Миграция – травма в преход. Участващите изследователи и хора от практиката, пряко ангажирани в работа с деца бежанци по балканския маршрут, обсъдиха основните проблеми и належащите нужди както на децата, така и на хората от помагащите професии, които отговарят за тяхната безопасност и благосъстояние. Камелия Ханчева (глава 18) обсъжда основните теми, обхванати на семинара, с фокус върху въпроса за справянето, държането и удържането на психичната и физическата реалност на децата бежанци по време на пътуването им до страните от Европа. Предизвикателството да бъдеш човек, който започва пътуването като отговорен юноша със семейни очаквания и надежди и завършва като „непридружаван малолетен“ в зависимо положение на дете се дискутира по отношение на правните, социално-културните и психосоциалните последици, чрез примери за типични проблеми и възможни решения.

Библиография

- Cook, A., Spinazzola, J., Ford, J., Lanktree, C., Blaustein, M., Cloitre, M., DeRosa, R., Hubbard, R., Kagan, & Mallah, K. (2017). Complex trauma in children and adolescents. *Psychiatric Annals*, 35(5), 390–398.
- Kaplan, S., & Hamburger, A. (2017). The Developmental Psychology of Social Trauma and Violence – The Case of the Rwanda Genocide. In D. Laub & A. Hamburger (Eds.), *Psychoanalysis and Holocaust Testimony: Unwanted Memories of Social Trauma* (pp. 104–124). London: Routledge.
- Klingman, A. (2006). Children and war trauma. In K.A. Renninger, I. E. Sigel, W. Damon & R. M. Lerner (Eds.), *Handbook of Child Psychology: Child Psychology in Practice* (6th ed., Vol. 4, pp. 619–652). Hoboken, NJ: John Wiley.
- PPerry, B. D., Pollard, R. A., Blakley, T. L., Baker, W. L., & Vigilante, D. (1995). Childhood trauma, the neurobiology of adaptation, and “Use-dependent” development of the brain: How “States” become “Traits”. *Infant Mental Health Journal*, 16(4), 271–291.

ДЕТЕ БЕЖАНЕЦ: ПРЕХОД, МИГРАЦИЯ И ПРЕХОДНИ ФЕНОМЕНИ

Камелия Ханчева

Споменаването на бежанци, особено когато това са деца, непременно извиква асоциации под формата на картини от новинарските хроники, спомени от чутото или видяното и емоции. Независимо от личната история, професионалната и индивидуалната ангажираност с проблема, темата неотменно резонира силно във всеки от нас. За онези, които са преживели някакво преселение (доброволно или принудително), съживяването на спомените може да бъде болезнено и неприятно, поради което да предпочитат да избягват темата. За други, спомени могат да провокират импулс за действие – да спасяват, да помагат или обратно, да отмъщават и унищожават. Често изненадващо силна вътрешната реакция се поражда именно у онези, за които опитът от подобен характер остава недостъпен, отвъд съзнаването.

Една възможна посока в търсенето на отговори е в рамките на етологичната парадигма и теорията на привързаността, където се предполага, че поведението на защита и грижа за малките от дадения вид е част от унаследеното и при хората спонтанно поведение при вида на дете (Bowlby, 1969). Друга възможна посока за изследване е връзката между ранната позиция на пълната зависимост и безпомощност на бебето (преживяна, но недостъпна за спомена) и това, което си представяме или на което сме свидетели като преживяно от детето, принудено да мигрира.

Вътрешните образи и представи за децата бежанци трябва да бъдат съпоставени с данните от външната реалност, представени в числа, според които над една трета от всички бежанци са деца (*The Guardian*, 2016, 3 февруари). Децата бежанци се разделят на две основни категории: 1) деца, които пътуват сами или в групи с други деца; и 2) деца, пътуващи със семействата си. Първата категория се състои предимно от момчета в късна тийнейджърска възраст. Това са юноши, официал-

но известни като „непридружени малолетни или непълнолетни“, които през 2017 г. съставляват около 13% от всички деца бежанци (UNHCR, 2017). Втората категория са деца, които пътуват с членове на семейството и/или родителите си.

Основните предизвикателства и трудности, пред които са изправени всички мигранти, независимо от възрастта, пола и културата им, са много сходни, но има особености при децата бежанци, които могат да останат пренебрегнати или неразбрани поради непознаване на характеристиките на нормативното и индивидуално-психологическото развитие.

В следващите раздели ще бъде проследено въздействието на принудителната миграция върху психологическото функциониране на децата. Да бъдеш бежанец, търсещ убежище или непридружен малолетен или непълнолетен е потенциално травматично преживяване. Причините за това са свързани с различни нормативни и ненормативни процеси в детското развитие, групирани в три основни класа: 1) провал на *обичайната очаквана среда* и последваща кумулативна травма на развитието; 2) раздяла, загуба и насилие – преживени или наблюдавани; и 3) трансгенерационно предаване на травмата.

В текста се обсъждат травматичните корени и евентуални последици на преживявания свързани с насилие, принуда и загуба, както и защитните фактори, спомагащи за преодоляването и интегрирането на преживяното. Представени са някои насоки относно процеса на интеграция, разглеждан в своята неизменно двойна насоченост: 1) навътре, като процес на интегриране на опита на бежанците във вътрешен план на идентичност и личен разказ и 2) навън, като действия насочени към реално географско придвижване и приспособяване към външната реалност.

Преход, чувство за агентност и провал на обичайната очаквана среда

Детството е период на непрекъснати промени, натрупвания, структуриране и преструктуриране на това, което ще стане самата същност на личността на порасналия човек. Развитието често се възприема като преход от една фаза към друга. В тази концептуализация конотацията на понятието „преход“ е по-скоро положителна, отразяваща нови възможности и разширяващи се хоризонти. Основният преход в човешкото психо-социално развитие е от детството към зрелостта и

именно този период се нарича юношество (Delaroché, 2005). Образът на очакваните промени е различен според социо-културния контекст и исторически период, но основните предизвикателства и стремежи остават същите – да се формира психо-социална идентичност, да се открие адаптивен баланс между стремежът към автономия и необходимостта от привързаност.

Водещите въпроси в следващия раздел са:

При какви обстоятелства преходът може да стане травматичен, или възможно ли е изобщо да се избегне травматизмът на прехода?

Какво се случва, ако има съвпадане във времето между нормативния преход към зряла възраст, характеризиращ се с еманципация, експанзия и напускане на дома с един принудителен преход – от всичко родно и познато към абсолютно неизвестното?

Преходът към зрелостта

В световната литература, включително научно-психологическата, битова традиция да се поетизира юношеството (Erikson, 1950; Lewin, 1935). Често се използват метафори за пътуване, експанзия и завладяване на нови територии. В съвременната ситуация на бежанска криза съществува опасност, метафорите да са силно подвеждащи за наблюдателите и изследователите. Необходимо е да се направи ясно разграничение и постоянно да бъде напомняно, че когато става дума за юноши бежанци, съществуват поне две нива на разбиране и интерпретиране на понятията за: 1) преход, 2) пътуване и 3) свобода. В живота на тези пораснали деца или млади хора това, което се предполага, че е нормативна криза, съвпада с криза от различна величина. Несравними са юношеският бунт срещу възгледите и ценностите на родителското поколение, често последван от напускане на дома в търсене на приключения, с принудата да напуснеш дома си при реална заплаха за живота.

Нормативният преход на юношеството е процес, вграден в историческия момент, в социалния контекст на конкретно време и място (Coleman, 2010). Той предполага пробни действия и движения напред към разширяване или тестване на границите, но също и назад към познатия комфорт и безопасността на детството и дома. Това е генерална репетиция за живота като възрастен, осигурена с грижа от отговорните възрастни около юношата и подкрепена от важните фигури, отношенията с които често търпят трансформации, но рядко биват прекъснати. Преходът за бежанците е страшен, защото се случва в реално време и често без вероятност за връщане. Далеч от метафоричното пътуване към

независимост, пътуването на бежанците е бягство от смъртни заплахи. Но парадоксално, свободата не е присъща нито за нормативния преход нито за прехода на бежанците.

За юношите бежанци, както и за техните връстници, стремежът към независимост и автономия е във фокуса на голяма част от взаимодействията им с другите и със света. Да бъдеш бежанец, независимо от възрастта си, връща хората в положението на почти пълна зависимост (Porobić, глава 10, този том). Данните от множество изследвания сочат, че бежанците по време на пътуването и преди окончателното си заселване се чувстват лишени от самата същност на своята идентичност като възрастни хора – правото на свободен избор. Доминиращите преживявания в периода на преход включват чувство на безпомощност, неразбиране, липса на чувство за агентност и контрол, които са тясно свързани с по-ранните етапи от живота; например, когато човек е дете.

Чувство за агентност, континуитет и свобода

В светлината на гореизложеното как тогава може да се опише преживяването на децата бежанци? Докъде може да стигне процесът на регрес към по-ранен етап в психосоциалното развитие?

Вероятно първоначалните преживявания на непридружените малолетни и непълнолетни са драматично и преждевременно усещане за (оказваща се в следствие илюзорна) свобода. Разказите от пътуването на непридружени деца често описват един повтарящ се цикъл на бягство, осуетени опити, задържане и последващ опит да се следва това, което се смята за избрана дестинация и цел на пътуването (Hancheva, глава 18, този том). Сериозно е възпрепятствано подържането на чувството за агентност, идеята, че намеренията, усилията и желанията ти са отчетени от другите хора и имат значение и влияние върху случващото се. Действията и взаимодействията на непридружените малолетни и непълнолетни със социалните системи влияят върху техните възприятия за себе си и водят до чувство за провал и безпомощност. Това пряко влияе върху идентичността им, която се корени не само във феноменологичния континуитет, но и в континуитета на чувството за агентност – разбирано като усещане и вътрешна убеденост, че изборите, решенията и действията ти оформят посоката на движението ти през света. Чувството за агентност е основният организатор на чувството за себе си, на целеполагането и смисъла (Bandura, 2006). Юношите, лишени от усещането, че тяхното съществуване, желание и избор имат значение и могат да предизвикат промяна в заобикалящия

ги свят, са изложени на риск от развитие на депресивни симптоми и/или отрицателна идентичност, самовъзприемане като не особено ценни и лесно заменяеми. От друга страна, един от основните фактори, допринасящи за развитието на гъвкавост и устойчивост при децата бежанци, е възможността да взимат активно участие при решаването на възникващите проблеми (Melzak, 1999). Възможността да се правят реални избори и да се изгражда или възстановява чувството за агентност в актуалните взаимодействия със социалната система укрепва чувството за лична идентичност.

В метафоричен план, преходът на юношеството има една важна цел – трябва да запази континуитета и себетъждествеността на преживяванията и да интегрира идентификациите от детството в личната идентичност (Erikson, 1968). За юношата бежанец травматичният потенциал на прехода се крие в атаката към кохерентността на разказа за живота. Внезапните сринове във всички поддържащи сигурността структури, непредсказуемостта и непостоянството, причинени или от насилие, или от слабост и пропуски в капацитета на отговорните възрастни, водят до провал и разпад на обичайната очаквана среда (Cicchetti & Valentino, 2006), което затруднява подържането на кохерентност в субективния свят на преживяванията и възпрепятства нормативния ход на психо-социалното развитие.

Миграция: раздяла и загуба

Днес по света над 50 милиона деца са мигрирали през граница или са били принудително разселени в рамките на собствените си държави (Garin et al., 2016). Повече от половината са прогонени поради военни конфликти, а между 2010 и 2015 г. броят на децата бежанци се е увеличил с около 75% (Garin et al., 2016).

Принудителната миграция е огромно предизвикателство. Последиците са разделени семейства и общности, а бежанците деца и юноши, освен с физическата раздяла и откъсване от дома, трябва да се справят и с дългосрочните „емоционални последици на преживения досег със смъртта, насилието, отмъщението, объркването и потайността, раздялата, загубата, множеството промени и изгнанието“ (Melzak, 1999, с. 407).

Различни са причините, оформящи се в решението да се емигрира. Понякога това решение изглежда повече като наложено от обстоятелствата, отколкото като доброволен акт на промяна. В немалко случаи миграцията е единственият начин да се избегне сигурна смърт.

За децата бежанци, ако домашната среда е разбита или се изгуби усещането за безопасност и защитеност у дома, чувството за принадлежност е сериозно компрометирано. Последниците са: 1) загуба на чувство за себе си или дезорганизация в процесите на изграждане на идентичност; и 2) потискане на креативността и любопитството и способността за изследване на вътрешните и външните реалности.

Повтарящите се предвидими, натрупващи се преживявания, които формират идентичността, неизменно са свързани с конкретни места. Подобно на човешкото тяло, което е пресечната точка на обективния и субективния живот, мястото, наречено дом, е естественото, натурално и реално, но и субективно място на преживяванията. Идентичността се дефинира като усещането да се чувстваш у дома си в собственото си тяло (Erikson, 1968) – и домът е синоним на безопасното, предсказуемостта и познатото; обратното на зловещо, ужасяващо – „недомашно“ (Freud, 1919). Не случайно първият въпрос в интервюто за оценка на привързаността при възрастни (AAI – инструмент, оценяващ вътрешните работни модели и качеството на взаимоотношенията) е насочен към семейната конфигурация, но и към местата, на които човек е отраснал, и наличието или не на множество промени и премествания (George, Kaplan, & Main, 1985).

Промяната на дома и мястото което обитаваш е предизвикателство, независимо от обстоятелства и факторите, тъй като води до нарушаване на ежедневния ритъм, а с него и на предсказуемостта и сигурността в живота. Адаптивният капацитет към променящата се среда е присъщ на всички живи организми, но когато промените и загубите са многобройни и/или се отричат или изкривяват, цялостната адаптация е сериозно възпрепятствана.

Раздяла

Често фактът, че миграцията означава временна или постоянна раздяла и/или загуба, остава непризнат. Боулби, интерпретирайки Фройд, заявява, че източникът на най-голямо страдание в детството е да бъдеш (из)оставен сам (1973). За децата бежанци вътрешната ситуация отразява точно това преживяване за изоставеност, захвърленост в света. Обръщането на пасивната позиция – да бъдеш изоставен, в активна – да изоставиш, напускайки дома – може само да задълбочи чувството им на неудобство и неуместност на изпитвания страх, опустошителна самота и объркване. В релационната психоаналитична парадигма на раздялата се гледа като на потенциално травматичен

фактор, от една страна, поради силните негативни емоции, които тя предизвиква, и които могат да доведат до дезорганизация на психичното функциониране. Фонаги и колеги (Fonagy, Gergely, Jurist & Target, 2002, с. 133) обръщат специално внимание и на друга важна страна на губещото се при раздялата с фигурата на привързаността, и това е „не връзката и свързаността [с тази фигура], а възможността да се създаде регулаторен механизъм от по-висок порядък: адаптивна стратегия за оценка и реорганизация на психичните съдържания.“ Загубата на „обекта-контейнер“ носи заплахата от разпадане и дезинтегриране на аза и размиване на границите (Бион, 1961). Децата, напускащи домовете си, преминават през държавните граници, пътуват сами и се сблъскват с предизвикателства и преживявания сериозно разклащащи чувството им, че възрастните могат да им гарантират сигурност и безопасност. Неуспехът на околната среда да осигури структура и да гарантира непрекъснатостта на човешкото преживяване за себе си води до загуба на доверие и объркване. Практическият въпрос: „На кого мога да се доверя, за да ме води по пътя?“, няма еднозначен и лесен отговор. Често срещана, но и очаквана е заблудата, възрастните, които с готовност обещаваат и подкрепят желанията на детето, да се възприемат като по-надеждни от тези, които са по-отговорни и вместо лъжливи обещания се опитват да направят разочарованията поносими и да поднасят реалността „на малки дози“ (Winnicott, 1964). Децата бежанци по пътя си са изложени на висок риск от злоупотреби, лесно могат да станат жертва на трафик и екстремни форми на насилие и лишения.

Отричане на загубите

Миграцията може да бъде концептуализирана като процес на множество тежки, често необратими загуби, които протичат на конкретно и на абстрактно ниво. Първо, детството се губи като позиция на сигурна зависимост. Второ, губиш хора – роднини, семейство и близки, които формират чувството за принадлежност. Трето, губят се ключовите компоненти на идентичността – държавата, културата и езикът.

Предполага се че бежанците бягат от непоносими и неописуемо ужасни обстоятелства. Бягат за да се спасят, да оцелеят. Затова идеализирането на родината, мястото или хората, които си оставил бягайки, е трудно обяснимо, изглежда неоснователно и трудно за приемане. Важно е да се помни, че наред с всичките зловещи и ужася-

ваши преживявания, бежанците оставят след себе си и сърцевината, корените на чувството, че има място на земята, което наричаш дом. Загубата на мястото, от където произхождаш, заплашва същността на идентичността.

Да се *отричат* загубите е един възможен защитен механизъм, който дава временно решение на тежките емоционални преживявания, съпровождащи бягството. В дългосрочна перспектива, основният въпрос не е дали са настъпили раздели и загуби, а колко дълго скръбта може да бъде задържана и при какви условия е възможно да се отключи възстановителният, лечебен процес на скърбене и траур. Неизтъгуваните загуби имат силно влияние, затрудняващо на много нива психологическото функциониране и често биват предавани през поколенията.

Друг опит за справяне с загубите води до използването на различни защити. Децата мигранти се разкъсват между *разцепване* и *идеализация* на миналото и бъдещето. Тотално лошите или тотално добрите обекти, спомени и фантазии нарушават процеса на интеграция на положителните и отрицателните аспекти в цялостен образ (Akhtar, 1999). Спомените не могат да бъдат оставени в миналото, загубите не могат да бъдат приети и изтъгувани, бъдещите цели не могат да се използват за реалистично планиране и всичко това прави живота в настоящия момент невъзможен. Скърбенето по изгубената родина намира израз в застиналост, копнеж, дезорганизация и отчаяние (Furnham & Bochner, 1986), които се редуват с възбуда и вътрешна принуда да се действа, в моментите, когато идеализацията на „обещаната земя“ взима връх. Трудността да се разпознаят и признаят тези противоречиви преживявания, създават объркване и празнота, срам и вина. Когато човек е изправен пред външни загуби, това неизменно резонира във вътрешен план, като активира страховете и тревожности, че интернализираната доброта също ще бъде безвъзвратно изгубена (Klein, 1991 [1940]).

Когато загубите се преживяват в детска или юношеска възраст, справянето, под формата на преминаване през тъгата и скръбта и адаптирането към реалността по продуктивен и креативен начин, е критично зависимо от достъпа на детето до възрастни, които да могат „да понесат да бъдат свидетели“ на преживяното или разказаното, да развият и предлагат обяснение на много нива и да удържат и толерират неопределеността. Шейла Мелзак, в дискусиата си за терапевтичната работа с деца и юноши бежанци, посочва няколко важни фактора за развитие на гъвкавост и устойчивост, които включват: 1) способността „да използва естествените лечебни процеси (като

игра, сънища, традиции в общността и ритуали), за да се постигне осмисляне и преработване на екстремните събития“ Melzak, (1999, с. 416). Фонаги и колеги (Fonagy et al., 2002) описват този процес като осмисляне на опита с помощта на по-зрели добронамерени умове и сърца на възрастни; 2) способността „да използва процесите на изцеление в общността: споделяне, разказване на спомени и поддържане на семейни истории, легенди и ценности, които се свързват с алтруизъм, съпричастност, надежда и ангажираност“ (Melzak, 1999, с. 416). Друг благотворен момент при процесите на преработване на загубите и травмите събместно с по-широката общност е, че се предотвратява организирането на идентичности около „избраната травма“, отрицателна идентичност или маргинализация.

Насилието – преживяно или наблюдавано, и въпросът за смисъла

Децата бежанци и непридружените малолетни и непълнолетни се сблъскват с насилие в различни форми. Да си обект или свидетел на насилие е всепризнат рисков фактор в развитието, въпреки че и до този момент не са напълно изучени механизмите, пътищата и обхватът на въздействие върху функционирането и структурирането на психичното, като и върху поведението. Когато деца в много ранна възраст станат свидетели на плашещи събития, като например смъртта на любим човек или насилие в общността, те разчитат на фигурите на привързаност да ги защитят, да им помогнат да осмислят преживяванията си и да се справят с чувствата си. Дори при еднократно травматично събитие, ефектът върху вътрешния свят може да бъде дълбоко и трайно дестабилизиращ. За юношата-мигрант, преживяванията по време на прехода се свързват с травматичните преживявания от по-ранни етапи, натрупват се и моментите от пътуването и живота в изгнание, които често са ретравматизиращи. Когато личната история на детето е белязана от множествен тръвматизъм, това често активира един порочен кръг на свръхбдителност, изкривяване на афекта и когнициите и преживявания за загуба на реалността или дереализация (чувство за собствената нереалност).

Едно травматичното преживяване има огромно въздействие върху емоционалния и цялостния психичен свят. Травматизираният човек често смята, че нещо съществено и част от самата му същност е изгубено завинаги, и че той никога повече няма да бъде същият. Усещането за защитеност и сигурност, което е съществувало преди травматич-

ното събитие, е изгубено или силно разклатено, заменено от трайно чувство на страх и всепроникваща тревога. В подобно състояние на вцепенение и „онемяване“ децата трудно могат да бъдат достигнати и подпомогнати от професионалистите. От разбирането на този процес и неговите прояви, зависи друг важен момент в рехабилитацията и психологическото подпомагане на травмирани деца и младежи – за различните етапи и фази на травматичното въздействие са подходящи същностно различни интервенции. Понякога, интервениране в ранната след-шокова фаза може да възпрепятства протичането на биохимични реакции, които са изключително важни за оцеляване по време на травмата (Lanyado & Horne, 1999). Да се удържат суровите емоции и поведенческите избухвания е първоначално необходимото условие, преди изобщо възстановяването да може да започне, и едва тогава, чрез разказването и преразказването на личната история и преживяното, да се поемат предизвикателствата на реалността и да се постигне смисъл, интегриращ факта на травматичното преживяване.

Трансгенерационно предаване на травмата в семейства на бежанци

Предизвикателствата, пред които са изправени децата, пътуващи със семействата си, са от различно естество от тези за непридружени малолетни и непълнолетни. Това, което често бива пренебрегвано или забравяно, е, че „травмата [...] е заразна“ (Renn, 2012, с. 110), защото се предава през взаимодействията и отношенията между хората. Описани са най-малко два механизма на подобно предаване – несъзнаваната, невербална афективна вълна на предаване в настоящия момент и трансгенерационното предаване на силно емоционално заредени преживявания от едно към следващото поколение. Конкретният развитиен етап, на който е детето по време на травмата, определя периметъра на възможни влияния, а на всеки последващ етап в развитието съществува потенциалната възможност да се променят възприятията и представите за този минал момент.

През ранните етапи на развитие, формирането на особена връзка (сигурна привързаност) с родителска фигура е условие, необходимо за оцеляването. Това първо значимо отношение се явява посредник в отношенията с външния свят. По подобен начин в юношеството водещите фигури, направляващи младия човек през света на възрастните, оказват огромно влияние върху психичното развитие. И в двата

случая качеството на привързаността се явява протективен или рисков фактор по отношение на адаптацията. Рискът е налице, когато в индивидуалната история има поредица от negliжиране на нуждите и сигналите, изкривено или подменено съдържание на преживяното от детето или нечувствително отразяване (Fonagy et al., 2002), всичко това (поотделно или в комбинация) причинява кумулативна травма. Опустошителните резултати от такива ранни неблагоприятни преживявания значително компрометират чувството за доверие и в резултат на това подкопават по-късната адаптация. Последните изследвания показват, че чувството за епистемично доверие, изградено в отношенията с отразяващите и доброжелателни умове на грижещите се възрастни, води до по-голяма независимост на преценките (Fonagy & Allison, 2014). Качеството на привързаността и отношенията между детето и основния грижещ се имат опосредстващ ефект и, парадоксално, могат не само (благодарно) да защитават, но и да усилват (негативните) ефектите от междупоколенческата травма, през действието на процесите на проекция или идентификация. Анна Фройд разкрива механизъм на защита, наречен „идентификация с агресора“ (Freud, 1937), който действа като форма на изгласване от съзнанието и на чието действие се дължи натрапчивия подтик към повторение.

Боулби, в своята статия „Да знаеш какво не се предполага че знаеш и да чувстваш какво не трябва да чувстваш“ (Bowlby, 1979, превод автора), описва процеса на общуване в семейната система, който се случва отвъд думите. Родителите, в опита си да предпазят децата или самите себе си, изолират и замлъкват за определени сцени и преживявания. Ехото на съдържанието и емоционалният резонанс на тези преживявания обаче често продължават да оказват силно въздействие върху мисли, чувства и поведения, по един недокрай осъзнаван начин. Съдържанието, което родителите се опитват да скрият от децата, или взаимодействията, които децата намират за твърде непоносими, за да ги мислят, или детските мисли и действия, които предизвикват непоносима вина или срам, са блокирани, но не и заличени. Родителите, които са бежанци, са в много уязвимо състояние. Често предизвикателствата срещнати по пътя надхвърлят техните материални и/или емоционални ресурси. Действащи под допълнителен стрес, за да служат като щит за децата си, те често се огъват под непоносим натиск. Родителите се чувстват безпомощни и безнадеждни, а катастрофални (несъзнавани) фантазии и емоционалното бреме се предават усилени при децата, свидетели на унижения и безсилието на родителите си.

Вторият механизъм на предаване, известен като „травматизация от второ поколение“, засяга дори децата, родени дълго след преселването. Често обяснението на редица иначе неразбираеми емоционални нарушения при децата, може да се крие тук. Фрайберг, Аделсън и Шапиро (1975) изследват трансгенерационната динамика на това, което наричат „призраци в детската стая“. Призраци от минали преживявания в семействата на бежанци (изоставените роднини, сцените на насилие или травматични загуби), „нанасят вреда и пакостят на историческия или пространствен порядък“ и „се явяват репетицията по сценария на семейната трагедия“ (Fraiberg et al., 1975, с. 388). Неназованото преживяване не може да бъде интегрирано и има тенденция да се преживява отново във всяко следващо поколение, без да носи облекчение на емоционалното напрежение.

Преходни феномени: опитът на среща или бежанец

Маршрутите на бежанските вълни (като например Балканския маршрут) могат да бъдат картографирани и проследени, отваряни или блокирани, но също толкова важно е да се проследят вътрешните маршрути както на мигрантите и бежанците, така и на хората в приемащите общества. Основният психологически въпрос в дискусиата за бежанците е как, кога и къде е възможно да се проведе среща. Човек може да прекоси териториите, без да бъде проследен, но пресичането на живота на друг човек рядко е незабелязано. В момента изглежда, че бежанците и местните жители се срещнат на кръстопът. Ако се използва потенциалът на този „момент“, можем да станем свидетели и участници в едни истински „моменти на среща“ (Stern et al., 1998, с. 909). Творческият потенциал в тези моменти, както е описано в психоаналитичните текстове (Stern et al., 1998), придвижва отношенията на друго ниво. Ако бежанците и местните жители могат да се срещнат и развият в тази връзка, преговорите за противоречията та и преодоляването на различията би могло да се осъществи на друго ниво.

Къде би могло да се намери мястото за такава среща?

В „Локализиране на културния опит“ Доналд Уиникът използва като мото прекрасен текст, за който се твърди, че е от стихотворение на Рабиндранат Тагор. В него се описва как децата „играт“ на брега на морето на безкрайни светове (1971 [1967]). При цитирането Уиникът

заменя думата „срещат се“ с „играят“, което има смисъл на психоаналитична интерпретация.

Ако „брегът на морето“ и „децата“ се поставят в едно изречение в контекста на дискусиите за бежанците, неизбежно извикват ужасяващи кадри и образи. Но Уиникът предлага морския бряг като едно потенциално място, където са възможни срещи на различните хора и светове. Не че бежанците и местните хора се различават в човешката си природа, но пластове на неизбежните разлики, както и спецификата на приликите, често се пренебрегват или остават неизговорени. Първоначално всеки човек, като предвербално бебе, няма изградени начини да символизира. Символизацията помага да се издържат празните моменти, мълчанието и неизвестността. Ситуацията на бебето е поразително подобна на положението на бежанците. Морският бряг е истинско място за срещи, но по-важното е да се локализира потенциалното психологическо пространство, където може да се случи среща. Това пространство е създадено от нуждите и ограниченията и на двете страни. То е организирано около парадокса на намиране в действителност на това, което е било създадено във фантазията, без обаче да се поставя под съмнение „истинската природа“ (въображаема или реална) на това, което е било намерено. Ако някой не успее да създаде потенциално пространство, непрекъснатостта между него сами и обкръжението е нарушена и връзката с друго човешко същество става невъзможна. Според Уиникът въображението дава възможност да се срещнем и да бъдем част от живота на друг човек.

Способността да се символизира изгубеното и липсващото, прави възможно споделянето на това съдържание с другите. Представянето на това, което е загубено, но и на това, от което имаме нужда или искаме да намерим, е признанието на индивида за недостатъчност (Green, 1983 [1980]), което става източник на надежда, че процесът на даване и получаване с благодарност може да започне.

Библиография

- Akhtar, S. (1999). The immigrant, the exile, and the experience of nostalgia. *Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 1(2), 123–130.
- Bandura, A. (2006). Towards a psychology of human agency. *Perspectives in Psychological Science*, 1(2), 164–180.
- Bion, W. R. (1961). *Experiences in Groups and Other Papers*. London: Tavistock Publications. [Reprinted London: Routledge, 1989; London: Brunner-Routledge, 2001.]
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and Loss* (Vol. 1: Attachment). New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1973). *Attachment and Loss* (Vol. 2: Separation). New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1979). Knowing what you are not supposed to know and feeling what you are not supposed to feel. *The Canadian Journal of Psychiatry/La Revue canadienne de psychiatrie*, 24(5), 403–408.
- Cicchetti, D., & Valentino, K. (2006). An Ecological-Transactional Perspective on Child Maltreatment: Failure of the Average Expectable Environment and its Influence on Child Development. In D. Cicchetti & D. J. Cohen (Eds.), *Developmental Psychopathology* (Vol 3., pp. 129–202). Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, Inc.
- Coleman, J. (2010). *The Nature of Adolescence*. London & New York: Routledge.
- Delaroché, P. (2005). *Psychanalyse de l'adolescent*. Paris: Armand Colin.
- Erikson, E. H. (1950). *Childhood and Society*. New York: W.W. Norton & Company.
- Erikson, E. H. (1968). *Identity: Youth and Crisis*. New York: W.W. Norton & Company.
- Fonagy, P., & Allison, E. (2014). The role of mentalizing and epistemic trust in the therapeutic relationship. *Psychotherapy*, 53(3), 372–380.
- Fonagy, P., Gergely, G., Jurist, E., & Target, M. (2002). *Affect Regulation, Mentalization, and the Development of the Self*. New York: Other Press.
- Fraiberg, S., Adelson, E., & Shapiro, V. (1975). Ghosts in the nursery: A psychoanalytic approach to the problems of impaired infant–mother relationships. *Journal of the American Academy of Child Psychiatry*, 14(3), 387–421.
- Freud, A. (1937). *The Ego and the Mechanisms of Defence*. London: Karnac Books.
- Freud, S. (1919). The 'Uncanny'. In J. Strachey (Ed.), *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Volume XVII (1917–1919): An Infantile Neurosis and Other Works* (pp. 217–256). London: Hogarth Press.
- Furnham, A., & Bochner, S. (1986). *Culture Shock: Psychological Reactions to Unfamiliar Environments*. London: Methuen.
- Garin, E., Beise, J., Hug, L., & You, D. (2016). *Uprooted: The Growing Crisis for Refugee and Migrant Children*. UNICEF. Retrieved on 6 February 2018 from www.unicef.org/videoaudio/PDFs/Uprooted.pdf

- George, C., Kaplan, N., & Main, M. (1985). *The Adult Attachment Interview*. Unpublished manuscript, University of California at Berkeley.
- Green, A. (1983 [1980]). La Mere Morte. In A. Green, *Narcissisme de vie, narcissisme de mort* (pp. 222–253). Paris: Les Editions de Minuit.
- The Guardian*. (2016, 3 February). Retrieved on 19 March 2018 from www.theguardian.com/world/2016/feb/03/un-one-third-refugees-sailing-europe-children
- Klein, M. (1991 [1940]). Mourning and Its Relation to Manic-Depressive States. In J. Mitchell (Ed.), *The Selected Melanie Klein* (pp. 146–174). London: Hogarth Press.
- Lanyado, M., & Horne, A. (1999). *The Handbook of Child and Adolescent Psychotherapy*. London & New York: Routledge.
- Lewin, K. (1935). *A Dynamic Theory of Personality*. New York: McGraw-Hill.
- Melzak, S. (1999). Psychotherapeutic Work with Child and Adolescent Refugees from Political Violence. In M. Lanyado & A. Horne (Eds.), *The Handbook of Child and Adolescent Psychotherapy* (pp. 405–429). London & New York: Routledge.
- Renn, P. (2012). *The Silent Past and the Invisible Present: Memory, Trauma, and Representation in Psychotherapy*. London & New York: Routledge.
- Stern, D., Sander, N., Nahum, L., Harrison, A. M., Lyons-Ruth, K., Morgan, A. C., [...] Tronick, E. Z. (1998). Noninterpretive mechanisms in psychoanalytic therapy. *International Journal of Psycho-Analysis*, 79, 903–921.
- UNHCR. (2017). Europe Monthly Report. Retrieved on 15 March 2018 from <https://data2.unhcr.org/es/documents/download/61936>
- Winnicott, D. W. (1964). The World in Small Doses. In D. W. Winnicott, *The Child, the Family, and the Outside World* (pp. 69–74). Harmondsworth: Penguin Books.
- Winnicott, D. W. (1971 [1967]). The Location of Cultural Experience. In D. W. Winnicott, *Playing and Reality* (pp. 128–140). Hove & New York: Brunner-Routledge.

15

„ТУК НАМЕРИХ МЯСТОТО СИ“

Гледната точка на децата бежанци в Сърбия
относно програмите за психосоциална подкрепа

Маша Аврамович и Биляна Станкович

Увод¹

През 2015 г. една трета от всички кандидати за убежище в ЕС са деца. Техният брой достига почти 400 000, като една четвърт са непридружени от възрастни (Комитет на Европейския съюз, 2016). Тези цифри показват, че децата са в челните редици на бежанската криза, изложени на всички предизвикателства и рискове на миграционния процес. През последните две години Сърбия е транзитна страна за повечето деца бежанци, които пътуват по „Балканския маршрут“. Според официалните източници до 2018 г. децата съставляват почти половината от всички бежанци и мигранти, които преминават през Сърбия и броят им надхвърля 20 000 души (Krašić, Milić, & Šahović, 2017).

Предвид тенденцията броят на децата – мигранти да нараства, през 2012 г. Комитетът на ООН за правата на детето (КПДОН) провежда обща дискусия по тази тема. Разгледани са конкретни въпроси на миграцията в европейския контекст и особено – в контекста на Югоизточна Европа. Комитетът подчертава значимостта на даването на приоритет на КПДОН по всички въпроси, свързани с деца мигранти, тъй като децата, независимо от миграционния си статут, имат право

¹ Изразяваме своята благодарност на децата, които споделиха своя опит с нас. Изследването се провежда в рамките на проект „Програма в движение – Изграждане и подкрепа на потенциала на специалистите на терен за развитие и работа по програми за предоставяне на психосоциална подкрепа за деца мигранти“, реализиран от Центъра за създаване на култура за правата на децата С31, в партньорство със Save the Children International.

на защита на техните права (UN Committee on the Rights of the Child, 2012). Препоръчва се цялостен и всеобхватен подход за идентифициране на нуждите на децата, основан на принципите и документите на КПДОН, с приоритизация на правата на детето по отношение на всички други политики и практики (UNCRC, 2012). В процеса на миграция децата попадат в различни ситуации на уязвимост (Dottridge, 2008; Galonja, Morača, Avramović, & Diegoli, 2012). Нуждата от предоставяне на подходяща психо-социална подкрепа на всеки етап от процеса на миграция е призната като неразделна част от решенията в най-добър интерес на детето.

Като част от отговора на бежанската криза в Сърбия, Международната организация „Спасете децата“ (Save the Children) предлага някои услуги за предоставяне на психосоциална помощ на децата бежанци под формата на кътове за деца и младежи. Детските пространства (ДЦ) и младежките кътове (МК) са проектирани като защитени пространства за деца в процес на придвижване, за да им се осигури защита от психосоциални и физически рискове, както и възможности за учение и развитие. Те предоставят възможност на децата и младежите бежанци да участват в различни дейности, които им позволяват да учат, да играят и да общуват в безопасна среда.

Детското включване и съучастие в инициативите е един от основните принципи на Конвенцията на ООН за правата на детето, като се явява предпоставка за нарастване на тяхното благосъстояние и зачитане на правата им. Съобразяване с детското мнение при всякакви житейски условия, овластяването на децата като ползватели на услуги, създадени специално за тях и изграждане на механизъм за съветване и обратна връзка са право и основа за качествена грижа (Avramović & Žegarac, 2016; Lansdown, 2005; O'Donnell, 2009). В същото време създаването на рамка и практика на контекстуално подходяща психосоциална програма, която да отговаря адекватно на техните нужди, да се съобрази с тяхната гледна точка и да им даде възможност за активно участие е голямо предизвикателство, особено след като такива услуги са разработвани в много променливи обстоятелства, с различни групи деца, които винаги са „на ръба“. Това прави разбирането на гледната точка и опита на децата бежанци особено важно, не само за оценяване на съществуващите психосоциални услуги, но още по-важно – за по-нататъшното им развитие и подобряване. Тази глава представя резултатите от изследване с деца бежанци, насочено към проучване на техните мнения и преживявания в рамките на програма за психосоциална помощ (ПСП) в детски центрове (ДЦ) и младежки кътове (МК) в Сърбия.

Кратък теоретичен преглед: Услуги за психосоциална подкрепа – Пространство за деца в процес на придвижване on the move

Отправна точка на това проучване са правата на детето, а използваните методи са изследвания на детството и социокултурен подход за проследяване как се конструира детството на децата бежанци (James & Prout, 1997; Morrow, 2011). Понятието „в процес на придвижване“ (on the move) се отнася до специфични контексти, обстоятелства и непосредствен преживелищен опит, които формира детството на децата бежанци (Avramović & Stamenković, 2018). Детството, формирано при такива обстоятелства, особено в транзитните страни, често включва липса на основни и обичайни безопасни детски пространства (семейна среда, училища, квартал, местна общност) и вместо тях има нови такива, като пътища и маршрути, бежански центрове, дневни убежища, обществени пространства и др. В тази статия ние концептуализираме психосоциалните услуги като пространства, създадени за деца бежанци, в тези преходни моменти и пространства, за да им се даде възможност да се възползват от своите права, участват активно в подобряването на благосъстоянието си и да имат обогатяващи преживявания (Avramović & Stamenković, 2018). В изследването, разкриващо гледната точка на децата относно психосоциалните услуги, ние искаме да разберем как децата намират своето място в тези услуги, кое е важно за тях, как ги използват, за да създават структура на ежедневието си.

Методология: „Да намеря място си“

Разработихме методологична рамка на изследването, която активно да включи деца бежанци в проучването на техния опит и мнения за психосоциалните услуги и нашето преосмисляне на тези услуги. Теренното изследване с бежанци се проведе от август до октомври 2016 г. на три места – две приемни центъра за бежанци (в Белград) и бежански лагер (в Прешево). В него участваха двадесет деца, 11 момчета и 9 момичета на възраст между 7 и 17 години. Всички участници са доброволно ангажирани с услуги за период от време от една седмица до три месеца.

Изследването включва полуструктурирано интервю, в което интерактивен плакат „Нашето място“² беше използван като един вид инте-

² Някои от децата нарекоха плаката „нашето място“.

рактивна дъска, която улесни и документира разказа на децата в диалог с изследователя (Avramović & Žegarac, 2016; Gallette, 2013). Интервюто с деца обхваща няколко важни теми: Как децата възприемат мястото си в ДЦ/МК, как усещат пространството, дейностите и възрастните, работещи в ДЦ/МК. Интерактивният плакат, като изследователски инструмент, е създаден да представя физическото пространство на ДЦ или МК, с празни петна за допълнения и интервенции от децата, отговори и идеи, написани, нарисувани или изобразени със самозалепващи стикери (вж. фигура 15.1).

Изследователската рамка, описана по-горе, създаде пространство за децата да развият и изразят своите мнения и опит от ПСП в активно сътрудничество и диалог с изследователите, които в случая са работещите на терен, ангажирани с ДЦ и МК.

Резултати: Мястото на децата в рамките на ПСП

Анализът разкрива, че децата подчертават три основни аспекта, които са в центъра на техния опит и мнения относно психосоциалните услуги: а) тясна връзка със специалистите, работещи на терен и с връстници, б) отпускаща атмосфера и положителни чувства, както и в) възможности за участие в дейности, които те намират за смислени. Тези три теми ще бъдат обсъдени по-подробно и илюстрирани с цитати от интервютата с деца бежанци³.

Създаване и поддържане на близки взаимоотношения

Всички деца, участници в изследването, говорят за отношенията си с работещите на терен. Качеството на отношенията и взаимодействие с изследователите е силно свързано с възприемането на услугите от страна на децата. Децата изразяват необходимостта от близки отношения и грижа, основани на взаимни добри чувства и уважение.

„Обичам това място заради хората, които работят с нас тук.“ (Реза, 7 г., Афганистан)

„Ти си мила и грижовна. Вие ни уважавате. Харесва ми това място.“ (Майа, 17 г., Афганистан)

³ За да защитим анонимността на участниците, използваме псевдоними за детските имена в статията.

„Харесва ми да идвам тук и да говоря с вас. Често се смеем и забавляваме заедно.“ (Тамим, 16 г., Афганистан).

Когато обсъждат ролята на специалистите, много деца изтъкват ролята им на „партниращи си с децата“. Децата очакват да бъдат питани за техните мнения, да бъдат изслушвани и уважавани от изследователите. Те обичат да прекарват времето си с тях, да играят и да участват заедно в различни дейности. Участието в диалог и партньорство с възрастните е много важно за децата.

Хората [изследователите] ни питат как сме, говорят с нас за важни неща, канят ни да участваме в дейности.“ (Хамид, 16 г., Афганистан)

„Те са тук с нас, за да играят и да правим различни неща заедно.“ (Сара, 8 г., Сирия)

„Мога да ви кажа, ако не искам нещо, и вие да се съобразите.“ (Тахмина, 10 г., Афганистан)

Партнирането със специалистите се изразява в участие в съвместни дейности и в процесите на вземане на решения. Освен това, когато децата говорят за услуги, използват местоимението „ние“ за „тяхната група“, в която включват и изследователите:

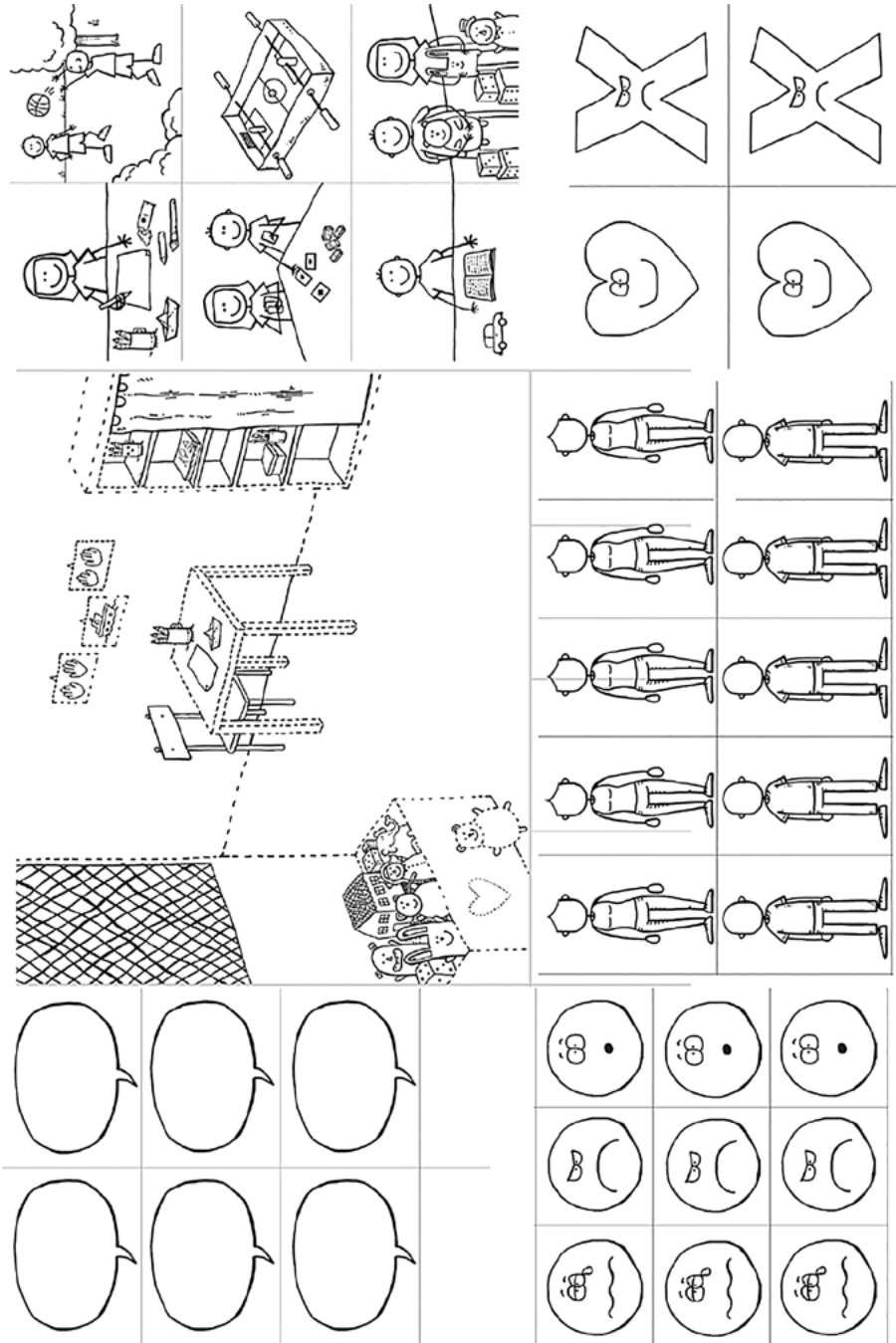
„Вие също трябва да сте тук, в центъра, където сме ние [поставя стикер на плаката], защото вие сте с нас през цялото време.“ (Сара, 8 г., Сирия)

Друга роля на специалистите, работещи на терен, която е високо ценена от децата, е на „подкрепящи“. Децата оценяват тази роля и подчертават колко е важно за тях да знаят, че могат да разчитат на подкрепата им „когато имат нужда от нея.“

„От първия ден аз дойдох при вас, за да помоля за помощ.“ (Фазил, 14 г., Афганистан)

„Вие сте наши приятели.“ (Реза, 7 г., Афганистан)

„Ако всички бяха като вас, нямаше да има тъга. Когато отида при полицията, всички там са ядосани, а вие тук ни разбирате.“ (Майа, 17 г., Афганистан)

ФИГУРА 15.1 Интерактивен плакат „Нашето място“ с примери за допълнителни материали, предлагани на децата

Децата признават и оценяват ангажираността на специалистите и усилията им да оказват подкрепа, дори когато обстоятелствата са тежки и няма достатъчно ресурси.

„Хората играят с нас тук, те се опитват да ни накарат да се чувстваме добре, въпреки че понякога няма условия за това.“ (Рашид, 16 г., Афганистан)

Децата оценяват и друг аспект от дейността на специалистите – това, че са учители и организатори, тъй като споделят знания и организират пространството и дейностите за деца.

„Благодарим Ви, че ни обърнахте внимание и че ни организирахте образователни дейности.“ (Тахмина, 10 г., Афганистан)

Личните характеристики на специалистите са нещо, което децата често подчертават. Те мислят, че хората, които работят с тях, трябва да бъдат „пълни с разбиране“, „загрижени“, „добри“, „хора, които обичат децата“ и „им обръщат внимание“. Други качества са: „да ни разбират“ и „да ни приемат“. Те също така трябва да бъдат „спокойни“, „позитивни“ и „неагресивни“ – така че децата спокойно да си общуват с тях.

„Те трябва да бъдат отзивчиви и да знаят как да се държат добре с децата. Да бъдат спокойни и благи, за да можем да говорим спокойно и да се отпуснем с тях.“ (Хамид, 16 г., Афганистан)

„Да играят с нас, да се шегуваме и да се смеем заедно.“ (Наджиб, 12 г., Афганистан)

Тези положителни лични характеристики (напр. доброта и толерантност) и отношението на приемане и грижа са особено важни, като противовес на липсата на ресурси в детските кътове или на грубото отношение, което са срещали по време на пътуването, особено на границата и когато са изправени пред длъжностни лица.

„Харесвам много хората, които работят с нас тук. Вие сте много човечни и това е, което всички харесват. [...] полицаите ме удариха и все още ме боли рамото. Вие сте много мили тук и аз съм толкова щастлива.“ (Майа, 17 г., Афганистан)

За децата, центровете, предоставящи психосоциални услугите не са просто места за връзка със специалистите, но и места за изграждане и поддържане на отношения с техни връстници.

„Обичам да бъда тук с моите връстници.“ (Ариана, 12 г., Афганистан)

„Тук имам приятели и говорим и играем заедно.“ (Жасмин, 11 г., Сирия)

От друга страна, децата признават за някои напрежения, които възникват, когато има много деца на едно място. Много от тях оценяват връзките с връстници от различна възраст, но също така искат да имат специално време за дейности в собствената си възрастова група, което е особено важно за по-големите деца. Същото важи и за пола, което особено се подчертава от по-големите момчета. Децата считат ДЦ и МК за свои собствени пространства и много от тях, най-вече тийнейджърите, подчертават, че възрастните не трябва да се допускат в тези пространства.

„Това е място за хора под 18-годишна възраст. И това е важно. Не трябва да има възрастни тук.“ (Хамид, 16 г., Афганистан)

Пространство за положителни чувства и спокойствие

Децата свързват положителните чувства за благополучие, безопасност и щастие с участието си в ДЦ и МК. Релаксиращата и топла атмосфера в тези пространства е нещо, което е много важно за тях, особено в контраст с негативните преживявания на други места.

„Когато не сме добре, идваме тук и се чувстваме по-добре.“ (Адис, 14 г., Афганистан)

„Това е място, където се отпускат, където си в безопасност.“ (Рашид, 16 г., Афганистан)

„Харесва ми тук, защото след като се върнем от границата, ние се чувстваме спокойни, когато участваме в дейностите тук.“ (Хамид, 16 г., Афганистан)

Децата също са наясно с усилията, необходими за изграждането на общност, която поражда такава атмосфера. Много от тях говорят за уставените правила и смятат нарушаването им за голям проблем, особено когато това пречи на спокойната атмосфера и повишава напрежението.

„Всички кавги и битки са и трябва да бъдат забранени. Но понякога те все още се случват.“ (Деуа, 11 г., Афганистан)

„Харесва ми, когато има ред. Не ми харесва, когато някой не спазва правилата.“ (Хамид, 16 г., Афганистан)

„[Не ни харесва], когато не се спазват правилата на диалога. Когато говориш, другият трябва да слуша. Не бива да те прекъсва.“ (Самир и Тахмина, 10 г., Афганистан)⁴

Децата също показват инициатива да се включат активно в поддържането на реда в тези пространства.

„Понякога има твърде много шум. Ако аз отговарях за нещата тук, щях да науча децата да се грижат за чистотата. И ще поставя знак за всички: Моля, скъпи приятели, тук е място за жени и деца, не вдигайте шум и се грижете за децата и чистотата.“ (Майа, 17 г., Афганистан)

Това уважение към правилата и реда може да се свърже и с чувството на несигурност и липсата на ясна структура, с която децата често се сблъскват.

Въпреки че децата обикновено усещат пространство на централните за психосоциална подкрепа като успокояващо и релаксиращо, има обстоятелства, когато тези положителни чувства са компрометирани от често пренаселено пространство, липса на материали и потенциални конфликти, които възникват сред децата.

„Когато има много деца и възрастни, понякога няма как да седнеш на масата. И когато гледаме филми, ние не чуваме заради шума. Понякога трябва да се натъпчем и е тясно и няма достатъчно място за седане.“ (Амина, 11 г., Сирия)

„Не трябва да пускате възрастни тук. Пренаселва се, когато ги пуснат всички вътре.“ (Хамид, 16 г., Афганистан)

„Ние мразим, когато децата се бият помежду си.“ (Самир и Тамина, 10 г., Афганистан)

По-малките деца често идват в ДЦ с родител, обикновено – майката, и това е нещо, което значи много за тях и това допълнително

⁴ Самир и Тахмина са братовчеди и те често отговарят заедно по време на интервюта, като допълват и повтарят това, което казва другият, така че в някои отговори, в които са напълно съгласни един с друг, не беше лесно да се разделят гласовете им.

допринася за тяхното чувство за безопасност. Например Сара, осем-годишно момиче от Сирия, запитана какво и харесва най-много в ДЦ, отговори: „Очите на майка ми, [В: Защо очите ѝ? Какво означава това за теб?] защото има красиви очи и защото винаги е тук с мен. Чувствам се в безопасност, мама винаги е някъде наблизо, до мен.“

Ангажиране в смислени дейности

Когато говорим за преживяванията на децата относно психосоциалните услуги, много от тях споменават дейности, в които участват и това, според тях, е един от най-важните аспекти на услугите. Децата говорят за различни видове дейности, които им харесват и които намират за смислени и също посочват онези, които им липсват и биха искали да имат.

А. Дейности, които дават на децата възможност да творят и да се изразяват по различни начини, например чрез рисуване, занаяти, писане, игра, свободно движение и др.

„Обичам да моделирам. Мога да създавам тук и това ми харесва. В Афганистан в стаята ми имаше рафт с всичките ми творби.“ (Ариана, 12 г., Афганистан)

Играта е от изключителна важност за по-малките деца, която им предоставя и възможност да общуват със своите връстници. По-големите деца обикновено играят групови игри, които им помагат да се отпуснат и да се забавляват заедно.

„Играем тук. Харесва ми, когато играем заедно. Като у дома сме.“ (Амира, 8 г., Ирак)

„Когато дойдох тук за първи път, имаше още три деца. Казах им „Хайде да играем!“ и тогава ние всички взехме хартия и пастелите, които ни дадохте, стояхме тук и рисувахме.“ (Сара, 8 г., Сирия)

„Наистина ми харесва, когато играем заедно. Аз бях най-добрият. Хубаво е да си играем.“ (Хамид, 16 г., Афганистан)

По-малките деца често говорят за играчките, които имат в ДЦ и колко ги харесват. Те говорят също за играчките, които са имали вкъщи и сега им липсват.

„Харесват ми всички играчки и коли и кукли. Децата обичат играчки. Намерих малка кукла в кутия, искам да има повече кукли. Имах много у дома. Харесва ми да играя с тях. (Ариана, 12 г., Афганистан)

Запитани за дейностите, които им липсват, половината от децата говорят за дейности на открито, включващи движение.

„Бих искал да играя с топка и да бягам. Ако можехме просто да играем навън ...“ (Рашид, 16 г., Афганистан)

„Детските кътове трябва да имат място за спортни дейности, да има и парк или детска площадка навън.“ (Жасмин, 11 г., Сирия)

Децата искат да имат възможност да играят навън и да имат място за спортни дейности. Такива потребности са характерни за децата, но това понякога се допълва от факта, че тези деца нямат свобода на движение, особено ако живеят в бежански лагер.

„Всички се нуждаем най-много от свобода. Всички искаме да можем да излизаме [от лагера], поне за малко. А така всеки се чувства зле.“ (Мансур, 16 г., Афганистан)

В. Дейностите, които отварят пространство децата да говорят за себе си, за пътуването и преживяванията си.

„Наистина ми хареса, когато направихме карта на пътуването дотук. Това беше начин да назовем и разкажем за преживяното.“ (Наджиб, 12 г., Афганистан)

„Мога да разкажа историята си тук. Обичам да говоря с други хора. Това е нещо, което наистина ми харесва.“ (Майа, 17 г., Афганистан)

Децата често открояват дейности и ресурси, които им позволяват да свържат миналото си с настоящето. Те усещат необходимост да се свързват с мястото, което наричат „дом“, и живота си там.

„Обичам цветя и искам да имам повече тук; истински цветя и да се грижа за тях. В къщи имахме много цветя.“ (Самира, 8 г., Афганистан)

„Бих искал да имам повече книги на фарси.“ (Хамид, 16 г., Афганистан)

С. Образователни дейности от различен характер, чрез които децата биха могли да придобият нови знания и умения.

„Харесваме груповите дейности. Искаме да имаме няколко дейности и уроци през деня, които да са образователни.“ (Самир и Тахмина, 10 г., Афганистан)

„Ще е хубаво да имаме образователни дейности: английски, немски, математика, наука – основни неща. И материали, които да стават за различни неща.“ (Тамим, 16 г., Афганистан)

Това, което искат децата, са дейности, напомнящи за училище, което е прекъснато от пътуването (ако не и преди това). Въпреки че искат да учат много различни неща, езиците заемат важно място, те са признати за значими и се споменават много често.

„Трябва ни място, което винаги е отворено и където мога да прекарам време – да оцветявам или чета, да мога да науча език, английски и немски.“ (Жасмин, 11 г., Сирия)

Децата заявяват, че искат да разширят учебните дейности – „да имаме повече книги на собствените си езици“, „да учим английски“, да изследваме „различни култури“, „научни явления“, „екология“, да научат някои „практически умения“.

Д. Възможности за общуване, информираност и забавление чрез използване на технологии

„Добре е да имаме компютър, за да можем да видим или чуем нашите приятели или да поддържаме връзка с някого, който например е в Сирия.“ (Жасмин, 11 г., Сирия)

„Искам да има телевизори, за да сме информирани за някои неща. Добре е да се организират компютърни курсове.“ (Рашид, 16 г., Афганистан)

Технологиите са особено важни за децата, защото им позволяват да комуникират с външния свят и да поддържат връзка със семейството и приятелите си, които са в родната страна или някъде по пътя. Тази необходимост от комуникация и връзка е очевидна и от искането за повече електрически контакти в помещенията за тях, защото така могат да си зареждат телефоните. Това често се подчертава в отговорите им и някои дори наричат „мястото до контактите“ любимо място в ДЦ или МК, защото там могат да разговарят със семейството и приятелите.

Обобщение

Изглежда, че за децата, смислени дейности са тези, които укрепват чувството им за благополучие, позволяват им да изразяват себе си, да общуват и сътрудничат с връстници. Също така, много деца изразяват желание да научат различни неща и да добият нови умения. В дискусиата за дейностите в рамките на ДЦ и МК, които не харесват, децата не споменават конкретни дейности с обяснението, че „могат да избират дали искат да участват в някои дейности“. Следователно, изглежда важно да се предлагат многобройни различни дейности на децата и да им се даде свободата да избират между тях според своите интереси и предпочитания.

Заключителни бележки

С оглед на перспективите и опита на децата бежанци настоящото изследване даде възможност да се направят важни изводи въз основа на резултатите и данните, които дават потенциални насоки за по-нататъшно развитие и трансформиране на съществуващите психосоциални услуги по посока на създаването на безопасни и обогатяващи пространства за децата бежанци. Децата открояват важноста на близки отношения и грижата, получавана от специалистите, основани на взаимно уважение, доверие и партньорство. Те подчертават приятната и релаксираща атмосфера в пространствата, създадени за тях, които дават усещане за безопасност, позитивизъм и чувство за принадлежност. Среда, която им дава възможност да изразяват своите мнения, да творят и да реализират своите идеи, да учат и да се радват на съвместни дейности с връстници, също се спомена като решаваща в детските разкази.

По литературни данни, аспектите, които допринасят за активното участие и благополучието, се разпознават като най-важните измерения на качествената закрила на детето и образователните програми (Wright et al, 2006, OECD, 2006). Децата ни помогнаха да разберем по добре тяхната гледна точка и преживявания, какви са техните условия и предизвикателства. За да се вслушаме и да отчетем мнението на децата, следващата стъпка за изследователите и практиците е да се обмисли локалният контекст, в който се осигурява психосоциална подкрепа и да се разработят рамката и водещите насоки за програми, подходящи за контекста, основани на участието на децата в партниране с възрастните. Това би осигурило рамка, отворена за различни възможности на програми за психосоциална подкрепа, която трябва да се реализира с общите

усилия на със специалистите, работещи на терен, изследователите, като се отчита мнението на децата.

Библиография

- Avramović, M., & Stamenković, N. (2018). *Boxes of Wonder – Creation of the Program with Children on the Move*. Belgrade: Save the Children International.
- Avramović, M., & Žegarac, N. (2016). ‘Me at the centre’: Perspectives of children with dis- abilities on community based services in Serbia. *Children’s Geographies*, 14(5), 541–557.
- Dottridge, M. (2008). *Kids Abroad: Ignore them, Abuse them or Protect them?* Cologne, Switzerland: Terre Des Hommes International Federation.
- European Union Committee. (2016). *Children in crisis: unaccompanied migrant children in the EU*. Published by the Authority of the House of Lords. Retrieved from <https://publications.parliament.uk/pa/ld201617/ldselect/ldeucom/34/34.pdf>
- Gallette, A. (2013). *Mastering the Semi-Structured Interview and Beyond: From Research Design to Analysis and Publication*. New York: NYU Press.
- Galonja, A., Morača, T., Avramović, M., & Diegoli, T. (2012). *Children on the Move – Status and Programmes of Support and Protection of Children on the Move in the Republic of Serbia*. Belgrade: Atina.
- James, A., & Prout, A. (1997). *Constructing and Reconstructing Childhood*. London: Falmer Press.
- Krasić, B., Milić, N., & Šahović, V. (2017). *Položaj nepraćene i razdvojene dece u Srbiji*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Lansdown, G. (2005). *The Evolving Capacities of the Child*. Paris: UNICEF.
- Morrow, V. (2011). *Understanding Children and Childhood*. Centre for Children and Young People: Background Briefing Series, No. 1. Lismore: Centre for Children and Young People, Southern Cross University.
- O’Donnell, D. (2009). *The Right of Children to Be Heard: Children’s Right to Have their Views Taken into Account and to Participate in Legal and Administrative Proceedings* (Innocenti Working Paper No. 2009-04). Florence: UNICEF Innocenti Research Centre.
- OECD. (2006). *Starting Strong II: Early Childhood Education and Care*. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- UN Committee on the Rights of the Child. (2012). *The Rights of All Children in the Context of International Migration*. Geneva: United Nations.
- Wright, P., Turner, C., Clay, D., & Mills, H. (2006). *Participation of Children and Young People in Developing Social Care*. London: SCIE.

16

БИВШИ ДЕЦА БЕЖАНЦИ – ЧЕТВЪРТ ВЕК ПО-КЪСНО

Славица Тутневич

В разгара на бежанската криза по балканския маршрут през Босна и Херцеговина петнадесет деца – бивши бежанци, бяха помолени да възстановят спомените си за този период от своя живот. Изследвани бяха пет основни теми с помощта на полуструктуриран въпросник: 1) най-запомнящи се моменти от живота на бежанеца; 2) чувствата, свързани с битието на бежанеца; 3) възприятия за родителите през този период; 4) преживяванията, които са помогнали за преодоляване на чувството да бъдеш бежанец; 5) ролята на тези преживявания в живота сега. На първо място, проучването потвърждава огромното значение на способността на родителите за емоционална саморегулация за поддържане на благосъстоянието на детето. На второ място, възможностите да играят и да общуват с други деца и да се чувстват равнопоставени с тях имат лечебен ефект дори и в най-трудните моменти. И накрая, в живота на човека е възможно травматичните преживявания на дете бежанец да се превърнат в положителни, което прави човека по-приспособим и компетентен да се справя с нови проблеми и ситуации и по-малко зависим от материалните условия на живот.

Исторически контекст

Войната в Босна и Херцеговина продължи от 1992 г. до 1995 г. По статистически данни на ВКБООН¹ повече от два милиона души са насилствено разселени – или като бежанци, напуснали Босна и Херцеговина, или като вътрешно разселени в районите в страната, където преобла-

¹ www.unhcr.org/afr/news/briefing/2004/9/414ffeb44/returns-bosnia-herzegovina-reach1-million.html [Retrieved on 14 March 2018]

дава тяхната етническа група. Повече от един милион от тези хора се завръщат по домовете си до края на 2004 г., но почти половината от тях напускат домовете си завинаги и се заселват в друга страна или друга област в собствената си страна.

Скоро след първоначалната „миграционна криза“ през 2015 и 2016 г. повече от един милион души от Близкия изток, Азия и Африка идват в Европа, а през 2018 г. се отваря нов „балкански път“ през Босна и Херцеговина. Босненците следят отблизо „кризата с мигрантите“ в съседните страни, предимно в Сърбия и Хърватия, но не се интересуват от това, тъй като криволичещите босненски пътища предлагат далеч по-обиколен път към Европа от пътищата в Сърбия и Хърватия. Ситуацията се променя през 2018 г., когато вълна от хиляди мигранти се опитва да достигне до Европейския съюз през Босна и Херцеговина.

Когато първите стотици мигранти влизат в страната и в центъра на Сараево (столицата на Босна и Херцеговина) се създава първият временен бежански палатков лагер, много босненци, независимо от своята етническа принадлежност и местоживееене, си припомнят болезнено своя бежански живот отпреди повече от двадесет и пет години. Мнозина изпитват смесени чувства, от една страна – страх от мигрантите, които идват от напълно различен културен контекст и по брой многократно надхвърлят капацитета на малкото центрове за настаняване, а от друга страна – състрадание към тези хора, които ясно напомнят какво е да си бежанец.

Качественото изследване

Цели

Появата на босненския мигрантски маршрут ни накара да се запитаме как бившите деца бежанци виждат своя бежански опит почти четвърт век по-късно, особено във време на непрестанно съживяване на тези спомени с началото на новата мигрантска криза. Затова осъществихме качествено изследване с бивши деца бежанци, насочено към разкриване и оценка на опита им от бежанския период, но от гледна точка на настоящето. Основна цел на изследването са автобиографични спомени за живота на детето бежанец. За да постигнем тази цел, формулирахме пет основни теми, подробно описани в методологичния раздел.

Участници

Участниците бяха набрани чрез социалните медии и през май 2018 г. получиха кратки отворени въпросници. Всички участници се включиха в проучването доброволно. Сред доброволците подбрахме петнадесет бивши бежанци по следните критерии:

1. Да са били деца по време на войната в Босна и Херцеговина
2. Да са получавали статут на бежанец (за бягство от Босна и Херцеговина в друга съседна страна) или на преселен (бягство от едно място на друго в Босна и Херцеговина).

Изключихме участниците, които са били на по-малко от шест години при напускане на дома си и включихме само онези, които имат ясни спомени от времето, когато са били бежанци. Изключихме и бежанци, които бягат в страни, където се говори различен език, тъй като опитът да бъдеш бежанец в напълно различна културна и езикова обстановка се различава съществено от опита да бъдеш бежанец в родната или съседна страна със сходна култура.

В резултат, нашата извадка се състои от петнадесет души, които по време на изследването са били на възраст от 25 до 45 години и които поради войната през 1992–1995 г. в родната си страна са или:

1. деца бежанци в съседни страни с много сходна култура и същия език (макар с различен диалект), или
2. деца, разселени в родните им страни по места, където преобладава население от собствената им етническа група.

Сред петнадесетте участници има единадесет сърби, двама хървати, един човек от смесен хърватско/босненски брак и един от неуточнен етнически произход.

Инструмент

За целите на изследването се състави онлайн въпросник с отворени въпроси. Въпросникът включва демографски данни за възрастта и пола на участника, родния град и мястото (или местата), където пристига като бежанец и пет отворени въпроса, всеки от които обхваща една от следните теми:

1. най-запомнящият се момент от бежанския период от гледната точка на възрастен човек, който е бил бежанец като дете;
2. чувствата, свързани с бежанския период, както са ретроспективно възстановени към момента;
3. спомени за родителите по време на бежанския период;
4. преживявания, които са помогнали за преодоляване на усещането за бежанец;
5. ролята на преживяното от детето бежанец за по нататъшния живот.

Анализ на данните

Анализът на данните започва с прочит на целия материал в търсене на сходни теми и различия в отговорите на участниците. Във втората фаза материалът се кодира по общи теми, които се срещат във всички отговори. След това анализираме комбинациите на променливите в отговорите според възрастта на участниците по време на бежанския период (преди началото на пубертета и след това). Накрая правим индивидуални анализи на някои особено интересни случаи.

Резултати

Какво си спомням най-добре?

Първо, искахме да разберем кои са най-запомнящите се преживявания на участниците от бежанския им период от днешна гледна точка. Въпросът беше напълно отворен и неутрален, в смисъл, че не поискахме особено добри или лоши спомени, а по-скоро онези преживявания, които идват в съзнанието първи, като най-лесно запомнените.

Най-общо, можем да разделим отговорите на две категории според възрастта на участниците по време на войната.

Тези, които са били на по-малко от десет години, най-често си спомнят конкретни преживявания като:

- „Живеехме в двустаен апартамент с още тринадесет души и получавахме пакети хуманитарна помощ с храна и дрехи.“ (бежанец от Сараево до град в Източна Босна, на 6 години, сърбин)
- „Спомням си как баща ми беше далеч и как децата сякаш говореха на друг език и как се опитах да се адаптирам към тази нова среда.“ (бежанец от един в друг малък босненски град на 6-годишна възраст, сърбин)

- „Помня как живеех в една стая с мама, баба и дядо, помня как учителят мислеше, че децата бежанци не трябва да се смесват с децата от Белград, защото имат различно съзнание.“ (бежанец от малък босненски град в Белград, Сърбия на 7 години, сърбин)

От друга страна, тези, които са на повече от единадесет години в началото на бежанския си живот, имат особено ярки спомени, формулирани като абстрактни мисли, чувства и преживявания:

- „Несигурност [...] Солидарност с онези, които са преживели същото и липса на разбиране от тези, които не са [...]“ (бежанец от един малък босненски град в друг, с родителите си, на 12 години, сърбин)
- „Спомням си, че ни мислеха (нас, босненците) за малко изостанали и се изненадаха, че сме ходили в елитно училище, наричаха ни с имената на градовете, откъдето идвахме.“ (бежанец от босненски в сръбски град на 15-годишна възраст, сърбин)
- „Спомням си как пропуших, за да се впиша по-добре и как се срамувах от бежанската си лична карта с моята снимка и червен кръст отгоре, и как я криех, макар че ми даваше право на безплатен транспорт.“ (бежанец от малък босненски град в по-голям град в Сърбия и след това – в друг босненски град на 12 години, сърбин)
- „Неприят от деца и възрастни ...“ (бежанец от Сараево в Загреб, Хърватия, 12 години, хърватин)
- „Спомням си онова усещане за загуба на дома, ново чувство, за което не знаех нищо.“ (бежанец от босненски град в бежански лагер в хърватско село, след това – в Загреб, Хърватия, с един родител, на 17 години, хърватин)

Ясно е, че преобладава усещане за различност, неприемане, не у дома си. Този резултат обаче трябва да се приема с резерви, тъй като такива чувства са нормативни за етапа на развитие, към който принадлежи тази група участници по онова време. В сравнение с родителите си, юношите изпитват по-крайни емоции, с по-голяма амплитуда между екзалтираните и негативните емоционални състояния (Larson, Csikzentmihalyi, & Graef, 1980), особено когато става дума за отрицателни емоции, а юношеството често се характеризира с чувство на неинтегрираност (Lashbrook, 2000). Можем само да предположим, че такава усещане се задълбочава още повече от внезапната и радикална промяна, присъща на бежанския живот.

Независимо от тези две категории, един случай се откроява особено ярко, очевидно защото човекът е бил изпратен далеч от дома си сам, без родители, да живее при леля си. Може би поради липсата на близки роднини, този участник инвестира много повече във взаимоотношения с нови деца и възрастни и запазва много по-положителни спомени:

- „Спомням си, че новите ми приятели буквално ме спасиха. Те бяха моята подкрепа, те ме разбираха и винаги имаше място за мен [...] и бях интересен за новите си учители и за съучениците, заради името и акцента си.“ (бежанец от Сараево в Белград, в Сърбия, на 16 г., неизвестен етнически произход)

Как се чувствате?

Второ, проучихме как участниците си спомнят собствените си чувства от бежанския период. Отново се открояват две категории отговори на този въпрос.

Участниците, които са били на по-малко от десет години, когато са напуснали родния си град и живеят с майките си (докато бащата е на фронта), съставляват първата категория. За тези деца опитът да бъдеш бежанец не изглежда да е предизвикал много отрицателни емоции. Помолени да си спомнят как са се чувствали по онова време, те помнят щастието и безгрижието на детството:

- „Да бъдеш бежанец на тази възраст не беше толкова зле за нас децата, беше по-скоро като приключение [...] Спомням си вълнението. Пристигнахме в малък град, където имаше много деца и всички бяхме заедно. Чувствах се щастлив там и въпреки войната, това беше един от най-добрите периоди за нас, децата.“ (бежанец от един в друг малък босненски град, на 6-годишна възраст, сърбин)
- „Този период извиква някои хубави спомени, защото наоколо имаше много деца. Очаквах с нетърпение всяка кутия за обяд, която носеше баща ми от фронтната линия.“ (бежанец от Сараево в град в Източна Босна, на 6-годишна възраст, сърбин)
- „Аз бях дете, доста объркано, затворено по природа и това ме накара да се затворя още повече [...], но като дете, се сприятелявах доста бързо и имах скромно детство [...]“ (бежанец от малък босненски град в малък град в Сърбия, на 8 години, сърбин)

Техният опит вероятно се опосредства от:

1. присъствието на майката, която е в състояние да контролира собствените си чувства и чувствата на децата си и която е успяла да поддържа рутината на ежедневието и
2. възрастта, в която способността за разбиране на сериозността на военните действия е силно ограничена.

Един млад участник се откроява:

- „През повечето време бях объркан и ми беше много недобре, неприятно беше. По-късно научих, че това се нарича тревожност и страх.

Този конкретен участник също така съобщава как майка му е била напълно неспособна да контролира собствените си емоции на страх и дистрес през това време, тема, към която ще се върнем по-късно в анализа.

От друга страна, децата, които са били на повече от единадесет години, когато са напуснали дома, по принцип си спомнят, че са се чувствали зле, както може да се види от примерите:

- „Напълно изгубен. Това е най-мекият начин да го кажа.“ (бежанец от един в друг босненски град, на 12-годишна възраст, сърбин)
- „Срамувах се, особено от личната си карта за бежанци, и се чувствах по-долу от другите деца“. (бежанец от малък босненски град в по-голям град в Сърбия, след което се връща в друг босненски град на 12-годишна възраст, сърбин)
- „Чувствах се като в сбъркан филм, във филм, който не е мой, сякаш някой е объркал всичко“ (бежанец от Сараево в Загреб, Хърватия на 12-годишна възраст, хърватин)
- „Чувствах се отхвърлен от живота, който познавах“ (бежанец от босненски град в бежански лагер в хърватско село, след това – в Загреб, Хърватия, с един родител, на 17 години, хърватин)

Отново участникът, който е далеч от цялото семейство, има различно преживяване от всички останали. Чувствата, които помни, са много по-силни от чувствата на дете, избягало с поне един родител:

- „Отначало бях много тъжен. Плачех през цялото лято, всеки ден. Опитвах се да звъня на родителите си, да пиша писма, аз също

получавах много писма. След повече от година, когато разбрах, че най-добрият ми приятел първо е загубил краката си и след това е починал, бях много отчаян. Спомням си, че бавно губех надежда, че всичко ще свърши. Чувствах, че не принадлежа никъде.“ (бежанец от Сараево в Белград, Сърбия, сам, на 16 години, неизвестен етнически произход)

Ясно е, че децата бежанци, които са изпратени далеч от дома без родители, дори когато са поверени на грижите на близки роднини, те продължават да бъдат особено уязвими. Проучванията показват, че раздялата между деца и родители, причинена от война, има също толкова силно въздействие върху децата, колкото и излагането на военновременни зверства (Freud & Burlingham, 1943, цитирани от Lustig et al., 2004).

Ролята на родителите или „Животът е прекрасен“

С третия въпрос се опитахме да проучим начина, по който участниците помнят родителите си от времето, когато са били бежанци. Родителите и настойниците, с грижата и отзивчивостта си към нуждите на децата, играят решаваща роля за смекчаване на отрицателните влияния от кризата и конфликта (Murphy, Rodrigues, Costigan & Annan, 2017) и поддържат илюзията, че „всичко е наред“. Най-добра илюстрация на героичния родител по време на криза е известният филм „Животът е прекрасен“ на италианския режисьор и актьор Роберто Бенини (1997), в който баща, решен да скрие от сина си ужасите, които го заобикалят, убеждава детето, че времето в лагера е просто игра. С други думи, ако родителят изглежда сякаш всичко е наред, тогава и детето се справя.

От друга страна, способността на родителите да поддържат усещането, че всичко е наред, може да бъде сериозно засегната от сложните социално-екологични фактори на войната. Децата от нашата извадка са прекарвали по-голямата част от времето си с майките, защото бащите са се биели във войната. Така жените в семействата са изложени на множество мощни стресови фактори, преследвани са от непрестанно чувство на страх от загуба на съпруга във войната, докато същевременно са самотен родител с малко или никакви финансови средства за издръжка на семейството. Интересното е, че техните деца в повечето случаи, независимо от възрастта на участниците, имат спомен за самоуверени, емоционално стабилни и спокойни жени. От гледната точка на настоящето, повечето участници осъзнават, че това трябва

да е било илюзия и че те вероятно са се чувствали много по-зле, но са се престрували, че са добре:

- „Мама винаги беше с нас. Тя е смела жена и никога не показваше скръб или тревога, с цел да ни защити.“
- „Родителите ми изглеждаха по същия начин, както и днес. Единствената разлика е, че тогава ми се струваха много по-емоционално стабилни, решителни, уверени в себе си и в това, което правят, отколкото мисля, че всъщност са били.“
- „Мама беше с нас през цялото време. Работеше девет до десет часа на ден. Само тя си знае как се е чувствала, но за нас изглеждаше като да живее нормален живот (тя беше добра актриса).“
- „Тя изглеждаше организирана и спокойна, сякаш бяхме у дома и животът продължаваше своя нормален ход.“
- „Той ми даде чувството на близост и подкрепа, беше човекът, на когото мога да се опра.“ (в този случай самотен родител е баща с физическо увреждане и затова не е на война)

Намерихме само три примера за родители, които не успяват да контролират емоциите си пред детето, но те са много показателни:

- „Мама беше доста отнесена, много пушеше и вече не се интересуваше от моите оценки в училище, докато аз мислех, че те са важни. Тя никога не дойде в училище да попита за оценките ми или да извини отсъствията ми.“
- „Бяха много подтиснати. Много се караха, избягваха контакт, бяха пасивно-агресивни. Майка беше непрестанно изпълнена със страх и напрежение.“
- „Изглеждаха доста безпомощни.“

Чувствителността и емоционалната свързаност на майката могат да останат скрити под симптомите на посттравматичен стрес, а способността ѝ да контролира чувствата и настроенията може да е сериозно увредена, както в гореизложените примери (Tull, Barrett, McMillan, & Roemer, 2007, van der Kolk, 1994, 2017). Ситуацията, в която се намират тези майки по време и след войната, съдържа множество стресови фактори, които причиняват симптоми на посттравматичен стрес: несигурност във всички аспекти на живота, страх от загуба на съпруга, самостоятелно отглеждане на децата, докато съпругът е на фронтната линия, бедност – са само някои от тях. Изследванията показват, че май-

ките с повече симптоми на посттравматичен стрес показват по-малко емоционална отдаденост във взаимодействието родител-дете, докато по-високите нива на симптомите на посттравматичен стрес при майката се свързват с повече безчувствено, неструктурирано или враждебно, но не натрапващо се взаимодействие между родител и дете (van Ee, Kleber, & Mooren, 2012). Невъзможността на майката да съдържа чувствата на детето поради своята травмираност може да е повлияла върху по-нататъшното развитие на детето от гледна точка на вторична травма, доколкото емоционалното благосъстояние на майката е предпоставка за дългосрочното емоционално благополучие на децата (Almqvist & Broberg 1999). Ще се върнем към децата, чиито майки трудно контролират собствените си емоции в следващата част на тази глава с изследване и анализ на преживяванията, които им помагат да преодолеят чувството, че са бежанци.

Как престанах да бъда бежанец?

В тази част на въпросника ни интересуваше не официалният статут на бежанец, а по-скоро психологическият. Искахме да разберем какво според нашите участници им е помогнало да преодолеят чувството за бежанец, усещането, че не принадлежат към мястото, където живеят по онова време.

Най-често срещаните отговори на по-младите участници са:

- Приемане от връстниците, както в примера: „Децата ни харесаха и ни приеха.“
- Времето, както в примера: „Просто ми отне известно време да се адаптирам и да спра да се чувствам като бежанец.“

За по-възрастните участници общите теми са:

- Процесът на съзряване и новите роли в живота им, както в примера: „Чувствах се различно, след като влязох в университета и започнах да изкарвам собствени пари.“
- Връщайки се в родния си град: „След като се върнах в Сараево, се почувствах облекчен, бежанската идентичност просто изчезна.“

Но нашите трима участници, които имат спомен за майките си като *изгубени, нервни, изпълнени със страх и напрежение и безпомощни, докато са бежанци*, представляват отделна категория. И тримата съоб-

щават, че никога не са се възстановили напълно от това преживяване и никога не са се чувствали напълно адаптирани никъде:

- „Някои житейски събития и времето вземат своето, но други неща остават. Вероятно има част от мен, която никога няма да се възстанови.“
- „По-късно се преместих в Бая Лука, но никога не спрях да се чувствам самотен, единак.“
- „Когато се върнах в родния си град, се почувствах малко по-добре, но е трудно да се каже, че съм спрял да се чувствам като бежанец.“

Участникът, който е избягал сам от родния си град без семейството си, независимо от това, че се е завърнал у дома след войната, също съобщава:

- „Да бъдеш бежанец означава да си без дом, да не принадлежиш никъде. След войната се върнах у дома. Но оттогава насам не принадлежа никъде напълно.“

От отговорите на този въпрос могат да се направят няколко интересни констатации. Може да се каже, че завръщането вкъщи след войната автоматично означава, че човек вече не е бежанец, поне по закон. Въпреки това, наблюдавахме значителни различия сред участниците при завръщането им. Някои от тях успяват да възстановят усещането, че са у дома, но други, макар и буквално вкъщи, никога не успяват да се почувстват така.

Трите описани по-горе случая ни дават основание да подкрепим хипотезата, че съществува връзка между способността на родителя да помогне на детето си да преживее стресови събития като удържа чувствата на тъга, изолация и усещането за неприспособимост на детето, и по-късните прояви на емоционалното благосъстояние на децата (Almqvist & Broberg, 1999). Но за да може родителят да направи това, той трябва първо да може да регулира собствените си емоции на тъга, страх и отчаяние пред стресови събития, особено в присъствието на децата. Качественият характер на проучването и малкият брой участници не могат да служат за потвърждение за такава взаимовръзка между капацитета на родителя и последствията за детето, но със сигурност допринасят за събирането на доказателства (Almqvist & Broberg, 1999; Smith, Perrin, Yule, & Rabe-Hesketh, 2001; van Ee, Kleber & Mooren, 2012), като хвърлят повече светлина върху мрачните спомени, които

пази едно дете за травмизиран родител повече от двадесет и пет години по-късно.

Това, което не те убива, те прави по-силен [...] или не?

В последната част на изследването се опитахме да проучим начина, по който участниците изграждат смисъла на своя бежански опит през погледа си на възрастен. Отговорите на простия въпрос: „Какво означава днес за вас бежанският опит?“ разкриват три общи теми, несъотносими нито към възрастта на участниците, нито към спомена от емоционалната реакция на родителите.

Може би изненадващо първата и най-голяма като брой отговори категория може да се обобщи, както следва: Да бъдеш дете бежанец може да те направи по-силен, по-гъвкав, по-адаптивен и по-компетентен да се справиш с нови проблеми и ситуации. Ето някои типични отговори от тази категория:

- „От днешната си гледна точка го виждам като нещо положително, което ми помогна да стана по-силен, да порастна (макар и твърде бързо), да стана по-гъвкав.“
- „Научих се да се справям със загубите и да ги приемам като неразделна част от живота. Научих се да съм по-малко зависим от други хора.“
- „Това ме накара да разбера, че мога да се адаптирам навсякъде, че мога да се боря сам и да успявам.“

Отново за изненада, втората категория отговори също визира позитивни аспекти на това да си дете бежанец. Тази категория включва отговори, които се описават, както следва: Да бъдеш дете бежанец те кара да осъзнаеш рано, че това, което наистина има значение, не са нито вещите, нито местата, а хората, към които си привързан. Ето някои типични отговори от тази категория:

- „Това ме накара да се науча да не се привързвам към места, а към хората, които обичам.“
- „Това ме накара да не се привързвам нито към места, нито към обекти. Винаги мога да опаковам вещите си в малка чанта и да тръгна.“

И накрая, има категория отговори, които сочат негативни аспекти на това горчиво детско преживяване, като: Да бъдеш дете бежанец

може да нанесе непоправими рани и да остави празнота в развитието на човека, която нищо не може да запълни.

- „Останах с постоянно усещане за изкривяване, за излизане извън контекста.“
- „Оставя следа в живота и променя човека завинаги.“
- „Винаги се чувствам адаптиран и в същото време зле адаптиран, сякаш не ме интересува къде ще живея утре, усещането за „у дома“ (спомням си тази миризма, когато се връщахме от ваканция) не се върна никога.“

Заклучение

В началото на 2018 г., когато се откри новият маршрут на мигрантите през Босна и Херцеговина и хиляди мигранти влязоха в страната, стотиците пристигащи всяка седмица по пътя си към европейските държави, напомниха на много босненци тяхното незабравено бежанско минало. В светлината на тези събития искахме да проучим автобиографичните спомени на възрастни, които в детството си са били бежанци по време на войната в Босна и Херцеговина. Нашето проучване потвърждава, че спомените за преживяно отхвърляне, различност, неприемане и дезадаптация са живи и болезнени дори и след повече от двадесет и пет години от преживяването. Стресът от преселването, неизбежните разлики между домашната култура и културата на новото място, както и усещането за принадлежност към „бежанска култура“ (Lustig et al., 2004), може да продължат с години или, както някои от участниците казват – завинаги. Въпреки това, отговорите на нашите участници сочат два основни фактора, които могат да помогнат за преодоляването на това чувство:

1. поне един родител, който е в състояние да регулира собствените си чувства на страх и отчаяние и който може да удържа и издържа на подобни чувства у децата си;
2. достатъчно възможности за игра и общуване с други деца и чувство за приемане като равен от тези деца.

Ясно е, че психичното състояние на родителите влияе върху функционирането на детето и неговата способност за самоконтрол зависи до голяма степен от емоционалното състояние на този, който се гри-

жи за детето (Lustig et al., 2004). В светлината на модела, обясняващ през ментализирането предаването на социалната травма (Hamburger, 2017, 2018; Kaplan & Hamburger, 2017) може да се предположи, че ако родителите са част от преследваната група, тогава травматичните преживявания не само се отразяват на собственото посттравматично развитие на детето, но също така косвено влияят върху по-нататъшното му развитие чрез нарушаване на „епистемното доверие“.

Простият факт, че ако родителят е в състояние да поддържа илюзията, че всичко е наред, детето вероятно ще се чувства добре, не подлежи на съмнение. Психосоциалните интервенции, предназначени да подкрепят капацитета на родителите да регулират собствените си емоции и да помагат на децата си да се справят по-добре с отрицателните си емоции, както в бежанските лагери, така и в крайните дестинации, изглежда имат голямо значение за дългосрочното психологическо благополучие на децата. По същия начин предоставянето на бежанските деца на места, където могат да се сприятеляват и да играят, дори и в най-трудните ситуации, като например в бежанските лагери, изглежда от изключителна важност за дългосрочното им емоционално благополучие. По време на преселването, адаптацията се улеснява чрез подходящ контакт с деца от местната култура (Lustig et al., 2004), но само ако този контакт е резултат от автентично приемане. В противен случай, контактът с децата от местната култура може да влоши усещането за изолация.

Случаят на босненските деца бивши бежанци показва, че дори когато пристигнат на места със сходна култура, един и същ език и абсолютно никакви видими разлики във външния вид с местните деца, процесът на социално приемане не винаги е успешен. Напротив, в някои случаи това е много дълъг процес, понякога дори още по-бавен, поради предразсъдъците на учителите към бежанците. И все пак училищата имат уникална възможност да играят жизненоважна роля в интеграцията на тези деца, да се превърнат в пристан, не само на образователното, но по-важно – на социалното и емоционалното развитие (Fazel & Stein, 2002).

Читателят може да се изненада, че бежанците от една и съща етническа група, но от различни страни (босненски сърби в Сърбия и босненски хървати в Хърватия), но и от един босненски град в друг, понякога са ставали обект на предразсъдъци (Bobić, 2009; Vulat, 1995). Причините за тяхното социално изключване трябва да се тълкуват в контекста на изключително ниската социална позиция, високите нива на безработица и бедност и социално изключване (Bobić, 2009).

В случая на новите вълни от бежанци, които идват в Европа от съвсем различен културен произход и говорещи различен език, въпросът е още по-съществен.

Децата, отделени от родителите си, са в най-висока степен изложени на риск. Отдавна е известно, че настъпилите в следствие на война раздели на деца от родители могат да имат дори по-голямо въздействие върху децата от излагането на военновременни жестокости (Freud & Burlingham, 1943, цитирани от Lustig et al., 2004, Sourander 1998). Нашето проучване илюстрира такова разделение, което оказва трайно въздействие върху емоционалното благополучие на човека, въпреки последвалото събиране на семейството и завръщането в родния град. За тези деца навременната интервенция в смисъл на продължителна психо-социална подкрепа и възможностите за социализация е изключително важна.

На последно място, но не по значимост, важен принос на това изследване е прозрението за това как травматичният опит да бъдеш бежанец може да се превърне в положителен. Някои хора се чувстват по-силни, по-гъвкави, по-приспособими и по-компетентни да се справят с нови проблеми и ситуации, благодарение на бежанския си опит в ранна възраст и осъзнават още в детството си, че това, което наистина има значение, не са нито предмети, нито места, а любимите хора. Нашето проучване има няколко основни недостатъка, които трябва да бъдат споменати. Първо, малката извадка, която не е представителна за цялото босненско-херцеговско бежанско население. Тъй като поканата за участие в проучването първоначално се разпространи в онлайн общност, която е предимно сръбска, респондентите са най-представителни за спомените на тази етническа група. Независимо от това не открихме отговори, които да сочат разлики в преживяванията на групата сърби в сравнение с двамата хървати, един – със смесен произход и един – с неизвестен произход. По-вероятно е бежанският опит на децата от всички етнически групи да е сходен, тъй като те всички бягат към районите, обитавани от техните етнически групи и по този начин имат подобен статут. Друго важно ограничение е фактът, че нямаме почти никаква информация за демографските и личните характеристики на нашите участници, за житейските им истории, които може да са допринесли за начина, по който те възприемат спомените си от бежанския период.

Все пак се надяваме, че изследването допринася към съществуващото до момента разбиране по темата за дългосрочните последици за живота на децата бежанци, най-вече насочвайки към възможностите за посттравматичен разтеж, гъвкавост и устойчивост, свързани с опита на бежанците.

Библиографија

- Almqvist, K., & Broberg, A. G. (1999). Mental health and social adjustment in young refugee children 3½ years after their arrival in Sweden. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 38(6), 723–730.
- Benigni, R. (Director). (1997). *La vita è bella* [Motion picture]. Italy: Cecchi Gori Group.
- Bobic, M. (2009). Forced migrants in Serbia: Refugees and internally displaced persons: Facts and figures, coping strategies, future. *Refuge: Canada's Journal on Refugees*, 26(1), 101–110.
- Bulat, N. (1995). Dimenzije stereotipova i predrasuda u odnosu na raseljene osobe i izbjeglice iz Bosne i Hercegovine [Dimensions of stereotypes and prejudices in relation to displaced persons and refugees from Bosnia and Herzegovina]. *Migracijske i etničke teme*, 11(2), 151–171.
- Fazel, M. & Stein, A. (2002). The mental health of refugee children. *Archives of Disease in Childhood*, 87(5), 366–370.
- Hamburger, A. (2017). Genocidal Trauma. Individual and Social Consequences of the Assault on the Mental and Physical Life of a Group. In D. Laub & A. Hamburger (Eds.), *Psychoanalysis and Holocaust Testimony: Unwanted Memories of Social Trauma* (pp. 66–91). London: Routledge.
- Hamburger, A. (2018). New Thoughts on Genocidal Trauma. In A. Hamburger (Ed.), *Trauma, Trust, and Memory: Social Trauma and Reconciliation in Psychoanalysis, Psychotherapy and Cultural Memory* (pp.13–22). London & New York: Routledge.
- Kaplan, S., & Hamburger, A. (2017). The Developmental Psychology of Social Trauma and Violence – The Case of the Rwanda Genocide. In D. Laub & A. Hamburger (Eds.), *Psychoanalysis and Holocaust Testimony: Unwanted Memories of Social Trauma* (pp. 104–124). London: Routledge.
- Larson, R., Csikszentmihalyi, M., & Graef, R. (1980). Mood variability and the psychosocial adjustment of adolescents. *Journal of Youth and Adolescence*, 9(6), 469–490.
- Lashbrook, J. T. (2000). Fitting in: Exploring the emotional dimension of adolescent peer pressure. *Adolescence*, 35(140), 747.
- Lustig, S. L., Kia-Keating, M., Knight, W. G., Geltman, P., Ellis, H., Kinzie, J. D., & Saxe, G.N. (2004). Review of child and adolescent refugee mental health. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 43(1), 24–36.
- Murphy, K. M., Rodrigues, K., Costigan, J., & Annan, J. (2017). Raising children in conflict: An integrative model of parenting in war. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 23(1), 46–57.

- Smith, P., Perrin, S., Yule, W., & Rabe-Hesketh, S. (2001). War exposure and maternal reactions in the psychological adjustment of children from Bosnia-Herzegovina. *The Journal of Child Psychology and Psychiatry and Allied Disciplines*, 42(3), 395–404.
- Sourander, A. (1998). Behavior Problems and Traumatic Events of Unaccompanied Refugee Minors 1. *Child Abuse & Neglect*, 22(7), 719–727.
- Tull, M. T., Barrett, H. M., McMillan, E. S., & Roemer, L. (2007). A preliminary investigation of the relationship between emotion regulation difficulties and posttraumatic stress symptoms. *Behavior Therapy*, 38(3), 303–313.
- Van der Kolk, B. A. (1994). The body keeps the score: Memory and the evolving psycho- biology of posttraumatic stress. *Harvard Review of Psychiatry*, 1(5), 253–265.
- Van der Kolk, B. A. (2017). Developmental Trauma Disorder: Toward a rational diagnosis for children with complex trauma histories. *Psychiatric Annals*, 35(5), 401–408.
- Van Ee, E., Kleber, R. J., & Mooren, T. (2012). War trauma lingers on: Associations between maternal posttraumatic stress disorder, parent–child interaction, and child development. *Infant Mental Health Journal*, 33(5), 459–468.

ТЪРСЕНЕ НА СОБСТВЕНАТА ИДЕНТИЧНОСТ ПРИ НЕПРИДРУЖЕНИ МАЛОЛЕТНИ БЕЖАНЦИ

Леони-Мари Анфт

Независимо от различията в индивидуално развитие, социален произход и причини за напускане на дома, преживявания на загуба и бягство, условията при пристигането в преходната или страната на преселване, изгнаническият живот на младежите бежанци не се различава особено. През 2016 г. 722 370 лица са поискали убежище в Германия, от които 36% са деца или юноши (BAMF, 2017). Специална група са децата под осемнадесетгодишна възраст извън родната си страна, отделени от двамата си родители или от своя законен настойник. Близо 36 хиляди (35 939) от така наречените непълнолетни бежанци без придружител са подали молби за убежище, от които 32 741 или 91,1% са от мъжки пол (BAMF, 2017). Повечето от тях идват от Афганистан (41,6%), Сирия (28%), Ирак (8,2%), Еритрея (5,1%) и Сомалия (4,3%).

Непридружените непълнолетни бежанци имат право на закрила по силата на широк кръг международни и регионални инструменти (Siebenbürger, 2017). В Германия те са под опеката на Служба за благосъстоянието на младите хора (Youth Welfare Office), която осигурява подпомагане и предоставя достъп до здравеопазване, образование и по-широка мрежа от индивидуализирана подкрепа. Въпреки това, първоначалната ситуация се характеризира с унижителни регламенти за групово настаняване, недоимък и социална изолация. Дългата процедура за проучване, понякога – с първоначално определяне на възрастта, несигурността за получаване на закрила чрез бежански статут, докато молбата се обработва, затрудняват неимоверно новия старт. Особено когато са изпратени от семействата с големи надежди и очаквания за по-добър живот и подкрепа, пристигането води до усещане, че си измамен, чувство за недееспособност и принудително ниско ниво на активност. Условията за живот често са ограничени в настоящето – докато бъдещето остава неясно, изпълнено големи надежди и очак-

вания, макар и с ограничени перспективи, а травмиращото минало се припомня само с болка и скръб. В такава ситуация възприятията на младия човек за социален статус и процесите на формиране на идентичност са сериозно затруднени и противоречиви.

При настъпилата загуба и изправени пред непозната среда, поддържането и развиването на стабилна идентичност е особено предизвикателство за лицата, които мигрират сами, без довереник или близък човек, както и за непридружените бежанци. Изправянето пред новата ситуация, новото начало, което съпровожда миграцията и присъщите на юношеството вътрешни конфликти, често водят до противоречия и напрежения, високи нива на дистрес или неувереност. Кинг (King, 2016) подчертава, че мигриращата младеж трябва да се справи с изискванията на трансформацията два пъти: от една страна – поради специфичния стадий на пубертета и нововъзникващата зрялост; а от друга – поради новата външна среда и условия на живот. Нормативната за възрастта фаза на развитие на сепарация и индивидуация и съпътстващият я процес на формиране на идентичност – могат да се окажат по-трудни поради двойната задача за дисоцииране и отчуждаване на различни вътрешни и междуличностни нива. Същевременно се открива възможност за изграждане на нещо ново на основата на познатото и на непознатото: собствена, отличителна идентичност. Ако в моменти на нестабилност и личностна преориентация младежът намери подкрепа и има известен капацитет за емоционална устойчивост и гъвкавост, ситуацията може да бъде преживяна и като възможност за личностно развитие.

Културен шок и траур

Често срещано явление след миграцията и преселването в нова среда е проблемът с адаптацията, който провокира психосоциална криза или разстройство на приспособяването. Симптомите по *МКБ-10 (Международна класификация на болестите – 10-та ревизия)* са свързани с интензивни стресови фактори, които засягат цялостта на социалната мрежа на индивида, разширената система на социална подкрепа и ценности или са свързани със сериозен преход в развитието или криза. Критериите „варират и включват депресивно настроение, безпокойство или тревога (или смес от трите), чувство за невъзможност за справяне, планиране напред или продължаване в настоящата ситуация, както и известна степен на неспособност за изпълнение на

ежедневните задачи“ (WHO, 2016). Споменават се и характерните за подрастващите стратегии за справяне при преминаване през криза: „Разстройствата на поведението често се свързват с подобна проблематика, особено при юношите. Преобладаващата симптоматика може да бъде кратка или продължителна депресивна реакция или нарушение на други емоции и поведение“ (WHO, 2016, F43.2).

В психологическите теории за ефектите на миграцията симптомите, субективното значение и последиците се обобщават от по-малко патологизиращия термин – културен шок (Garza-Guerrero, 1974). Възможното дългосрочно влияние върху идентичността и самооценката на индивида след първите предизвикателства на приспособяването е описано в съвсем общи линии. Ахтар и Самуел (Akhtar & Samuel 1996) дефинират седем феноменологични аспекта на постигнатата след юношеството идентичност: реалистичен образ на собственото тяло, чувство за субективна тъждественост, последователни нагласи, темпоралност, пол, автентичност и етническа принадлежност. Всички тези аспекти могат да бъдат нарушени или дестабилизирани поради травма, загуба, бежанство или поради проблеми, свързани с преминаването от една култура в друга (акултурацията) или несигурност за бъдещето. В зависимост от степента на съответните сходства или различия между идентичността на родната и на новата националност, усещането за идентичност може силно да бъде разклатено, особено поради различаващи се културни навици, ценности, политически убеждения и религиозни вярвания, както и поради преобладаващата в обществото степен на отвореност или ограничения, небрежност или формалност. В същото време мигрантът трябва да се справи с неизбежния сблъсък със загубата, не само на важни хора, но и на позната среда и символи, език, комуникация и модели на социално взаимодействие, привидно тривиални неща като облекло или храна. По този начин „съвместното съществуване в тази извънредна на две нива ситуация, т.е. културната среща плюс болезнения траур, който следва сериозна загуба – изоставената култура – представлява сериозна заплаха за идентичността на новодошлия“ (Garza-Guerrero, 1974, с. 410). Често се съобщава за усещане за изключване, културна изолация и непринадлежност. Въздействието на реалната миграция върху съществуващите обектни отношения¹ трябва да се смята за непосредствено влияние от по-висок клас. Основни обектни отношения могат да се променят поради

¹ Става въпрос за понятие от психоаналитичната школа на Обектните отношения, направление, създадено от М. Клайн. (Бел. ред.)

пространствено отдалечаване от семейство, приятели и по-широката социална мрежа или общност, но и по-абстрактни обекти като езика (*майчиния език*) също трябва да се изоставят или заменят.

Само чрез добра връзка с вътрешните обекти, приемане на загубата и преминаване през процеса на траур, човек може да интегрира двете страни, двата периода и двете социални групи по един осъзнат начин. Така човек приема и консолидира чувството си за идентичност, като се разпознава като себе си, въпреки промените и реконструкцията. (Grinberg & Grinberg, 1984, с. 134)

Процесът на идентификация влияе на представата за собствения образ и по този начин преформулира идентичността. Гринбърг и Гринбърг описват как човек в траур трябва не само да осъзнае и премине през загубата на обекти, но същевременно трябва да прежали загубата на аспекти от себе си. При „нормален“ процес на скръб, интернализирани обекти могат да се запомнят и части от опечаления могат да се идентифицират с аспекти и характеристики на изгубения обект. Но този процес отнема време и предполага наличието на една относително безопасна, стабилна среда, както посочват Гринберг и Гринберг, като се позовават на понятието на Уиникът за „потенциалното пространство“. Въпреки че Уиникът (1971) има за цел да опише важен аспект в процеса на раздялата на детето с фигурата, към която е първично привързано, това понятие може да бъде полезно и при обсъждане на факторите, свързани с успешен процес на преминаване от една в друга култура и траур. Като преживява приемственост между себе си и околната среда, детето придобива способността да символизира и така може да понесе липсата на желани обекти. От друга страна, внезапният разрив в обектните отношения може да доведе до регресивни и потиснати способности за игра у детето. Гринберг и Гринберг посочват подобни обстоятелства при имигранта, който – за да поддържа континуитет – също се нуждае от преходно пространство и време, за да създаде свои междинни светове от елементи от „родината/майката-обект“ (Grinberg & Grinberg, 1984, с. 14) и новата култура. Подобно на депривирано дете, имигрантът страда „от трайна загуба на надеждни обекти в обкръжението си [...] от намалена творческа способност“ (с. 14). Потенциално обогатяващите транскултурни преживявания могат да направят представата за себе си по-нестабилна и да доведат до разпад или промяна на идентичността. От една страна, желанието за принадлежност и участие в новата среда може да се придружава с идеализиране на новата страната и подтискане на идентичността от миналото. От друга страна, силно усещане за чуждост може да доведе

до изолация и оттегляне към мигрантски субкултури, политическа или религиозна радикализация или дори желание за връщане в страната на произход (потенциалната област на конфликт). Безсилието и чувството на безпомощност пред лицето на продължаваща война, насилие, преследване или други подобни в родната страна, може да доведе до посттравматичен стрес и вина у оцелелия. Дълбокото съжаление (за решението), парадоксално провокирано от по-добрите и по-сигурни условия на живот, препятства гладкото преселване и влияе върху самоуважението на мигранта. Приемането и интегрирането е улеснено, когато страната на преселване може да осигури една пространствено-времева рамка за преживяването на траур и има социално признание на болезнените загуби както на индивидуално, така и на по-широко социално-културно ниво. Следователно „динамичните промени, произтичащи от смесването на „културен шок“ и траур за загубите, присъщи на миграцията, постепенно отстъпват място на промени в психичната структура и на процеса на възникване на хибридна идентичност“ (Akhtar, 1995, с. 1051). Въпреки това, миграцията може да остане пожизнен процес на преориентация, включително търсенето на стабилно чувство за идентичност и принадлежност в нова физическа и психологическа домашна обстановка – или дори да се превърне в трансгенерационно предизвикателство, както сочат данните от проучвания за деца на мигранти (King, 2016).

Юношество, идентичност и миграция

Като цяло психологията на развитието разглежда юношеството като най-важният етап за формиране и стабилизиране на идентичността, въпреки че индивидът надгражда основната си идентичност през целия живот. Теорията на Ериксон (1959) за психосоциалното развитие и оформянето на идентичността описва осем нормативни етапа от ранно детство до зряла възраст със специфични противодействащи сили, които индивидът трябва да помири, а в случая на здравословно развитие – да намери адаптивен баланс между тях. Етапът на юношеството се характеризира с психосоциална криза на двете противоречиви сили – идентичност срещу объркване на ролите. Индивидът е изправен пред екзистенциалните въпроси „Кой съм аз? Кой мога да бъда?“, докато се опитва да съчетае собствените си желания и идеали с очакванията на другите, като търси своята роля в обществото. Връстниците и ролевите модели са от голямо значение за този етап на нарастващо

отделяне от родното семейство и индивидуация, според теоретици. По време на тази фаза лесно се проявяват регресивни тенденции, тъй като темите за контрол и автономия трябва да бъдат преосмислени, а въпросите, свързани със сексуалната идентичност и оптималното дистанциране от останалите са доминиращи. Юношеството се счита за втория етап на процеса сепарация–индивидуация, при който се осъществява консолидиране на идентичността и следователно представлява възможност за личностно развитие и промени (Akhtar, 2007).

Вътрешното и външното отделяне от родното семейство се смятат за незаменими при концептуализацията на собствен, независим живот. Повечето родители, но и социални институции (например детски градини/центрове за грижи за децата, училище) подкрепят и дори изискват ранна независимост и автономия. Отделянето от обектите на детската любов и емоционалната независимост от родителите е нормален етап от развитието; като в същото време се предполага и развитието на една по-различна свързаност и любящо сближаване и по този начин – промяна в отношенията между дете и родител (Günther, 2009, цитиран от Bär, 2016). Процесът на траур по време на фазата на индивидуация от семейството остава често неназован и не се обсъжда (King, 2000, цит. по Bär, 2016). Времето за сепарация–индивидуация може да бъде потенциално критичен етап, но принудителното пространствено отделяне от важни лица или културни обекти може да направи процеса на вътрешно отделяне по-труден или дори невъзможен (Bosse, 2000, цит. по Bär, 2016). В индивидуалистична среда личната нужда или стремеж към автономия се явяват своеобразно изискване или очакване, подобно на чувството за независимост, самоувереност, себerealизация и самоосъзнаване, които съставляват цялата палитра от качества за успешно развитие (Oerter, 2008, цит. по Bär, 2016). На индивида привидно се дава голяма свобода и време – „удълженото юношество“ (Erdheim, 1982, цит. по Bär, 2016, с. 129) чак до 30-годишна възраст може да се разглежда като експериментална фаза с цел най-добро лично приспособяване към социалната и работната среда, за изследване на потенциални възможности и лични дарби, което води до ограничаване на натиска за индивидуална себerealизация (Keupp, 2012, цит. по Bär, 2016). Разрастването на възможностите и опциите за професионална, социална и личностна идентичност се съчетава с отхвърляне на традиционните форми и начин на живот. Исторически предопределените социални взаимоотношения и структури (напр. авторитет, разпределение на грижите, отговорност) се поставят под въпрос и създаването на собствено семейство се забавя (Beck, 1986, цит. по Bär, 2016).

Но тази концепция за юношеството и развитието на идентичността се оформя от предимно обществени и културни норми. Индивидуацията и независимостта се ценят високо в днешните западни общества, но културно-специфичните подходи отбелязват, че колективистично ориентираните общности имат други приоритети като: сплотеността на семейството, отношенията между родители и деца, родителския стил, както и други разбирания за детството и юношеството. Макар да е невъзможно да се разгледат всички приписвани значения и очаквания, би било полезно да се направи разграничаване между колективистични и индивидуалистични общества, като се изследва ефектът върху развитието на идентичността на млади хора, които мигрират от една към друга културна среда.

Когато са налице колективистични или племенни структури, аз-концепцията на индивида е свързана главно със семейството, общността, културните и социалните групи. Някои автори говорят за „Азът във връзка с ...“ или за „отношенческия Аз“ (Oerter, 2008; Von Schlippe & El Nachimi, 2000, цит. по Bär, 2016, с. 124) в описание на значимостта, която се придава на социалната роля. Индивидът се характеризира като дъщерята на X, майката на Y или член на семейството Z. Очакваната идентификация със зададена, предварително определена роля е по рождение, според пола и често се консолидира чрез инициращи ритуали, които бележат прехода от детство към зряла възраст (Erdheim, 1982, цит. по Bär, 2016). Семейните връзки са по-силни и взаимозависими. Макар че чувството за общност, свързаност и принадлежност между членовете на колектива е обикновено по-силно, пораждащата се зависимост, социалният контрол и регулация чрез йерархии сякаш оставят малко пространство за индивидуализъм извън съществуващите структури.

За непълнолетните бежанци без придружител, отделянето от познати социални отношения и структури и вероятно спорните възгледи за очакванията, житейските планове и ценности, зададени на индивида от колективната група, представляват лично предизвикателство. Очакванията за индивидуализация в страната на преселването често се преживяват интензивно в началото, при пристигането. Както беше споменато по-горе контекстът на индивидуалистично оформените общества определя независимостта като желана цел на личното развитие. Привързаността и идентифицирането с определени групи и общности губят от силата си, когато индивидът се опитва да живее силно персонализиран живот, грижейки се за собствените си интереси и възможности, като същевременно избягва традиционния начин на

живот. Присъединяването към различни социални групи, които могат да бъдат избрани и сменени във всеки момент и поради това имат временен характер, вероятно оказва влияние в посока към относителна нестабилност и намеса в идентичността. Активната инициация и поддържането на връзки и принадлежност изискват известно ниво на самоувереност и социална компетентност.

Различните начини за приспособяване и развитие на миграцията често се споменават като източник на проблеми или възможности за мигриращите лица. Бери, Фини, Сам и Ведър (Berry, Phinney, Sam, & Vedder, 2006) описват четири профила на акултурация, базирани на възможното развитие и преглед на културните сили, обобщени тук по следния начин:

[...] *интеграция* [курсивът мой, Л.А.], в която индивидите съчетават както наследената, така и новата култура едновременно, *асимиляция*, в която има слаб интерес към поддържане на старата култура на идентичност, съчетан с предпочитание към по-голямото общество и неговите традиции, *разделяне*, при което се предпочита поддържането на културното наследство, като същевременно се избягва контакт с по-голямото общество; и *маргинализация*, състояние, при което няма нито поддържане на културата на произход, нито участие в по-голямото общество. От четирите интеграцията изглежда най-благоприятна за психологическото приспособяване, а маргинализацията – най-малко благоприятна.

(Beiser, Puente-Duran & Hou, 2015, с. 36)

Най-вече се изисква сливане между високо индивидуално ниво на психична интеграция и способност за индивидуация в една чужда култура, като се изоставят типични културни и социални символи, репрезентации, модели, ритуали, религия, история и политика и тяхното предефиниране (Machleidt & Heinz, 2011). Междукултурната ориентация и познание, които са придобити по този начин се разглеждат като цивилизационно предимство пред хората от местната култура, в глобализирания свят (Machleidt, 2013). Това поставя мигрантите в активна позиция с голямо потенциално влияние върху развитието на културата и обществото, стимулиращо разнообразието в транскултурното пространство. На практика, това е доста дълъг процес, преди човек да може да се интегрира и да заживее творчески съвместявайки безконфликтно всички противоречия. Формирането на идентичност не е линеен процес, а непрекъснато преминаване през евентуални кри-

зи и следователно, неколнократна реорганизация на миграционната идентичност не е нещо необичайно, например след смърт на членове от семейството или при осъзнаване на отчуждаване от родната култура по време на посещение в родната страна. Неоднозначни напрежения и противоречиви аспекти на идентичността винаги съществуват – с предизвикателни и обогатяващи етапи, които могат да бъдат балансирани и по-лесно приети в случай на висок толеранс към амбивалентността и усещането за лична ефикасност. Тези способности се формират в ранна детска възраст, ако човекът е трансформирал първоначалните добри и лоши частични обекти в цели обекти. Така става възможно по-късно „повторно оформяне“ (Garza-Guerrero, 1974) на интернализираните обектни отношения и на самооценката, което дава възможност за селективно идентифициране както с колективните, така и с индивидуалните течения на идентичността, които впоследствие водят до формиране на нова идентичност и усещане за личен растеж и развитие на егото:

Новата идентичност отразява окончателната консолидация в една преформулирана Аз-идентичност, резултат от селективни идентификации с новата култура, хармонично интегрирани или пригодени в миналото културно наследство. Това, което действително произтича от кризата на културния шок, ако бъде адекватно решена, е плодотворен растеж на личността.

(Garza-Guerrero, 1974, с. 425)

Новите преживявания и познанства могат да имат стимулираща функция за индивидуацията (Machleidt & Heinz, 2011), тъй като мигрантът се отделя от локалните културни навици и интегрира или адаптира различни елементи от новата обстановка. Терминът „културно юношество“ (Machleidt & Heinz, 2011) се опитва да отрази промените в развитието на младия човек, който се отделя от семейството си, с нарастващата независимост и засилената консолидация на собствената идентичност и трансформативния процес, провокиран от миграцията. Тези влияния, променящи идентичността, съответстват на етап „трето индивидуиране“ (Akhtar, 1995) и дори могат да бъдат преживявани като „прераждане“ (Machleidt & Heinz, 2011), което дава на индивида специални межкултурни способности и различна степен на зрелост.

Протективни фактори и развитие на емоционална устойчивост и гъвкавост у младежите бежанци

Неотдавнашен преглед (Witt, Rassenhofer, Fegert & Plener, 2015) на проблемите на психичното здраве и лонгитюдното изследване на непридружените непълнолетни бежанци (ННБ) представя данни за нарастнала обща податливост на децата бежанци към психични разстройства (в сравнение със средната възрастова група, вж. също Hadfield, Ostrowski & Ungar, 2017). Непридружените непълнолетни бежанци изглежда са особено уязвима група, поради липсата на протективни фактори като подкрепяща семейна среда. Семейната кохезия от миналото, стила на отглеждане и транснационалните взаимоотношения все пак могат да играят важна роля за развитието и благополучието на мигриращите юноши. Опедал и Идсо (Oppedal & Idsoe, 2015) изследват клиничната картина при ННБ, като подчертават особено хроничните симптоми на посттравматичен стрес, но и високият процент на емоционална устойчивост и гъвкавост. Въпреки физическото и пространственото отдаляване от семейството, ННБ, които са останали в контакт с роднините си в чужбина, имат по-високо ниво на социална подкрепа и по-ниски нива на депресивни симптоми. Също така те се ползват от „косвени ефекти, като увеличават културната си компетентност, която помага на младите бежанци да се справят с дискриминацията. Въпреки това, социалната подкрепа няма ефект върху симптомите на ПТСР (Oppedal & Idsoe, 2015, с. 1). Значението на след-миграционни травми, като дискриминация на бежанска или расова основа, невинаги се установява, въпреки че представлява допълнителен риск за психичното благополучие и успешната интеграция. Бейзър и колеги (Beiser 1989 г., цит. по Hadfield, Ostrowski & Ungar, 2017) твърдят, че от факторите преди момента на миграция, чувството за идентичност и принадлежност е от решаващо значение за облекчаване на риска от травматично индуцирана депресивна симптоматика, докато факторите след пристигането могат да тушират някои травматични ефекти. Социалната подкрепа и отношенията с роднините, приятелствата с възрастни и връстници извън семейството са от съществено значение за стабилизирането и укрепване на личността и развитието на идентичността. Ако транснационалните семейни връзки се поддържат или реконструират и се установяват нови подкрепящи познанства, тези психосоциални ресурси могат да стимулират устойчивостта и гъвкавостта и да подкрепят човека при преодоляването на травматичните ефекти от преживените загуби. Контактът с членове на семейството и приятели в чужбина

поддържа стабилна представа за себе си и чувството за приемственост, като предотвратява възможна дифузия на идентичността (Oppedal & Idsoe, 2015). В същото време социалната и емоционална свързаност с родната страна също играе роля, като „укрепва тяхната (на ННБ) наследена културна компетентност или допринася за придобиване на културната компетентност на страната [на преселването]“ (Oppedal & Idsoe, 2015, с. 6) и по този начин насърчава формирането на межкултурно познание и разбиране. Срещата с нови лица и групи е неизбежна. Възприеманите сходства и различия оказват влияние върху социалното поведение, като улесняват открит, изпълнен с доверие подход към познатите например. Ако собствената идентичност се основава до голяма степен на идентифицирането и принадлежността към социална група, която вече не е достъпна или в непосредствена близост, срещата с нови групи може да разруши предишните стабилни самовъзприятия и понятия. В случай на застрашена идентичност или чувства на обществено отхвърляне, защитата и подкрепата, предлагани от една общност, имат силно утвърждаващо влияние, както и по-силната идентификация с родната култура може да създаде психическа стабилност. Ахтар (Akhtar, 1995) въвежда термина „емоционално презареждане“, за да опише ползотворното и даващо сили влияние, което произтича от контакта с други мигранти или изгнаници, или може да бъде резултат от посещение в родната страна.

Но влиянието на приятелите и връстниците върху развитието на подрастващите е огромно и играе още по-голяма роля при децата и младежите, които мигрират и живеят без своите родители и роднини. Опедал и Идсо (Oppedal & Idsoe, 2015) също изследват ресурса на приятелството за процеса на акултурация и поддържане на психичното здраве на ННБ. След преселването, контактите и взаимоотношенията както с връстници от същия етнос, така и с други връстници, допринасят за развитието на културна компетентност, както и повече „знания и умения за необходимите езикови и поведенчески модели, които подкрепят усещането за успех и принадлежност към културата на новата страна“ (Oppedal & Idsoe, 2015, 2, цитат на Birman, 1998, Oppedal et al., 2004).

Изтъква се, че младежите, засегнати от война, и по-общо бежанците и търсещите убежище, се представят „по предимно дихотомични и стереотипни начини [или] като патологични, потенциално опасни, или като безпомощни жертви“ (Denov & Blanchet-Cohen, 2016, с. 237). Авторите предлагат нова рамка, която да отчита както трудностите и виктимизацията, така и присъщото чувство за агентност на децата и младежите и способността им да допринасят за собственото

си здравословно развитие, посредством рехабилитационни подходи, включващи разказване на собствените преживявания и създаване на наратив за личната история. Потенциалната енергия, творчеството и идеалистичното желание да се направи промяна в този свят, които често се асоциират с юношеството и настъпващата зрялост, може да се развият, ако условията позволяват и ако не попаднат в сянката на криза на идентичността.

Невъзможно е да се представят тук всички съществуващи подходи за подпомагане в дългосрочен план на младите бежанци при началното им пристигане. Организации като Германската федерална асоциация за непридружени непълнолетни бежанци (BumF) се опитват да наложат общ подход, овластяващ и стимулиращ участието на младите хора. Политическото и обществено включване и правото да имат думата в институционална и социокултурна среда разкриват нови възможности, свобода на действие и евентуално заличават структурите на властта (вж. web page BumF). Изследванията показват, че дейностите за изграждане на капацитет вероятно укрепват устойчивостта, гъвкавостта и чувството за принадлежност у бежанците (Rivera, Lynch, Li & Obamehinti, 2016). Авторите подчертават значението на програми, насърчаващи създаване на мрежи в общността и развиващи лидерството, които засилват независимостта и самостоятелността. В основата на всички дейности и интервенции, за които се смята, че носят полза за създаването на положителна среда за социална интеграция, трябва да бъде максимизирането на чувството за агентност, насърчаването на мултикултурализма и образованието с фокус върху контекстуализираното и интегрирано преподаване/учене за младите хора: „Като цяло, самостоятелността, самоопределението и контролът се постигат, когато хората са овластени. Овластяването идва чрез обучение и дейности, които позволяват на участниците да играят активна роля в собственото си учене и развитие“ (Rivera et al., 2016, с. 327).

В обобщение, беше показано, че самата миграция поставя хората пред дилемата за миналата и настоящата им идентичност, оспорва мечтаните или очакваните образи за себе си, а също и проектите за бъдещето. Въпреки личните пречки, трудните и болезнени аспекти на културния шок, в съчетание с процеса на траур могат да доведат до личностно развитие и растеж. По същия начин, времето на юношеството обикновено е предизвикателна фаза на преориентиране, формиране на идентичност и индивидуация. Специална ситуация възниква, когато двете условия се комбинират: младежът бежанец преживява едновременно трансформации на идентичност-индивидуация, дължаща се

на акултуриране и нормативни възрастови предизвикателства – това може да се окаже още по-интензивно жизнено преживяване. Повишената уязвимост на непридружените непълнолетни бежанци, свързани с двойния психосоциален стрес и задачите за развитие, се признава и изследва от специалистите, но не трябва да се пренебрегват и силните страни и влиянията, които поддържат устойчивостта и гъвкавостта. ННБ могат да се адаптират по-лесно към новата среда, както обикновено повечето деца, които мигрират, се акултурират по-бързо в приемищата страна от родителите си например, защото ходят на училище, бързо научават новия език и се намират в среда, където се насърчават новите отношения. Особената роля на социалната подкрепа и на положителното влияние чрез транснационални семейни контакти и взаимоотношения с връстници беше подчертана и трябва да се насърчава от социални работници, учители и психолози, работещи с ННБ. Този подход може да накара младежите да получат по-ясно и задълбочено разбиране за ролята, която тяхната собствена култура играе в новото общество и обратно, каква е ролята на новото общество в тяхната култура.

Библиография

- Akhtar, S. (1995). A third individuation: Immigration, identity, and the psychoanalytic process. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 43(4), 1051–1084.
- Akhtar, S. (2007 [1999]). *Immigration und Identität: Psychosoziale Aspekte und kulturübergreifende Therapie*. Gießen: Psychosozial-Verlag.
- Akhtar, S., & Samuel, S. (1996). The Concept of Identity: Developmental Origins, Phenomenology, Clinical Relevance, and Measurement. *Harvard Review of Psychiatry*, 3(5), 254–267.
- Bär, C. (2016). *Migration im Jugendalter: Psychosoziale Herausforderungen zwischen Trennung, Trauma und Bildungsaufstieg im deutschen Schulsystem*. Gießen: Psychosozial-Verlag.
- Beiser, M., Puente-Duran, S., & Hou, F. (2015). Cultural distance and emotional problems among immigrant and refugee youth in Canada: Findings from the New Canadian Child and Youth Study (NCCYS). *International Journal of Intercultural Relations*, 49, 33–45.
- Berry, J. W., Phinney, J. S., Sam, D. L., & Vedder, P. (2006). Immigrant youth: Acculturation, identity, and adaptation. *Applied Psychology: An International Review*, 55(3), 303–332.
- Bundesamt für Migration und Flüchtlinge (BAMF) (2017). (2017). *Das Bundesamt in Zahlen*

ДЕЦА БЕЖАНЦИ: РЕЗУЛТАТИ ОТ ДИСКУСИЯ В РАБОТНА ГРУПА

Камелия Ханчева

В рамките на Школата¹ за диалог „Миграция – травма и преход: Изследване на социотравматичните корени при справяне с предизвикателствата свързани с бежанците“, на 14 април 2017 г., във Философския факултет на Университета в Сараево, се проведе семинар-дискусия с експерти по въпросите на децата бежанци.

Покана към капацитета за удържане на индивидите и обществата

Експертният семинар по проблемите и предизвикателствата, свързани с децата бежанци, планиран като част от Лятното училище в Сараево, има за основна цел да се създаде пространство за среща и дискусия на хора, участващи в непосредственото справяне със ситуацията с непридружени малолетни и непълнолетни в транзитните региони, както и в държавите – крайна дестинация.

Експерти от различни области на медицината, социалните, правни и икономически науки, като: социология, психология, психоанализа, социална работа, право, икономика и представители на различни НПО, бяха поканени да споделят своя директен опит от работата с деца бежанци или други наблюдения и познания, имащи отношение към детската миграция. Дискусията има за цел да идентифицира основните предизвикателства на лично и институционално ниво; и да

¹ Участващи експерти: Сотирис Хтурис, Анастасия Зиси, Тамара Симонович, Наташа Младенович, Елмедин Муратбегович, Аида Бекич, Андреас Хамбургер, Хорст Кехеле; гости и сътрудници: Никола Атанасов, Хризанти Пападопулу (през имейл), Маша Вукчевич Маркович.

отчетат добрите практики и неочакваните, креативни решения в работата с бежанци. В хода на семинара в експертната група се разгърна интересна динамика, която ще бъде описана в последния раздел.

Как се справяме и удържаме² реалността на преживяванията и на децата бежанци и какви механизми в реалността изграждаме за да я претворим в сигурна, поддържаща среда за тези деца? Справянето и удържането представляват различни нива на грижа и тук се използват за изобразяване на различни аспекти на ситуацията на детето бежанец:

1. Овладяването на ситуацията и справянето с проблема предполага действия на практическо ниво – да се осигури храна, здравни грижи, защита, необходими за физическото оцеляване на децата.
2. „Да държиш“ е процес на организиране на „обичайната очаквана среда“ (Winnicott, 1971, 1–25), където чрез структурирани повтарящи се процедури и граници, може отново да се изгради базисното доверие, че светът е безопасно място. Другият аспект на „да държиш“ е способността на добронамерените, отговорни възрастни да „държат в ума си“ децата бежанци с техните естествени развитийни нужди и сложни вътрешно-психични конфликти.
3. Удържането е свързано с обработването на емоциите и тяхното изразяване през символизации (Bion, 1962b; Finlay, 2015). Удържането е капацитета на възрастния, необходим през целия процес – от това да си свидетел на историите и преживяванията на децата до дезинтоксикация на емоциите на ужас, гняв, ярост, безпомощност, тревожност и жажда за отмъщение. Удържането се оказва основното предизвикателство, което експертите споделяха от опита си, а едновременно с това и едно нелеко преживяване в актуалния групов процес.

² В оригиналния текст са използвани три глагола, последните два от които са едновременно психоаналитични понятия. Първият е в смисъл на овладяване на ситуацията – да се справяш (to handle), вторият е свързан със символното държане, включващо държането на ръце или в прегръдка (to hold), и третото – да удържаш напрежения, страхове – свои и на този, за когото се грижиш (to contain). (Бел. ред.)

Правният статут на детето бежанец

Дефиниции и понятия

Терминът „непридружен малолетен“ се използва за тези, „които са били отделени и от двамата си родители и други роднини и към момента за тях никой възрастен не полага отговорни грижи, по силата на закон или обичай“ (Комитет на ООН по правата на детето [UNCRC], 2005, параграфи 7–8). Всяко лице на възраст под 18 години, което отговаря на горепосоченото условие, се счита за непридружено непълнолетно лице и е обект на специално законодателство. Според официалната статистика (EUROSTAT, n.d.) по-голямата част от непридружените непълнолетни лица са мъже (над 89%), над две трети на възраст от 16 до 17 години и по-малко от 10% под 14 години. Статистиката и преживяванията на двете страни – бежанци и власти в транзитните региони или държавите – крайна дестинация – сочат, че възрастта се оказва една силно конфликтна тема. Подозренията – доколко възрастта, съобщавана от децата, съответства на реалната хронологична възраст – често се възприемат като обидни и несправедливи. Специалистите, от друга страна, виждат в този проблем морална дилема без лесно решение.

Една история от семинара „Помощници, доброволци и викарни травми“ (вж. глава 22) е илюстрация на сложността и понякога несъвместимостта на дефинициите и различните социално конструирани значения и последствията от такава проста демографска променлива като възрастта. Случаят³ е на традиционно семейство, което търси убежище и остава в центъра за временно настаняване на бежанци в транзитен регион. Членовете на семейството включват баща, майка и 2-годишно момиченце. Бащата е съден за опит за убийство на съпругата си (която е и негова племенница, момиче/жена на 16 години). Деянито е оправдано в качеството му на справедливо наказание за прелюбодеяние. „Непростимото“ поведение на съпругата е да гледа момчета на нейната възраст, живеещи наблизко в друг сектор на същия център. След лишаването от свобода на бащата случаят повдига няколко въпроса; например: 16-годишно момиче непридружено непълнолетно лице ли е и трябва ли да ѝ бъде назначен настойник? Как да се разглежда случаят на 2-годишното дете? Как се преценява „най-добрият интерес на детето“ и кое е „детето“, както и какви са ин-

³ Представен от сръбския психолог Маша Вукчевич Маркович, президент на мрежата за психосоциални иновации.

тересите на „семейната единица“? Случаят е пример за трудния процес на установяване на регулации и тяхното последователно прилагане по непротиворечив начин.

Възприятията и социалните конструкции за възраст и пол имат огромни вариации в различните култури. Последиците от подобни различия могат да бъдат доста неочаквани. Определенията както за детството, така и за юношеството в различните култури имат широк диапазон от възрастови съответствия. Един възможен прочит на доклада на EUROSTAT (n.d.), че броят на момичетата и момчетата бежанци е равен, но мъжете преобладават в случаи на непридружени непълнолетни, е, че момичетата на възраст под 18 години често мигрират като дъщери и/или съпруги в рамките на семейна единица. По-голямата част от непридружените непълнолетни са мъже на възраст от 16 до 17 години, които се считат за юноши в средата на кризата на идентичността си (Erikson, 1968). Но юношеството е социален конструкт, отразяващ прехода от детство към зряла възраст, представящ предимно идеите на западното общество за нормативно развитие през жизнения цикъл (Delarocche, 2005). Историите на момчета бежанци разкриват различна гледна точка. Повечето от тях се смятат за най-важните възрастни на кланове, изпратени с всички надежди и очаквания да спасят цялото семейство. Експерти, работещи в бежанските центрове в Сърбия, съобщават, че са чули телефонни разговори на деца, които лъжат семейството си, казвайки, че са стигнали до Германия. Чувството за провал и срам ги тласка към рисковани и отчаяни опити да избягат от защитените зони и да изпълнят реалните или въображаеми очаквания на родителите си.

Описание на ситуацията: права и регулации, международни споразумения

Стандартите на Хартата на основните права на ЕС и на Конвенцията на ООН за правата на детето (EUAFRCE, 2015) диктуват изцяло действията на ЕС по отношение на непридружените непълнолетни лица.

Абсолютното условие, че това са деца, преди да станат бежанци, трябва да служи като постоянно напомняне за приоритизиране и посрещане на естествените развитийни нужди. Безопасността на децата и незабавните мерки съгласно закона са основен приоритет, както и осигуряването на сигурен, защитен подслон и назначаването на законен настойник. Как изглежда системата на практика? Прилагат се национал-

ни и международни закони, а страни като България, Гърция и Германия, като част от ЕС, се считат за осигуряващи еднакво безопасно и надеждно място за непридружени непълнолетни, които трябва да останат в първата държава от ЕС, в която влязат, докато се обработват документите им за предоставяне на убежище или друг статут, за който те кандидатстват. Това обаче значително противоречи на желанията на точно тези деца, както и друг международен регламент (FRA и ECtHR, 2014 г., раздел 5.3) (EUAFRCE, 2015, с. 168), където се посочва, че трябва да се извършват действия, способстващи за събирането със семейството.

В този момент се повдигат два важни въпроса: 1) как да се гарантира безопасността; и 2) как да бъде избран законен настойник, обслужващ „най-добрия интерес на детето“.

И двата въпроса са свързани с факта, че непридружените непълнолетни са доста хетерогенна група. Сотирис Хтурис⁴ и Анастасия Зиси⁵, като експерти – социолози и имащи опит от първа ръка с центровете за бежанци в Лесбос, Гърция, изброяват поне четири типа деца бежанци, които имат различно поведение, стремежи и нужди: Първата категория, която е изключителна рядкост, са напълно непридружени непълнолетни – без роднини и приятели; втората група са децата, които пътуват с някого от мястото на произход, който понякога също е непълнолетен; третата категория е тази на полу-непридружените, със семейство или роднини в Европа, които могат да влязат в европейските страни по правото на събиране на семейството. След това има четвърта категория напълно нерегистрирани деца, почти невидими за система. Без никаква информация за правни процедури и защита, те не кандидатстват за убежище; следователно са изложени на по-голям риск от незаконен трафик.

Проблемът с безопасността представлява сериозно предизвикателство поради противоречието във възприятията за това кое е безопасно, добро, достатъчно добро или най-добро за детето. Крайната цел за практически всички непридружени непълнолетни е да стигнат до западна или северноевропейска държава. Социални работници, психолози и хора от неправителствени организации в така наречените транзитни страни споделят същия опит. Доброволец от Гърция описва задачата си да придружава непълнолетните до защитени жилища като „най-безполезната работа, която някога съм вършил“ – причината е, че всички непълнолетни открито заявяват, че дори няма да нощуват на

⁴ Сотирис Хтурис – професор по социология, Егейски университет, Лесбос.

⁵ Анастасия Зиси – професор по социална психология, Егейски университет, Лесбос.

това място и ще положат всички усилия да стигнат границата, за да отидат по-на запад (споделено в личен разговор).

Това драстично несъответствие между мотивацията и желанията на непридружените непълнолетни и установените практики за справяне с ситуацията с бежанците по маршрутите води до незащитени и често нелегални миграции, носещи риск от депортиране или задържане.

Въпреки това, както Андреас Хамбургер⁶ посочи, законодателството в Германия потвърждава, че децата винаги са изключение, когато става въпрос за депортиране. Според германското законодателство дете не може да бъде изгонено от страната до навършване на 18 години, независимо от начина (законен или незаконен) на влизането му. Всяко дете, което е непълнолетно, има право да остане в Германия – според решение на Федералният административен съд на Германия от 2015 г.

Наред с правната защита, която пребиваването на територия на западна държава осигурява, има много нереалистични очаквания и силно идеализирани представи за живота в западните общества, които правят непридружените малолетни лица уязвими за всякакви спекуланти. В Германия метод за предотвратяване на потенциалния риск децата да напуснат защитеното жилище и да бъдат изложени на опасност е назначаването на настойник. Настойникът решава дали детето може да напусне мястото на временно пребиваване. Качеството на грижите за децата е много по-добро в сравнение с грижите за други мигранти. Все пак осигуряването на социален работник не винаги е възможно, а структурирането на времето на децата и инициативите за социално включване са недостатъчни. Друг проблем по отношение на настойниците е назначаването им от съда; който преценява надеждността на лицето. В повечето случаи назначеното лице е или социален работник, или адвокат. И единственото законово ограничение е, че едно лице може да бъде назначено за максимум 50 деца – брой, с който е трудно да се справи ефективно. Ситуацията в Гърция (представена от Сотирис Хтурис и Анастасия Зиси) е още по-тежка, особено в пика на бежанските вълни, когато трябва да бъдат осигурени настойници за приблизително 4000 непридружени малолетни и непълнолетни, а социалните работници са само 21. При това съотношение те рядко виждат децата, на които са настойници и назначаването им е формален акт. В лагери и центрове на първа линия в Гърция местната общност

⁶ Андреас Хамбургер – психолог, психоаналитик, професор в Международния психоаналитичен университет в Берлин. Говорител на изследователските мрежи Травма, доверие и памет и Миграция: травма и преход.

участва, предоставяйки неформална подкрепа и грижи. Но решенията в най-добрия интерес на детето не би трябвало да се вземат от неупълномощено лице.

Споделено мнение е, че най-големите предизвикателства в целия този процес са службите по настойничество. Има значителна нужда от квалифицирани хора, но не съществуват нито процедури за подбор, нито програми за обучение на настойници. Тамара Симонович⁷ разказа за опит за установяване на процедури за вземане на решения в Сърбия, където законът за настойничеството е променен и позволява нова посока на решение, особено когато става въпрос за грижи за непридружени непълнолетни. Мултидисциплинарен екип, включващ социален работник, психолог и държавен представител, трябва да прецени нуждите и да оцени преживяното от детето, преди да вземе каквото и да е решение. Психологическото разбиране на индивидуалните нужди и особено на историята на привързаността би помогнало за намирането на решения, които са в най-добрия интерес на детето. Като се има предвид личната история на раздялата, която е първоначалната ситуация за всяко непридружено непълнолетно лице, се прави задълбочена оценка на моделите на привързаност, които се активират в моменти на криза, и така може да се подпомогне при вземането на адекватно решение. Разделянето на дете от хората, с които няма роднинска връзка, не винаги е най-доброто решение. Често онези няколко души, с които детето успява да изгради връзка по време на пътуването, са ценен ресурс за подкрепа и грижа, включително психологическа подкрепа и защита. Експертите предупреждават за опасността да се вземат лесните и бързи решения, защото това, което понякога изглежда като силна връзка, може да бъде замаскирана експлоатация и виктимизация. Балансирането между потенциалната опасност от ретравматизация и опасността от повторение на травматичния сценарий на раздяла и предотвратяването на трафик и експлоатация, изисква специални компетентности. Ето защо е необходимо допълнително обучение и повишаване на осведомеността на специалистите, работещи с непридружени непълнолетни. Професионалисти и доброволци трябва да бъдат обучени да правят първоначален скрининг за симптоми на дистрес, за откриване на следи от насилие и всякакви маркери за спешност и нужда от съвременна намеса.

⁷ Тамара Симонович – изпълнителен директор на Индиго група за деца и младежи, Ниш.

Балансът между защита и задържане, свобода и отговорност изглежда трудно постижим. Като опит в тази посока се предлага предоставяне на обучение относно основните права и мерки за безопасност. Успехът на подобна интервенция в голяма степен зависи от това кой е идентифициран като „враг“ и кой като „съюзник“. Ако институциите и професионалистите, работещи с деца, не бъдат признати като доброжелателни, ситуацията ще остане непроменена.

Високорискови ситуации и превенция на трафика на хора

По време на семинара Елмедин Муратбегович⁸, експерт в областта на криминологията, посочи две основни пресечни точки между децата мигранти и криминологията: 1) проблема с насилието, и 2) злоупотребата и трафика.

Сръбски експерт представи данни, разкриващи контраста между добре организираните незаконни мрежи, „действащи в международен план, мрежи, които са далеч отвъд държавите и отвъд Балканите“, и безсилието на националните и международните правни органи да осигурят балканските миграционни пътища.

Друг експерт от Сърбия изрази притесненията и сподели опасенията си, че след няколко години могат да бъдат разкрити плашещи истории за деца, продавани в робство или като стока.

В този контекст Андреас Хамбургер посочи и друг огромен риск, произтичащ от ситуация, в която децата вероятно нямат пари, за да платят на контрабандистите, и притиснати от нуждата и желанието, могат да прибягнат до други форми на непреки плащания.

Друг тревожен факт е разминаването в международните статистики – броят на регистрираните момичета сред непридружените непълнолетни в центровете на първа линия в Гърция е значителен, а в центровете за бежанци в Сърбия, Македония и България, момичета почти липсват.

Правилото за „защита на личната информация“ е непреодолима пречка, която предотвратява възможността за проследяване на децата от мястото на първата им регистрация до крайната дестинация и подсигуриране на безопасност по маршрута им. Нежеланието на властите да бъдат гъвкави излага децата на риск и увеличава емоционалната тежест върху професионалистите, които са създали връзка, докато ра-

⁸ Елмедин Муратбегович – доцент в катедрата по криминология, Факултет по наказателно право и сигурност, Университет в Сараево.

ботят с детето в определен момент. Участниците в семинара споделиха своето разочарование от властите и безпомощността пред ситуацията, когато професионалистите трябва да се конкурират с добре организирана незаконна мрежа с доста различен приоритет от „най-добрия интерес на детето.“

Ситуацията в транзитните зони

Липсата на структура

В тази част на семинара експертите отчетоха ситуацията в транзитните области като изключително тревожна, предизвикателна и противоречива. Към момента на дискусиата, един от приемните центрове в Южна Сърбия е приютил 150 непридружени непълнолетни, което значително надхвърля капацитета му. Друг тип институция, приемаща деца бежанци от Сирия, Пакистан, Ирак и други страни, е превърнат в център, работещ с местни маргинализирани деца. Проблемите, възникващи между различните групи деца, са предизвикателство, на фона на потенциалния риск от маргинализиране и стигматизиране на децата бежанци.

Наташа Младенович⁹ и Тамара Симонович представиха картината на един обичаен ден в центъра за бежанци:

Младежите се събират на групички и се мотаят, което не е добър начин да прекарват времето си, особено на възрастта, която е толкова продуктивна, и когато се предполага да инвестират време и усилия в обучение и подготовка за бъдещето си.

Образователната система в транзитните страни не е готова да приеме децата бежанци, въпреки че има успешни опити и пилотни проекти. В повечето лагери се предоставя неформално образование, но само за ограничен период от време. Останалото време остава предимно неструктурирано и зависи от желанието на детето да участва в организирани дейности. Специалистите споделят наблюдения за ниската мотивация на непълнолетните да участват в каквато и да е дейност. Действия на децата често демонстративно показват нежеланието си да бъдат на това място.

⁹ Наташа Младенович – психолог и когнитивно-поведенчески терапевт, член на НПО Indigo с професионален опит от бежански центрове в Прашево, Ниш и Буяновац.

Много неуспешни опити за пресичане на границата с Унгария или Хърватия вероятно са завършили с насилствени и агресивни действия на завръщане в центъра от страна на полицията. В резултат на това някои деца разработват въображаем план за бягство за връщане в Гърция (като страна от ЕС) или търсене на канали за връзка с контрабандисти. Ситуацията на постоянно движение към, през или назад от различни граници и центрове продължава много месеци и години за повечето деца.

Андреас Хамбургер посочи дългосрочните последици от период на „празнота“ по време на юношеството. Включването във формална образователна система и структурирането на времето са необходими средства за подпомагане на разрешаването на нормативни кризи на идентичността в развитието. Турбулентният период на преход от детство към зряла възраст, когато съвпада с травматичен преход от родното място към непознати реалности, може да повлияе негативно на стремежа към развитие на идентичност. Предотвратяването както на дифузията на идентичност, така и на маргинализацията чрез избора на отрицателна идентичност са важни задачи за специалистите в областта на детското развитие и властите.

Преживяванията на децата бежанци и на грижещите се

Да се разбере повече за автентичните преживявания на децата бежанци е много трудно поне поради две причини: 1) необходимостта от превод и потенциалните проблеми и недоразумения при опосредствана комуникация; и 2) изразяването на травматични преживявания в думи изисква подкрепа в процеса на рефлексия, регулиране на афекта и интеграция. Тези способности са сериозно нарушени от травмата. Символизацията на опита е възможна, когато способността за символизиране е развита или ненарушена, но най-често психологът трябва да дешифрира непосредствените поведенчески действия или психосоматични реакции, когато се свърже с детето. Множество психосоматични симптоми, самонараняващо поведение, нарушения на съня, дисоциативни припадъци и паник атаки най-вероятно са резултат от преживяването на тежки травматични събития. Психолозите и социалните работници са изправени пред задачата да спечелят доверието и да се опитат да се доближат до деца, за които картината на света е изкривена и представлява ситуация на постоянна опасност.

Множество загуби и разруха във всяка възможна структура и система правят, за децата бежанци, невъзможно свързването с настоящето. Идеализацията на миналото или бъдещето предотвратява обвързването и ангажирането с каквато и да е продуктивна и смислена дейност в настоящето.

Аида Бекич¹⁰ описва разказите на бежанците като хроника на загуби и раздели: от семейство, култура и всичко познато, както и повтарящи се раздяли с връстници и специалисти, предоставящи подкрепа в службите и центровете в транзитните страни. Психологическата ситуация предизвиква постоянно активиране на системата на привързаността, която пречи на ползотворното включване в продуктивна дейност и създава постоянно състояние на тревога и бдителност. История, разказана от Никола Атанасов¹¹, илюстрира чувството за безпомощност и объркване във високо квалифициран специалист – психоаналитик, който е бил назначен за настойник, осигуряващ домашни грижи за подрастващ бежанец в продължение на повече от година (до 18-годишна възраст). Пълната невъзможност за влизане в контактът с момчето е силно фрустрираща. Може само да се спекулира за историята на привързаност и/или травматична история на насилие в отношенията с възрастни, причиняващи отдръпване и изолация на този непълнолетен.

Образите и фантазиите, провокирани у хората от помагачите професии, работещи с травмирани деца и младежи, ги излагат на висок риск от викарна травма. Препоръчително е установяването на процедури и система от грижи за полагащите грижи под формата на работа в екип, подкрепа и супервизия. В ситуацията на екстремна емоционална ангажираност и времеви натиск, способността за удържане на агресия, ярост, гняв и отчаяние е поставена на изпитание до краен предел. Огден (Ogden, 2004) обсъжда начините за предотвратяване на „патологичното удържане“ като основен модус на функциониране. Той вижда възможността за подобно избягване в адекватното използване на рамките на по-голяма група – „майчиния контейнер“ (Bion, 1959), на социална и институционална подкрепа и постоянните усилия да се назовават, отразяват и обработват непоносимите преживявания. Да можеш да създадеш смисъл от връхлитачите образи на страдание и истории е немислимо без задълбочено

¹⁰ Аида Бекич – НПО „Спасете децата“.

¹¹ Никола Атанасов – клиничен психолог, психоаналитик, доцент по клинична психология, департамент „Когнитивни науки и психология“, Нов български университет.

разбиране на протичащите процеси в обществото и способност за бленуване¹² (Bion, 1962a).

Добрите практики при оценка на непосредствените и дългосрочните нужди

Да спечелиш доверие и да изградиш сътрудничество

Взаимодействието между двама души или две култури или институции е невъзможно без критична доза доверие. Ерик Ериксън (Erikson, 1950) формулира като полярности в първата психосоциална криза на развитието, базисното доверие срещу базисното недоверие. Постигането на адаптивния баланс между чувството за доверие и недоверие към света и хората е основната задача на първия етап от развитието на всеки човек.

Да се справиш и удържиш положението на децата бежанци означава да започнеш оттам, където се намира човекът в неговите/нейните обстоятелства и условия на живот. Бежанците преживяват драстична промяна, при която всичко старо се губи и всичко ново изглежда ужасяващо. Активира се основният въпрос – за базисното доверие. Според епигенетичната схема на Ериксън (Erikson, 1968), балансът трябва да се постигне чрез интегриране на повтарящи се моменти на надежда, че всичко следва определен ред и че обменът с външният свят ще осигури достатъчно добър и навременен „комплект за оцеляване“. Положението на децата бежанци много наподобява първия етап от психо-социалното развитие: моментът на предвербални взаимодействия с неизвестното, където основното доверие е по-скоро „чувство на доверие“ (Erikson, 1968), отколкото решение да се вярва на някого. Изисква се голяма смелост, да се поеме риск и да се довериш на постоянно променящата се среда, хора, институции, правила и разпоредби. От това, което е известно от репортажите, новините и личните истории, опитът от пътуване като непридружен малолетен подкопава развитието на доверието. От друга страна, осигуряването на който и да е етап на структура и предвидимост е предпоставка за развитие на доверие.

¹² *Reverie* (мечтание, бленуване) е понятие, въведено от Бион за обозначаване на майчиния капацитет за продуктивно фантазиране и креативност в опита ѝ да разбере преживяванията на бебето. (Бел. ред.)

Добри практики: балансираща организация, структура на времето и чувство за агентност

Основният проблем с неструктурираното време в центровете за бежанци има аналог в друга трудна дилема: как да балансираме свободата и безопасността, инициативата и ограничения? Как да осигурим структура, без да налагаме ригидни ограничения? Как да защитим границите на реално и символично пространство, в което е безопасно да се трупа опит?

Това са въпросите на родителството и свързаните с него грижи за децата. Като цяло, положението на детето бежанец сериозно компрометира чувството за свобода на избор.

Пример за творчески и отчаян опит да се запази чувството за агентност е историята на един списък, който създават децата в лагер в Сърбия, за да избегнат дългите часове и дни на безрезултатно чакане на границата с Унгария. Децата вярваха, че Комисарията за бежанците ще предаде този списък на унгарските власти и те ще викат по десет души на ден. Съществуването на списъка помогна на децата да създадат една илюзия, която обаче даваше структура на времето за изчакване, правейки го поносимо и смислено.

Добра практика: изграждането на личен разказ

В последната част на семинара беше даден пример за креативна психо-социална интервенция, наречена „пътна карта“. Децата бяха поканени да пресъздадат от различни материали историята на своето пътуване. С помощта на възрастни, които предоставиха модели на къщи, знамена, дървета и др., децата можеха да представят и разкажат части от своите истории: Какво са оставили след себе си, къде са пътували, кого са срещнали [...] Спонтанно развиващите се разкази включват изпитания и препятствия, но също така щедрост и надежда. Ужасни истории съжителстваха със спомени за много хубави неща, случили се по време на тяхното пътуване.

Когато им се даде възможност за рефлексия върху преживяното, в безопасна и удържача среда, хората могат да се опитат да интегрират добрите и лошите преживявания в смислена лична история. Възстановяването на континуитета и връзката между миналото и настоящето е единственият възможен начин да се посрещне бъдещето.

Справяне с психологическите последици от травматичния опит и избягване на ретравматизация

Добрият стандарт за грижа предполага редоставянето на подкрепа и терапия. Необходимо е внимателно планиране на интервенции, съобразени с културните традиции и актуалните преживявания, за да се избегне повторна травматизация. Участниците в семинара имаха възможност да се запознаят с опита от Гърция в създаването на една такава добра практика – създадените защитени жилища за 20 до 50 деца и персонал, включително минимум двама психолози, двама до четирима социални работници, грижещи се, социолози и група от доброволци в променлив състав, всички те разработват дейности за посрещане на нуждите на подрастващите мигранти. Осигурена е психологическа подкрепа и включване в образователната система. Основните предизвикателства пред националната идентичност, конфликтите в бежанските групи и негативните нагласи на местните общности са внимателно обсъдени и са постигнати конкретни договорености и дългосрочни програми за действие. Експертите са оптимисти за темпото на въвеждане на промени и осигуряване на приобщаване. Бъдещите цели са да се подкрепят младите бежанци да продължат обучение в университет, така че да се преодолее чувството за изключеност от определени сфери на живота.

Основното предизвикателство

Метафората за пътуването (Lakoff & Johnson, 1980) често се използва в психологическата литература за обозначаване на развитието на личността. Метафоричното значение на пътуването към нечия идентичност е доста различно от реалното географско, пространствено придвижване на деца мигранти и бежанци. Бежанският опит е по-скоро да бъдеш преследван, отколкото да пътуваш, като основната разлика е, че преживяването е в реално време, а не символично вътрешно търсене на идентичност.

Пресичането на границите в три аспекта по отношение на 1) териториални граници; 2) възрастови граници; и 3) културните граници, води до формулирането на парадокс: Детето бежанец е човек, който е започнал пътуването си като отговорен млад възрастен, носещ семейни очаквания и надежди, докато в някакъв момент се озовава като „непридружен непълнолетен“ обратно в зависимата позиция на дете.

Признаването на този парадокс предполага изучаването и адекватното му разглеждане в законодателната, социокултурната и психо-социалната сфера.

Децата бежанци и техните преживявания, които често надхвърлят съответните на възрастта предизвикателства, трябва да бъдат овладявани и удържани. Удържането на ужасяващи преживявания, поддържането на нишката на приемствеността (непрекъснатостта на битието), справянето със структурата на деня, са неотменна част от първичната грижа. Ако се посрещнат с разбиране и с внимание тези нужди, чувството за агентност, усещането за себе си и за собствения творчески потенциал ще се развие и само тогава ще бъде възможно упражняването на личен избор, интеграция на идентичността и пълно навлизане в живота на възрастните.

По време на този дискуссионен семинар, споделеният опит и различни гледни точки към децата бежанци и трафика създадоха емоционално натоварване, което обременява работния режим на групата, поради което груповата динамика и структура беше спонтанно променена от аквариум в спирала. Може да се спекулира, че спиралата е по-добро структурно представяне на постоянно променящите се отношения в една система. Спонтанното групово развитие би могло да бъде плодотворна метафора за опита за разрешаване на проблема с децата бежанци, където удържането (осигурено от концентричните кръгове в техниката “аквариум“), се трансформира в съвместно развитие – спирала.

Библиография

- Bion, W. R. (1959). Attacks on linking. *International Journal of Psychoanalysis*, 40, 308–315. [reprinted in: E. B. Spillius (Ed.), *Melanie Klein Today: Developments in Theory and Practice*. Volume 1: Mainly Theory (pp. 87–101). London: Routledge, 1988].
- Bion, W. R. (1962a). A theory of thinking. *International Journal of Psychoanalysis*, 43, 306–310. [reprinted in: E. B. Spillius (Ed.), *Melanie Klein Today: Developments in Theory and Practice*. Volume 1: Mainly Theory (pp. 178–186). London: Routledge, 1988].
- Bion, W. R. (1962b). *Learning from Experience*. London: Heinemann. Delaroche, P. (2005). *Psychanalyse de l'adolescent*. Paris: Armand Colin.
- Delaroche, P. (2005). *Psychanalyse de l'adolescent*. Paris: Armand Colin.
- Erikson, E. H. (1950). *Childhood and Society*. New York: W.W. Norton & Company.
- Erikson, E. H. (1968). *Identity, Youth and Crisis*. New York: W.W. Norton & Company.
- European Union Agency for Fundamental Rights and Council of Europe (EUAFRCE). (2015). *Handbook on European Law Relating to the Rights of the Child*. Luxembourg: Publications Office of the European Union.
- EUROSTAT (n.d.). Asylum Statistics. Retrieved on 8 August 2018 from http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Asylum_statistics#Applications_by_unaccompanied_minors
- Finlay, L. (2015). *Relational Integrative Psychotherapy: Process and Theory in Practice*. Chichester, UK: Wiley.
- Lakoff, J. & Johnson, M. (1980). *Metaphors we Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- Ogden, T. H. (2004). On holding and containing: Being and dreaming. *International Journal of Psychoanalysis*, 85, 1349–1364.
- UN Committee on the Rights of the Child (UNCRC). (2005). General Comment No. 6: Treatment of Unaccompanied and Separated Children Outside their Country of Origin (CRC/ GC/2005), 1 September 2005. Retrieved on 17 February 2018 from www.refworld.org/docid/42dd174b4.html
- Winnicott, D. W. (1971). *Playing and Reality*. Hove & New York: Brunner-Routledge.

ЧАСТ IV

ПОМАГАЩИ, ДОБРОВОЛЦИ И ВИКАРНА ТРАВМА

Увод към Част IV

Биляна Станкович

През последните две години поразителният брой бежанци, преминали през „балканския маршрут“ по пътя си към Западна Европа, подложи на огромен натиск правителствения и гражданския сектор в различните страни. Докато бежанците се преброяват постоянно и броят им щателно се съобщава от различни органи, броят на хората, които ги приемат и подпомагат, както по пътя, така и при пристигането, почти не се споменава. И все пак, многобройни професионални и непрофесионални помагачи и доброволци – психолози, социални работници, преводачи, лекари, адвокати, обгрижващ персонал, спасители и т.н. – в продължение на години се включват в разнообразна и разгърната работа за подпомагане на бежанците. Тази разнородна група хора споделя обща характеристика – те са в непосредствен контакт с бежанците, техните проблеми, нужди и травматични преживявания, понякога – ежедневно. Тъй като много бежанци идват след дълъг период на несигурност и риск, които обикновено се засилват от лошото отношение, с което се сблъскват в транзитните страни, един необходим аспект от работата на помагачия предполага многократни срещи с ужасяващата реалност на травматичните събития, които са преживели. Като последица от емпатичното ангажиране с травмите на бежанците, помощниците са в риск от викарно предаване на травматизма, което може да нанесе вредни трансформации на техния вътрешен свят и на взаимоотношенията им с другите. Викарната травма отначало е установена и обсъждана в контекста на терапевтичната работа с хора, преживели различен травматизъм. Понятието обобщава специфичните начини, по които терапевтите са засегнати от работата си. Обикновено се разглежда като резултат от натрупани (както съзнателно, така и несъзнателно) реакции на травматичния материал, представян от различните клиенти, което води до трайни промени у терапевта, подобни на симптоматиката на ПТСР. Напоследък понятието за викарна травма се оказва приложимо и към потенциално вредните ефекти от работата на

помагащите с различен професионален профил (социални работници, помагащи в спасяването, здравни специалисти), в различен контекст, при срещите им с потенциално травмирани хора. Ситуацията се усложнява допълнително от факта, че не само бежанците са изложени на социална травма, изложени са и помагащите, или дори целите общества, които приемат бежанци и преживяват социотравматичния опит от въоръжен конфликт, преселение и преследване. Съдържанието на последния раздел от книгата за миграцията и травмата е насочено към помагащите и доброволците, различните рискове (но и потенциала), които крие тяхната работа и професионална роля, както и последствията от тяхното общуване с бежанците и местните общности.

Глава 19 от Хтурис и Зиси представя ситуацията на о. Лесбос, където местната общност е изправена пред внезапен и непреодолим приток на бежанци, който поставя на сериозно изпитание техните способности да бъдат приемащи и подкрепящи. Авторите анализират взаимодействието между различните участници в ситуацията – членове на бежанската общност, държавни служители, представители на различни институции, доброволци и т.н. – и различните, понякога нееднозначни последици от срещите им за идентичността на бежанците и техните взаимоотношения както с хората, така и с общността. Специално внимание се обръща на доброволците чрез анализ на социално-материалните условия в лагерите, пропускливи за някои потоци от власт и агентност и непропускливи – за други, което се оказва решаващо при определянето на роли за доброволците и последиците – за бежанците.

Глава 20 – от Шрайбер, предлага един възможен модел на подкрепа, както за бежанците, така и за помощниците, който е многообещаващ поради много причини. Общите модели за психо-социално подпомагане са насочени към индивидите и разчитат на вербална комуникация. И двете условия обикновено се оказват предизвикателство за бежанците, така че алтернативните начини за организиране на подкрепата – в група и с минимална опора в езика – доказват себе си като ефективни и устойчиви. Авторът прави преглед на съвременни емпирични изследвания за ефективността на интервенции, базирани на осъзнанието (йога, медитация) за различни психични проблеми и специално се спира на практиката за самопомощ, основана на осъзнаването, за помагащи и доброволци. Като допълнение към това се обсъждат няколко примера за интервенции чрез йога за преживели травма бежанци от различни страни.

По темата за викарната травма Вукчевич-Маркович и Живанович (Глава 21) представят резултати от изследванията си с професионали-

ти и доброволци в Сърбия, които се опитват да предоставят помощ на бежанци и търсещи убежище, които пътуват по Балканския маршрут. Техните констатации разкриват различни групи рискови фактори за викарна травматизация – 1) организация на работата и климата, особено – липсата на ясна структура и претоварване на работното място; 2) съприкосновение с травматичните преживявания на бежанците, където специфичното качество на преживяната травма играе важна роля; 3) адаптивни и дезадаптивни стратегии за справяне, използвани от самите помагащи. Обсъждат се и последствията от викарната травма за личния и професионалния живот на помагащите. В заключение авторите подчертават значението на разработването и прилагането на програми за целенасочена и основана на доказателства превенция, обучение и подпомагане на помагащите.

Последната глава 22 от Станкович свързва и обсъжда всички предходни теми, като обобщава основните резултати от експертните семинари по бежански въпроси и травматични прояви, свързани с викарна травма при помагащи и доброволци, организирани като част от Школата за диалог в Сараево „Миграция – травма в преход: изследване на социо-травматичните корени на работата с бежанци“. Дискусията се фокусира върху концептуалните и методологични предизвикателства, свързани с викарната травматизация, ролята на емпатията и усещането за безпомощност у помагащите и адекватни подходи за превенция и намеса. Ефектът от викарната травматизация може да бъде силно уреждащ не само за помагащите, но и за бежанците, тъй като може сериозно да компрометира качеството на работата. Нуждата от обучение, супервизия и психо-социална подкрепа за помагащите се признава както в литературата, така и в приложния аспект на работата им. На този фон предизвикателства в местните общности за реализирането на програми за психосоциална помощ са многобройни. В главата се обсъждат и някои специфични за настоящата бежанска криза рискове за развитие на викарна травматизация, особено уязвимите групи помагащи и ролята на социотравматичното минало както на индивидите, така и на общностите.

ДОБРОВОЛЦИТЕ И ИДЕНТИЧНОСТТА НА БЕЖАНЦИТЕ

Сотирус Хтурис и Анастасия Зиси

Етикетирането на бежанци или бежанска идентичност

Бежанците запазват за дълго време статута на бежанец, търсец убежище или мигрант. Поддържането на тази ситуация и идентифицирането на бежанците с постройките за настаняването им или създадени от самите бежанци, като Идомени и Кале (Millner, 2011), създават културна и социална среда, в която бежанецът формира един вид идентичност. В допълнение към многобройните негативни характеристики, свързани с идентичността на бежанците, като стигма и социално изключване (Agamben, 1995; Vaughan-Williams, 2015), има и някои положителни процеси и характеристики, като адаптиране, развиване на умения и натрупване на човешки капитал от младите хора, които доскоро са живели в традиционни общества и често са били обект на ограничаващи, потискащи и дори практики, включващи насилие. Младите бежанци, особено жените, които отиват към Европа, се изправят пред процес на културна и вероятно новаторска икономическа интеграция. Бежанците преминават през такъв сложен процес на преформулиране на идентичността, не само в резултат на преселване (Griffiths, 2001), но и на непрекъснато променящите се условия на живот, правни разпоредби, политически климат (Brun, 2001, McDonough & Tsourdi, 2012) в страните и общностите, където се заселват и в крайна сметка – на техните специфични възможности и способности да се адаптират към новото си социално и икономическо положение. Бежанците също така са принудени да реорганизируют своите социални и културни репрезентации, като в същото време трябва да преаредят социалните и културните си мрежи. Това води до прогресивно, но често – реципрочно формиране на индивидуалната и колективна идентичност на бежанци. Процесът протича на етапи: първо, фазата на

влизане, последвана от процедурата за подаване на молба за убежище, етапа на признаване на бежански статут, полупостоянното жителство и накрая – намирането на първа работа. Ако обаче молбата е отхвърлена, бежанци или цели семейства се въртят дълго време в един социален вакуум, където са толерирани или етикетирани като „незаконни“ имигранти, хора без свое място (Papastergiadis, 2006; Robinson & Rubio, 2007).

Фиг. 19.1 Дете бежанец, което разглежда и изследва раницата на Сара, млада доброволка в Идомени, и преговаря с нея.

Източник: ©Sotiris Chtouris, 2016.

Поради посочените причини, процесът на формиране на бежанската идентичност е не само сложен, но и неограничен във времето. Ние вярваме, че след като човек преживее бежанската травма, този опит се обработва и оформя една идентичност, която трае през целия живот на човека. В същото време бежанецът е способен по същия начин на мястото, където се развива, да променя идентичността и културния си живот. Бежанците, макар да започват като хора без свое място, често създават диалектически нови места в приемащите страни и общности¹.

¹ Опитът на гръцките бежанци от Мала Азия, Черно море, Константинопол/Истанбул показва, че след първоначалната травма на изселването и изгубената родина, ние

Основните фактори, които съставляват бежанската идентичност, с различна степен на интензитет на всеки етап от миграцията и установяването, са следните:

1. процес на изграждане на „бюрократична идентичност“ (Zetter, 2007), създаден от държавите членки, особено от тези, които са пряко ангажирани с приемането на бежанците. Институционалната власт, създадена от съвместните решения на Европейския съвет и международните споразумения, като това от 20 март 2016 г. с Турция, отразява приоритетите на вътрешната сигурност, като защитава външните държавни граници и осигурява потока между държавите – членки на ЕС (Работен документ на Европейския парламент, 2000 г.), като основен фактор, допринесъл за създаването на този вид идентичност;
2. моралната и политическата идентичност на самия ЕС и на отделните държави членки, общественото мнение, както и органите на ЕС и международната общност [правата на човека, правоприлагането, социална Европа, европейска солидарност, международна солидарност];
3. публичният дискурс за бежанските потоци като основна тема на националната политическа сцена и в местния дневен ред, както се случи например на остров Лесбос, който се изрази в непрекъсната диалектика между травмата на бежанците и способността за справяне – социално, икономическо и културно – на местната общност (McDonough & Tsourdi, 2012);
4. интеграционните практики чрез специфични действия за осигуряване за заетост, изкуство и други интервенции, овластяване и лечение на травмите. Възможностите за подобряване на човешкия капитал и намиране на работа са първите приоритети за повечето бежанци.

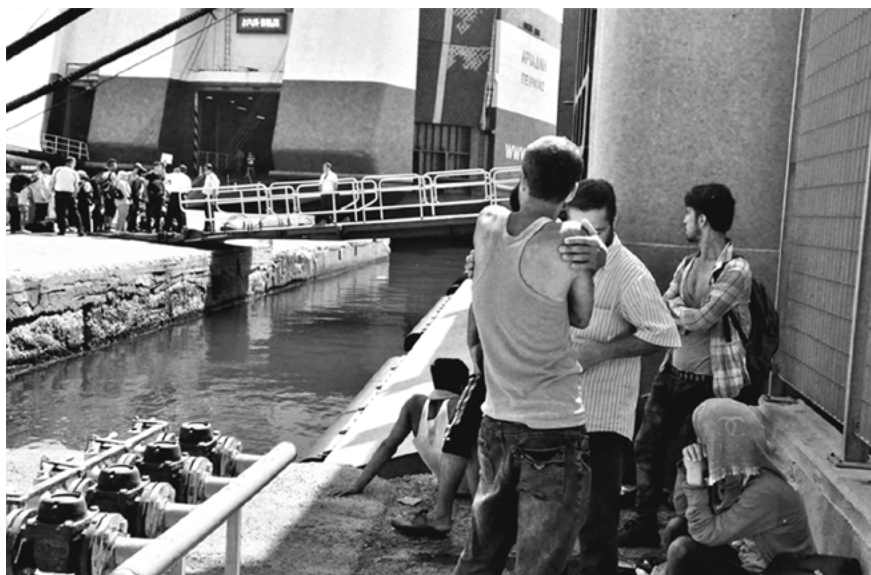
Всички тези фактори се активират, интензифицират или дезактивират по време на взаимодействието със значими социални агенти, институции, отделни лица или колективни органи. В нашето изследване възнамеряваме да разберем как това взаимодействие формира положителна или негативна диалектика за социалната интеграция на бежанците и по-конкретно – как доброволците допринасят за този процес.

наблюдаваме, че изцелението от травма чрез създаването на нови общности, например Каламария, Неа Йония, както и различни бежански селища в цяла Гърция.

Преливане на населението: кратка история на бежанската ситуация в Източна Европа през 2015–2018 г.

Бежанската вълна, както показахме по-горе, е флуидна, често „транзитна“, преминаваща. Това измерение отдавна е известно, но неотдавнашната бежанска криза го постави отново в центъра на внимание. След 2015 г. бежански потоци преминават през Егейските острови на път за Северна Европа. Стремехът на мигрантите е да се озоват в страни с най-добрите условия за прием по отношение на инфраструктура и най-голям потенциал – според бежанците – за постоянно установяване. Повечето хора назовават безопасност и осигуряване на по-добро бъдеще за своите деца като основни причини да бягство. В същото време изключително важен фактор е наличието на референтни точки в приемащата държава, т.е. членове на техните семейства, роднини или хора от тяхната общност на произход. Информацията и знанията, натрупани от тези разпръснати бежански мрежи, играят ключова роля при избора на страната-дестинация, както и при промяната и адаптирането на техния житейски план. От друга страна, изборът им е резултат от промени, определени от ситуациите, с които се сблъскват на всяка граница и във всяка транзитна страна. Начинът, по който се идентифицират и чрез който придобиват бежанска идентичност първоначално включва процедурите по признаване на бежански статут чрез бюрократичните мрежи на всяка национална държава, отговорни за даване или отказ на молбата за убежище на новодошлите. При кризата, която започна през 2015 г., за дълъг период от време имаше неясноти относно начина, по който трябва да се назоват новодошлите, например: транзитно население, търсещи убежище, бежанци/икономически мигранти. Неяснотите относно названието от самите правителствени служители, държавни институции и граждани е пряко свързано със силната официална тенденция те да се отблъснат възможно най-бързо и ефективно към следващата държава. Огромен мост, тласкащ пристигащите бежанци напред по пътя им бе създаден до началото на 2016 г., от Егейските острови към Северна Европа и скандинавските страни. Кораби, туристически автобуси, влакове, както и таксито и други по-малки превозни средства придвижват ежедневно стотици, а понякога – хиляди хора (Miller & Chtouris, 2017) от една национална граница до друга.

В много случаи големи групи мигранти изминават дълги разстояния пеша от точката на слизване с помощта на подръчни средства, като колички за пазаруване, инвалидни колички и дори кашони, за да тран-

Фиг. 19.2 Пристанище Митилини. Бежанците се борят да се качат

Източник: © Sotiris Chtouris, 2015.

спортират и малкото си вещи, както и най-слабите и хората с увреждания, като използват каквото намерят и върши работа, за да оцелеят:

Основните трудности са, че на нашия остров липсваше цялата инфраструктура да посрещнем тези потоци [...] второ, бяхме длъжни да го направим като същевременно намерим къде да преспят [...] трудната част беше да ги транспортираме, защото бежанските потоци пристигаха на различни части на острова; третият проблем беше да се образуват тези хора, защото те режеха маркучи, за да се измият, сееха боклук и екскременти навсякъде. Ситуацията беше тежка².

Началните образи на бежанските потоци убедиха наблюдатели и жители, че присъствието им във всяка транзитна страна ще бъде временно. Тази увереност се промени с постепенното затваряне на границите през 2016 г. и накрая – с тоталното прекратяване на транзита от Идомени от правителството на Бившата югославска република Македония (БЮРМ).

² Интервю: Генерален щаб на заместник кмета на Митилини, бележки от лична комуникация, 17 май 2016 г.

Първоначалното забавяне и почти пълното прекратяване на бежанския поток на север също повдигна въпроса за дългосрочното, ако не и постоянно, пребиваване на новодошлите и окончателното им постоянно присъствие в точката, където се намират при затварянето на границите (Chtouris & Miller, 2017). С други думи, те бяха задължени да подадат молба за убежище, за да не ги върнат в страната на произход/влизване, т.е. Турция.

Началните временни открити лагери като Идомени бяха премахнати или превърнати в постоянни официални лагери или горещи точки. В същото време десетки нови бежански лагери се откриваха по пътя на бежанския поток, но и в други по-малки градове и общности. Егейските острови стават най-гъсто заселени с търсещи убежище (вж. таблица 19.1), но се създават и нови подслони, като хотели за непридружени непълнолетни, семейни апартаменти или дори се ползват малки хотели и общежития.

В повечето случаи формирования на гражданското общество организират общежития, както и закрилата и образованието на непридружените непълнолетни. За много кратко време те умножават работата и персонала си. В някои случаи „неформалните училища“ имат специализирани обучители и програми за обучение. Независимо от това, несигурната съдба и слабата вероятност за придвижване към желаната дестинация са причина за ниските нива на адаптация, конфликтите и честите провинения на непридружените млади бежанци³.

Според Хтурис и Милър (2017), несигурността на лиминалното⁴ мигрантското битие и принадлежност също поставят много мигранти в състояние на безпомощност, което повдига диалектика, според която човешкото съществуване и сигурността на официалната държава са в

³ Според Международния комитет по спасяване (IRC):

Атина, Гърция, 12 декември 2017 г. – Според нов доклад на 12 организации, сред които Международният спасителен комитет (IRC), повече от 2000 непридружени деца са в списъка на чакащите за безопасни убежища в Гърция. Хроничният недостиг на жилища за деца е само един от пропуските в услугите, които се влошава, тъй като гръцкото правителство се готви да поеме пълен контрол върху отговора на бежанската вълна. (Изтеглено на 7 февруари 2018 от www.rescue.org/press-release/ngos-launch-roadmap-handover-refugee-response-greek-government)

⁴ Понятието лиминалност се превръща във важен концептуален инструмент. Антропологът Виктор Търнър (1964) концептуализира лиминалността (като заемка от Rites de passage [1960 (1909) Van Gennep]), за да назове тези маргинални социални пространства, които се случват извън ежедневието и които освобождават хората от рутината (Ibrahim, 2011, p. 319) .

противоречие. За мигрантите местата, където се заселват, са покрити с черна завеса от страх, опасности и подозрения, където липсва безопасност и сигурност и откъдето местни и световни медии излъчват ежедневно трагична информация от „незаконни“ неформални бежански селища, място на крайна физическа и социална трагедия, разделяне на bios (съществуване) от живот, място, където животът не си струва да се живее (Chtouris & Miller, 2017; Minca 2007). „Нещастникът“ мигрант просто съществува и има слаба надежда да определи собственото си съществуване в транзитна или приемаща страна.

Табл. 19.1 Мигрантско население на островите (края на 2017)

<i>Острови</i>	<i>Население</i>	<i>Места за настаняване в горещите точки</i>
Лесбос	6830	1500
Кайос	2289	1100
Самос	1922	850
Кос	868	1000
Лерос	720	1000
Родос	137	
Друг	43	
Общо	12 809	5500

Забележка: В края на януари 2018 г. на остров Лесбос, в селищата Мория и Кара тепе и в други приемни институции в града има 6964 души, а по Нова година на Лесбос бройката надхвърли 8200 (ВКБООН 2018)

Източник: ВКБООН (2018 г.).

В някои случаи обаче отношенията между бежанци и доброволци и служители в общежития на недържавни организации и центрове създават условия за позитивна бежанска идентичност, но и за структури в сътрудничество с общността, които можем да разглеждаме като алтернативен модел на социална солидарност. В частност, в Лесбос се наблюдават два случая, в които отличаваме важни качествени разлики по отношение на: а) установяване на бежанска идентичност, б) форми на изразяване и освобождаване на социална солидарност, и в) начини

за справяне с индивидуалната и социалната травма на мигрантите. В същото време е интересно да се проследят някои важни примери в големия неформален лагер в Идомени на границата с Бившата югославска република Македония, който се разрасна основно след началото на големия приток през 2015 г. и беше закрит през 2016 г. В този лагер, както и в някои междинни лагери по бежанския път, оценяването на действията на доброволците и на тяхната работа са от особен интерес.

Методология

Изследването се фокусира специално върху неформалния лагер в Идомени, горещата точка (официалния лагер) Мория и полулегалния център за настаняване в Кара Тепе, Митилини. Редица независими доброволци са развивали дейности в някои други приемни центрове, освен лагерите, като младежки общежития, центрове за изкуства и развлечения. Казусите са избрани от 120 интервюта и теренни наблюдения чрез теоретично обоснована извадка, за да се опишат на първо място характеристиките на идеалните видове солидарност, които се развиват (Chtouris, Zissi, & Rentari, 2015). Отворените интервюта са проведени през 2016, 2017 и 2018 чрез пряк достъп до доброволци и представители на НПО или отговорни служители в лагерите и централите за настаняване. Динамиката на теренните изследвания често определя избора на нови случаи. Само в няколко случая изследователите са използвали метода на снежната топка за набиране на данни. Взаимодействието в лагерите и откритите пространства на неформално заселване създаде възможност за намиране на достатъчен брой активни респонденти.

Изследователски територии 2015–2018: доброволци в официални (правителствени, общински), полуофициални и неформални лагери

Мория: европейска гореща точка за прием и регистрация на бежанци

Мория е официална правителствена гореща точка за регистриране на пристигащите бежанци и търсещите убежище на о. Лесбос. Тя е създадена след споразумение с Турция през март 2016 г. Това е бивш приеман център за хора, които са влезли в Лесбос нелегално, лагер,

създаден в района на изоставен военен център. Запитан за настоящата ситуация в горещата точка Мория, държавен служител предложи следното описание:

Това определено е ситуация, която по същество прилича на бомба, готова да се взриви. Сега центърът е преобразуван от приеман в център за задържане [...] Разбира се има полицейски надзор [...] Кара Тепе функционира като приемна база изключително за общината, която предлага настаняване на уязвими групи, жени, деца и т.н., както и на лица с право на убежище.⁵

Лагерът Мория попада под юрисдикцията на Министерството на политиката за бежанците, което назначава управител и заместник-губернатор, докато общото управление и сигурността се разпределят между различните обществени служби в лагера, като например службата за предоставяне на убежище, или извън лагера, като полиция и пожарна, както и други обществени служби, които посрещат бежанците в собствени сгради, като например обществената болница в Митилини. Условието на живот за бежанците са изключително трудни, защото инфраструктурата е незавършена и качеството на жилищната площ – изключително ниско. Известно време някои от новодошлите в лагера са в палатки без отопление, в резултат на което преди година трима души загиват от отравяне с въглероден окис докато се опитват да се отопляват с примитивни печки на дърва. Служителите в лагера са държавни служители или персонал на някакъв вид временен договор с министерството или официални подизпълнители. Повечето НПО и доброволци са въвн от лагера, с изключение на някои организации, които предлагат здравни услуги. Взаимодействието между бежанци и служители следва строги официални процедури; въвн време на криза и протести има както вербални, така и физически атаки в лагера, срещу служители и инфраструктура. Повечето проблеми от този тип и честите палежи и насилие⁶ се приписват от властите и пресата главно на пренаселеността в лагера. Освен това ние идентифицираме като основна причина за реакцията на жителите на лагера чувството им, че са загубили значимия си живот и

⁵ Интервю, щаба на заместник-кмет на Митилини, 17 май 2016 г., и заместник-кмет на Митилини, бележки от лична комуникация, 17 май 2016 г.

⁶ „Нов пожар избухна в центъра на Мория в склад, което притесни всички жители“. EmprosNet, 17 юли 2017 г. Изтеглено на 8 февруари 2018 от www.emprosnet.gr/moria/hot-spot-morias-pics-vid

човешко достойнство (Katz, 2015). Както заява човек от Конго: „В Мория няма живот, ние не сме хора там“⁷. Лошото сътрудничество с официалните структури и услуги, както и противопоставянето на ситуацията също предизвикват конфликти за споделяне на оскъдните ресурси и появата на расови и културни противоречия сред етническите общности. Доброволците в Мория се запознават и правят обучителни посещения на доброволци, които получават разрешение за ограничено присъствие по конкретни и контролирани цели. На доброволците не е разрешено да развиват инициативи или сътрудничество с хората в центровете без разрешение от администрацията.

Служители и доброволци смятат, че Мория е опасно място, където тяхната физическа неприкосновеност е постоянно изложена на риск и нещо грозно и опасно може да възникне всеки момент. Според К. М., психолог в Мория:⁸

Когато напускам лагера вечер, искам полицията да ме придружи. Снощи счупиха предното стъкло на колата ми. Много пъти, когато си тръгвам, те правят заплашителни знаци, или поне така ги усещам аз.

Мория е едновременно символичната отправна точка за социалната травма (Sztompka, 2000), причинена от бежанската криза на остров Лесбос, но и за социалната травма на самите бежанци, принудени да живеят в изключително трудни условия без перспективи за излизане. Затова Мория е важна част от негативната диалектика за решаване на проблема с бежанците.

Кара Тепе: полунезависим „общински приемен център за бежанци“ с голямо участие на доброволци

Лесно е да посетите Кара тепе, приеман център за бежанци, на няколко километра северно от Митилини. Центърът е организиран като селище, чиито жилища са почти изцяло добре познатите бели кутии, каквито има във всички лагери. Кара Тепе е създаден в началото на големите бежански потоци през 2015 г. на общински полигон за шофьорски курсове и е обкръжен – почти скрит – в маслинова горичка на Лесбос. Според представителя на община Митилини Мариос

⁷ Бежанец от Конго, поканен да говори на Конференцията за диалози в Лесбос, Митилини, 9–11 ноември 2017 г.

⁸ Интервю, К. М., психолог в Мория, 26 януари 2018 г.

Андриотис⁹, в началото на кризата в бежанския център има само 25 обикновени палатки, а днес е модерен център за приемане на бежанци, който предлага образователни и културни програми. В Кара Тепе живеят около 1000–1500 души, като броят непрекъснато флукутира. Въз основа на нашето наблюдение на място, Кара Тепе следва модел на организация на общност с ръководител, назначен от общината. Жилищата се организират в малки къщи за семейства или майки с деца. Администрацията на Центъра не включва пряко службите на общината или други обществени служби, докато полицейското присъствие се състои от един или двама полицаи на входа. Хората имат свободен достъп през няколко входа и няма пряк контрол.

Фиг. 19.3 Входът и пазарът на Кара тепе

Източник: ©Sotiris Chtouris, 2016.

Наблизо има два големи супермаркета, до които обитателите на центъра стигат пеша. Те посещават ежедневно тези магазини и по впечатления на посетители персоналът е информиран и обучен как да общува с бежанците от центровете, особено – с децата, които често пазаруват сами. Двата супермаркета са неформална територия за

⁹ Мариос Андриотис, старши съветник по международните отношения, Община Лесбос: Представяне на Кара Тепе, Конференция за диалози в Лесбос, 9–11 ноември 2017 г. Изгледено на 7 януари 2018 from www.youtube.com/watch?v=itJKNU981Ko

социална интеграция и общуване с обитателите на острова. Това подпомага процеса на акултурация на децата и възрастните бежанци към съвременния начин на живот, тъй като повечето от тях произхождат от отдалечени селски общности в Сирия, Ирак и Афганистан.

Най-значимата разлика между центъра в Кара тепе и горещите точки в Мория или други центрове за настаняване е силното присъствие на доброволци, било чрез НПО и други граждански организации, така и неформално организирани групи и лица. В тези случаи изключително важен фактор е, че тези организации и инициативи обръщат особено внимание на образованието и бъдещата социална и професионална интеграция на бежанците и мигрантите. Жителите на Кара Тепе имат възможността да се справят с тежките условия на бежанския живот чрез перспективата за по-добро бъдеще перспективи в приемащите страни. Изтъкнати примери за организации, които улесняват този процес и наред с много други инициативи, установяват Кара Тепе като социална и културна столица (Chtouris & Zissi, 2012) са IRC¹⁰, специализирана в уязвимите групи бежанци и тяхното обучение; „Движение по земята“, което има за цел да предефинира и трансформира концепцията за лагерите в процес на отворено взаимодействие чрез технологични иновации и творческа комуникация и Changemakers Lab:

Changemakers Lab смятат, че стартовата площадка за прогнозираната експлозия от иновации и предприемачество е технологията. Индия е изградила процъфтяваща индустрия като продава разработващи офис технологии и поддръжка за Запада. Защо не – и Лесбос? Сред бежанците и мигрантите има десетки (стотици?) високо-квалифицирани и талантиливи мъже и жени, които копнеят да възвърнат достойнството си и да впрегнат мозъка си на работа. Сред тях са лекари, учители, информатици и предприемачи. Повечето от тези хора са буквално в капан на острова¹¹.

Производството на храна (зехтин) от маслиновата горичка около бежанския център „Кара тепе“ играе важна роля в този процес. Въз основа на наблюденията си на терен и на разговорите по време на посещенията стана ясно, че производството и функционалното натрупване на „културния и социален капитал“ на бежанците съз-

¹⁰ J. T. Бележки от личната комуникация, 3 април 2016 г.

¹¹ Интервю, J. T., испански доброволец в Кара тепе, 3 април 2016 г. ; и интервю с V. S, 9 май 2018 г.

дава предпоставки за лечение и ограничаване на тяхната социална травма, както и на социална травма на приемащата общност¹². Общността на Митилини, общинските власти и група граждани, говорят за Кара Тепе със задоволство и гордост заради истинското гостоприемство, което предлага, за разлика от случая с Мория, която е черната овца и център на негативна диалектика между бежанците и града, държавата и ЕС.

Идомени¹³

Идомени и Пирея са неофициални лагери на открито, създадени от самите бежанци и подкрепени от НПО. Тези лагери са създадени в кулминацията на кризата през 2015 г. В Кара тепе откриваме подобно отношение сред доброволците към това, което срещаме в неформалните лагери в Идомени и Пиреус. Общото, споделено от повечето доброволци, с които се срещнахме в трудната област на неофициалните селища, относно причината да свържат личния си живот с бежанския проблем, е, че те преразглеждат и преговарят своя социален ангажимент и морално отношение. Повечето от тях заявяват, че е невъзможно да останат безразлични към образа на бежанци, който са виждали в медиите или са срещнали при първите си посещения в селищата. Основен мотив за мнозинството, което води до различни дейности в селищата е да се осигурят хуманни условия и да се отговори на нуждите на децата. Сара, млада жена и учителка от Германия, прекарва ваканцията си в Идомени и обяснява моралната си мотивация да посети и работи като доброволец в Идомени:

„Защото е [...] ами [...] чувствам много полезно това, което правим тук и мисля [...] Много неща се случват в света [...] Иска ми се да мога да направя нещо, но тук тази ситуация е особена за мен, защото повечето

¹² Наблюдения и интервю, 12 февруари 2018 г. с Марио Андриотис, старши съветник по международните отношения, Община Лесбос: Представяне на Кара Тепе, Конференция за диалози в Лесбос:

Изграждане на площад на спомените на Кара тепе с материали от лодки, пристигнали в Лесбос през 2015 г. Строителството беше под надзора на архитект от Холандия и екип от доброволци, работили 3 месеца в Кара Тепе.

Ежедневно раздаване на храна по системата „от врата до врата“ от доброволци и използване на 15 перални машини, които обслужват нуждите на семействата в Центъра и много други културни и социални дейности.

¹³ Сотирис Хтурис, теренно проучване, март – април 2016 г.

от хората казват, че искат да отидат в Германия, която е моята страна, така че [...] Смятам, че имам повече общо [...] ¹⁴

Сара обяснява колко е важно да се работи в малки и независими групи и да се създават лични отношения с други доброволци и бежанци:

с малки организации като [...] не е много фиксирано [...] това не е [...] Трябва да останем за известно време, ние също имаме нашата работа, но все още [...] Искам да кажа, че това е нещо, което ние [...] днес разпространихме и това е нещо, което не правя сама [...] ние сме 10 души, които . ох [...] се събрахме, събрахме средства от нашите семейства и правим това [...] има много малки проекти и мисля, че е хубаво да се прави това по този начин, защото можем да реагираме много бързо на това, което е нужно, можем да говорим с хора [...] днес разговарях с много хора ¹⁵.

Както обяснява Сара, най-голяма ценност за нея и нейната приятелка е да преосмисли техните ценности, така че да могат да намерят „смисъла на живота“ извън съвременното консуматорство като стил на живот. Нов смисъл на конкуренцията да открие „най-добрия смисъл на живота“ изглежда е „моралната стратегия“ на Сара:

С: не само че [...] но и ние мислим, че имаме други ценности като мен и приятелката ми [...] знаеш всяка група хора, те определят собствените си ценности [...] и в моето поколение в Германия не става въпрос за това кой има най-голямата кола или най-хубавия апартамент, а за това кой има [...] ами, кой има най-смислен живот [...] ние се стремим към други неща [...] но това е така, защото поколенията на нашите родители са били отглеждани богати, уфф [...] знаете, че винаги знаете какво правите и не искате това, което вече имате [...] така че ние преживяхме толкова богатство, когато бяхме деца, така че [...] ние не [...]

Изследовател: има състезание за по-смислен живот [...]

С: да, да [...] ¹⁶

¹⁴ Интервю, Сара, 2 май 2016 г.

¹⁵ Интервю, Сара, 2 май 2016 г.

¹⁶ Интервю, Сара, 2 май 2016 г.

Достъпът до Идомени и Пирея бе осигурен главно от съществуващите мрежи на НПО или чрез приятели и познати, които вече имаха известен опит със селищата. В много случаи се появяват групи от хора или приятели, които са загрижени за бежанския въпрос и накрая предприемат практически дейности. Индивидуалното морално отношение се представя главно като резултат от вътрешната борба, търсене и самокритичен възглед за начина на живот, а не като критика към „морала на обществото“ или към безразличието на другите. Опитът, придобит в селищата, е описан като осигуряване на ново измерение на техния живот и усещане за морална пълнота, която преди това е липсвала. Тяхната дейност се развива и ръководи отвъд чистия сантимент или моралната концепция за милост (Nussbaum, 2008) или справедливост (Rawls, 1971). Друг фактор, който допринася за това, е признанието, получавано за тази дейност от страна на семейството и социалната среда.

Заклучения

Тази глава представи три вида центрове за настаняване на членовете на бежанското население: а) полузатворени лагери (Мория); б) центрове за настаняване (Кара тепе); в) неформални лагери (Идомени, Пирея). Констатациите от теренното проучване показват, че първият тип, същинският център/лагер, организиран от държавните органи, представлява най-рестриктивната и отчуждена среда и следователно предлага най-лошите условия на живот. Вторият тип – центрове за настаняване – насърчава поддържаща и ориентирана към обучението среда, която на свой ред осигурява по-добро качество на живот и един вид ангажираност с общността. Третият тип – отворени, неформални центрове/лагери – ускорява интензивно социално общуване между доброволците и бежанците, което от своя страна оформя условията за изграждане на идентичност. В заключение, видът на настаняване до голяма степен определя бежанската идентичност. Концепцията за солидарност и бежанска идентичност, описана в нашите емпирични изследвания, заедно с парадигмата на независими доброволци, откриват нов хоризонт за способността на обществата да се справят със сложни социални задачи, като бежанската криза. Тази форма на солидарност, която описваме в нашите емпирични изследвания, има силен аспект на взаимен интерес и емоционална близост и остава далеч от алтруизма и филантропията. По този начин тя има и измерението на по-сложни и иновативни форми на сътрудничество и синергия между индивида или групите, които предлагат

помощ и получателите на солидарни действия. Този вид творческа солидарност може да се разглежда алтернативно като основа за преоткриване на сътрудничеството в сложна социална и травматична ситуация, като например изселването на хора и бежанството. В този случай социалните и индивидуалните травми се деконтектуализират от травматичното бежанство и се препозиционират по-скоро в рамките на взаимопомощта и другия Аз¹⁷ който е насочен към социалното бъдеще на доброволците и бежанците. В този контекст трансформацията на травматичната бежанска идентичност в идентичност на гражданин с бежанска история представлява сериозен интерес. В тази трансформация централна роля играят доброволците и формата на взаимна солидарност, която развиват.

Библиография

- Agamben, G. (1995). We refugees. *Symposium*, 29, 114–116.
- Brun, C. (2001). Reterritorializing the relationship between people and place in refugee studies. *Geografiska Annaler*, 83B, 15–25.
- Chtouris, S., & Miller, D. M. (2017). Refugee flows and volunteers in the current humanitarian crisis in Greece. *Journal of Applied Security Research: Prevention and Response in Asset Protection, Terrorism and Violence*, 12(1), 61–77.
- Chtouris, S., & Rentari, M. (2016). *Idomeni Informal Camp*. Video. Retrieved on 2 April 2018 from www.youtube.com/watch?v=Cz3LGW8V3hU&feature=youtu.be
- Chtouris, S., & Zissi, A. (2012). Youth and Place: Constructing Ways of Being in the World. In K. Tsoukala, C. Conenna, M. Daniil & C. Pantelidou (Eds.), *Youth and Space* (pp. 80–120). Thessaloniki, Greece: Epikentron.
- Chtouris, S., Zissi, A., & Rentari, M. (2015). A proposal on the dialectic methodology of empirical research: The example of Focused Groups for the social and labour integration of young people. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 88, 117–145.
- European Parliament, Directorate-General for Research. (2000). *Asylum in the EU Member States* (Working Paper, Civil Liberties Research Series, Libe 108 EN). Brussels. Retrieved from www.europarl.europa.eu/workingpapers/libe/pdf/108_en.pdf
- Griffiths, P. (2001). Counseling asylum seekers and refugees: A study of Kurds in early and later stages of exile. *European Journal of Psychotherapy, Counseling & Health*, 4(2), 293–313.

¹⁷ Разработването на Аристотеловото понятие за приятелство и другото Аз е много важно тук и ще бъде допълнително развито в нашия разказ за създаване на солидарност.

- Ibrahim, Y. (2011, 20 December). Constructing 'the jungle': Distance framing in the Daily Mail. *International Journal of Media & Cultural Politics*, 7(3), 315–331.
- Katz, I. (2015). From spaces of thanatopolitics to spaces of natality: A commentary on 'Geographies of the Camp'. *Political Geography*, 49, 84–86. Retrieved on 5 March 2018 from <http://dx.doi.org/10.1016/j.polgeo.2015.05.002>
- McDonough, P., & Tsourdi, E. (2012). *Putting Solidarity to the Test: Assessing Europe's Response to the Asylum Crisis in Greece*. New Issues in Refugee Research series, Research Paper No. 231. Geneva, Switzerland: UNHCR.
- Miller, D. M., & Chtouris, S. (2017). Postcards from the edge of Europe: Immigrant landscapes and the creation of Greektopia, Heterotopia and Atopia in Lesbos, Greece. *Space and Culture: International Journal of Social Spaces*, 20(3), 359–368.
- Millner, N. (2011). From „refugee“ to „migrant“ in Calais solidarity activism: Re-staging undocumented migration for a future politics of asylum. *Political Geography*, 30, 320–328.
- Minca, C. (2007). Agamben's geographies of modernity. *Political Geography*, 26, 78–97.
- Nussbaum, M. (2008). The Morality of Pity. In R. Felski (Ed.), *Rethinking Tragedy*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Papastergiadis, N. (2006). The invasion complex: The object other and spaces of violence. *Geografiska Annaler*, 88B, 429–442.
- Rawls, J. (1971). *A Theory of Justice*. Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University Press.
- Robinson, J., & Rubio, L. (2007). *Forced Migration, Reconstituting Identity and the Politics of Assimilation: Tibetans in India and Switzerland* (Working Paper, Annual Meeting of the International Studies Association).
- Sztompka, P. (2000). *The Ambivalence of Social Change: Triumph or Trauma?* (WZB Discussion Paper, No. P 00-001). Berlin: Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung GmbH. Retrieved from www.econstor.eu/bitstream/10419/50259/1/330535307.pdf
- Turner, V. (1974). Passages, Margins, Poverty. In V. Turner, *Dramas, Fields, and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Van Gennep, A. (1960 [1909]). *Les rites de passage* (M. B. Vizedom & G. L. Caffee, Trans.) Chicago: University of Chicago Press.
- Vaughan-Williams, N. (2015). „We are not animals!“: Humanitarian border security and zoopolitical spaces in Europe. *Political Geography*, 45, 1–10.
- UNHCR. (2018). „Fact Sheet Aegean Islands December 2017“, 9 January 2018.
- Zetter, R. (2007). More labels, fewer refugees: Remaking the refugee label in an era of globalization. *Journal of Refugee Studies*, 20(2), 172–192.

ЙОГА КАТО БАЗИРАНА НА ОСЪЗНАВАНЕТО ПРАКТИКА – ИНТЕРВЕНЦИЯ ЗА БЕЖАНЦИ И ПОМАГАЩИ ПРОФЕСИОНАЛИСТИ

Стела Шрайбер

Увод

Политическата ситуация във и около Европа, глобалните миграции и техните последици са предизвикателство за хората, семействата и обществата на много различни нива. Войната и насилието принуждават хората да бягат от страните, които наричат „дом“, и да оставят всичко, което имат зад себе си. Освен напускането на дома, мъже, жени и деца пътуват в животозастрашаващи условия, за да достигнат по-безопасни места, без да са защитени от глад, физическо и сексуално насилие и други беди по пътя.

Терминът социална травма отразява колективната психологическа реакция на „геноцид, война, преследване и диктатура, системна злоупотреба и малтретиране“ (Hamburger, 2018, с. 21). Способността на обществата да се адаптират към света и да продължат да се развиват, макар и заобиколени от „безкрайни кръвопролития по световните икономически и военни бойни полета“ може да бъде силно засегната от социалната травматизация (Hamburger, 2018). Затова необходимостта от по-добро справяне с проблемите, които миграцията носи, е огромна и неотложна. Засегнатите се нуждаят не само от подслон и храна, за да си осигурят физическа безопасност, но и от психологическа подкрепа. В същото време психическото благосъстояние на специалистите в тази област не трябва да се пренебрегва, тъй като тясното взаимодействие с хора, които вероятно са преживявали изключително тежки ситуации, може да доведе до вторично травматично въздействие върху помагащите.

Психологическа подкрепа под формата на професионална психотерапия често е необходима за преодоляване на различни симптоми и за лечение на депресия, безпокойство и не на последно място – посттравматично стресово разстройство. Докато индивидуалната перспектива и оттам – индивидуалната подкрепа е неизбежно необходима, психичната грижа трябва да разглежда и социалната травма в колективен мащаб. Дори в случаите, когато бежанци и/или търсещи убежище получават здравно осигуряване, периодите на изчакване са дълги и професионалните преводачи (за здравния сектор) са малко. Докато хора и цели семейства изчакват разрешителните си за работа, пребиваване и постоянно местожителство, психологическата подкрепа може да бъде подпомогната с други средства в групов формат.

Работа върху психичното и телесното чрез йога и други техники, са многообещаващи интервенции както за бежанците/търсещите убежище, така и за помагащите. Предлагането на интервенции, основани на осъзнанието, представлява подход, подходящ за много хора, защото при него се изискват минимални езикови умения.

Като цяло, йогата се разпространява бързо в западния свят като физическа, психологическа и духовна практика. Йога е медитация и движение. За да бъдем точни, йога се състои от три припокриващи се компонента: асани – упражнения за тялото, пранаяма – дихателни упражнения и медитация (Cramer, Lauche, Langhorst & Dobos, 2016). Различните стилове в съвременната йога поставят различен акцент върху един от тези компоненти и така включват повече или по-малко физическа и духовна активност. Общото за всички стилове обаче е акцентът върху емоционалните и физическите стимули и връзката между телесното и психичното. Работната дефиниция за осъзнатост (mindfulness) е „осъзнаването, което възниква чрез насочване на вниманието върху целта в настоящия момент и без осъждане, разгръща преживяното минута по минута“ (Kabat-Zinn, 2003, с. 145). Практики като осъзнато намаляване на стреса (ОНС), разработени от Kabat-Zinn (2003), са утвърден метод, включващ медитационни техники като йога и често се използва в терапията. При обобщеното представяне на техниките за телесно-психичното, в тази глава разглеждаме изследвания и интервенции, включително йога, ОНС и други медитативни практики. Съществуват емпирични данни, които утвърждават ползите за физическото и психическото здраве от интервенции, основани на осъзнаване. Изследвания, включително РКП (рандомизирани контролирани проучвания), показват, че йогата подобрява цялостното качество на живот и намалява емоционалния дистрес

(Büssing, Michalsen, Khalsa, Telles & Sherman, 2012, Hilton и др., 2016; Papst, Beelmann & Rosendahl, 2016; Marzabadi & Zadeh, 2014). Йогата може да намали симптоматиката на ПТСР, като симптоми на стрес (страх, тревожност, нарушен сън и тъга), дишане (Jindani, Turner, & Khalsa, 2015, Telles, Singh, & Balkrishna, 2012) и симптоми на свърхвъзбуда (Mitchell et al., 2014). И наистина, соматично или телесно лечение на травмите се прилага с фокус върху физическата практика на асани (Emerson, 2015; Emerson et al., 2011). Освен това животът на травмирани индивиди може да бъде подобрен чрез йога, което им помага да понесат физически и сетивни преживявания, свързани със страх и безпомощност и повишава толерантността към различните афекти и осъзнаването на емоциите (Van der Kolk et al., 2014). Заниманията с йога осигуряват пространство за безопасност и дълбока релаксация и хората преоткриват собственото си тяло като ресурс. Независимо от това, рискът от повторно травмиране изисква квалифицирани водещи със специфични познания за йога за преживели травма. Също така може да се наложат модификации с оглед културата на обучаваните по повод облекло, сегрегация по пол и др.

Добри резултати дават йога и други интервенции, основани на осъзнатост, като форма на самопомощ на професионалисти/помагачи в приемащите страни. Психолози, помагачи и доброволци се сблъскват и с прекомерни изисквания при работа в бежански лагери, където дългото работно време или недостиг на персонал не са рядкост. Те се изправят често пред отчаяни и екстремни ситуации на много хора и семейства, а някои срещат тежко травмирани хора за първи път в кариерата си. Ето защо интервенциите за предотвратяване на депресията и в по-тежки случаи – вторичната травма трябва да се прилагат и за персонала, защото така бежанците и търсещите убежище ще могат да се възползват от психически здрави помагачи.

След кратко теоретично изложение на понятието за травма, включително вторична травма, тази глава ще представи преглед на научни доказателства за влиянието на йога и интервенции, основани на осъзнаване, върху различни психични проблеми, със специален фокус върху самопомощта при помагачи и професионалисти. Накрая се обсъждат конкретни примери за преобладаващи интервенции за бежанци и търсещи убежище в Германия, Обединеното кралство и Австралия.

Травма и викарна травматизация

Определенията за травма са много и разнообразни. Едно определение гласи, че дадено събитие е травмиращо, ако е изключително разстройващо и поне временно претоварва вътрешните ресурси на индивида (Telles et al., 2012). Реакциите на една и съща травма са различни, което означава, че един човек може да развие посттравматично стресово разстройство, друг човек – симптоми на депресия, а трети – обща тревожност (Breslau, Davis, Andreski & Peterson, 1991). Независимо от диагнозите, засегнатите възрастни и деца, които са преживели ужасяващи събития, например – във военни зони и/или по време на бягство към други държави, могат да страдат от симптоми, които правят ежедневието, особено в чуждото обкръжение, трудно или направо непоносимо. Професионалната и непрофесионалната помощ са ценни във всеки един случай.

Очевидно травматичните преживявания засягат преди всичко хората, които действително са ги преживели. Въпреки това, по различен начин са засегнати и приятели, семейство и социалните работници. Важно е това да се знае при организирането на подкрепа и здравни грижи за бежанци, индивидуално и като семейства, както и да има супервизия и възможности за самопомощ при помагащи и специалисти, както ще видим по-долу.

Вторичната травма, наричана също викарна или косвена, засяга травматизация на вътрешния свят на терапевта в резултат от емпатичното ангажиране с травматичния материал на клиента. „[Ефектите на викарна травматизация] включват значителни смущения в чувството за смисъл, връзка, идентичност и светоглед, както и в толерантността, психологическите нужди, вярванията за себе си и другите, междуличностните взаимоотношения и сетивната памет, включително – образността“ (Pearlman & Saakvitne, 1995, с. 150–151). Очевидно викарната травма влияе върху психическото благополучие на помагащите и в крайна сметка – върху способността им да предоставят професионална и дългосрочна подкрепа на бежанците и лицата, търсещи убежище. За да се предотвратят такива широко разпространени, вторични последици от травмата, трябва да се помисли за подкрепа и самопомощ от страна на помагащите от самото начало.

Понятието за социална травма разглежда способността на цели общества, изложени например на заплахи или конфликти, като война и др., да се адаптират, да се саморегулират и развият. А самите бежанци не са хомогенна група; хората и семействата произхождат от различни

страни и носят още по-тежък товар от истории, някои – добри, други – травматични спомени. Вероятността за развитие на ПТСР е по-висока при бежанците и съществува риск от предаване на травмата през поколенията. Децата са безпомощни и изложени на заобикалящата ги среда, други решават вместо тях и травматизираните родители неизбежно могат да предадат травмата си на по-младите членове на семейството. Този факт допълнително подчертава необходимостта от съвременна психологическа подкрепа за всички членове на семейството. Освен психотерапията, по-широка подкрепа може да се осигури чрез интервенции, основани на осъзнаване и в следващата част ще бъдат представени проучвания и обзори, в които се разглежда ефективността на такива интервенции върху психичното здраве.

Ефективност на интервенциите, базирани на осъзнатост върху психичното здраве

Все по-голям брой проучвания предлагат емпирични изследвания, фокусирани върху техники за телесно-психичното, като йога, ОНС и други техники на медитация. Както бе споменато по-горе, проучванията, включително РКП, показват, че цялостното качество на живот може да се подобри и емоционалният дистрес – да се намали (Büssing et al., 2012, Hilton et al., 2016; Klatte et al., 2016; Marzabadi & Zadeh, 2014). В допълнение, проучванията показват, че интервенциите, основани на осъзнатост, имат положителен ефект върху намаляване на симптомите на ПТСР, както и на депресията и тревожността.

Обзорът на Телес и колеги (Telles et al. 2012 г.) включва осем проучвания за ПТСР след природни бедствия (цунами, ураган) и две проучвания за ПТСР, причинен от война и тероризъм. Независимо от вида на травматичното събитие, симптомите на пациентите като страх, безпокойство, нарушен сън, тъга и учестено дишане се намаляват чрез йога. Анализ на осем публикации, публикувани между 2008 и 2015, проведен от Хилтън и др. (Hilton, 2016) показва, че участниците, подложени на медитативни интервенции, имат статистически значимо по-ниски нива на ПТСР симптоматика в сравнение с участниците, които не са медитирали. В едно от изследванията ван дер Колк и колеги (van der Kolk et al., 2014), че „наводняването“ и дисоциацията пречат на преработването на травматичните спомени, докато успешното премахване на заучената реакция на страх е от решава-

що значение за излекуването на ПТСР. Тук е необходимо овладяване на интензивните емоции и фокус върху условните стимули. Но съществуват значителни проблеми с афективната регулация и контрола над импулсите при пациенти, изложени на хронична травма, което води до високи нива на отпадане от терапия или влошаване на симптомите. Въпреки че е показано, че осъзната (сравнително неструктурирана) медитация улеснява афективната регулация, Ван дер Колк и колеги (van der Kolk et al., 2014)¹ твърдят, че йога, включваща повече напътствия, помага на пациентите да се съсредоточат върху телесните усещания и да понасят физически и сетивни преживявания, свързани със страх и безпомощност. Следователно емоционалното осъзнаване и толерантността към афекта могат да бъдат повишени.

Различни изследвания подкрепят данните за положителен ефект на йога върху симптомите на депресия (Khalsa, Shorter, Cope, Wyshak, & Sklar, 2009; Pilkington, Kirkwood, Rampes, & Richardson, 2005; Shapiro et al., 2007). Юноши с лека депресия, включени в проучване на Улъри и др. (Woolery, Myers, Sternlieb and Zeltzer 2004) показват снижени с почти една трета показатели за депресия и значително подобро настроение след пет-седмичен период. Проучвания също дават доказателства, че шавасана (дълбока релаксация) (Khumar, Kaur, & Kaur, 1993) и кратка двумесечна виняса (преходни пози) водят до намаляване на симптомите на депресия (Uebelacker et al., 2010). Шапиро и колеги (Shapiro et al., 2007) изследват йога като допълнително лечение при пациенти на антидепресантни за еднополюсна депресия, след симптоми на ремисия. Участниците преминават 20 сесии обучение в позите на йога, три пъти седмично, като авторите установяват повишаване на настроението и снижаване на други симптоми, като тревожност. Всъщност участниците съобщават за щастие и повишени енергийни нива, както и подобряване на способността за насочване на вниманието, намаляване на отрицателните характеристики на настроението, като фрустрация и песимизъм. Мишалсен и колеги (Michalsen et al., 2005) изследват жени в дистрес и установяват подобрене при депресията и тревожността след тримесечна програма по йога и повишена устойчивост и гъвкавост към хроничен и остър стрес. Участниците в проучване на

¹ Д-р Бесел ван дер Колк обедини усилия с Дейвид Емерсън, опитен учител по йога, който по-късно публикува книгата „Преодоляване на травмата чрез йога“. Тази работа се отнася до психотерапевтите, учителите по йога, както и хората, страдащи от пост-травматично стресово разстройство и се превръща в компендиум за практикуване на йога с бежанци.

Бътлър (Butler et al., 2008) страдат от хронична лека депресия, а тези, които ходят на йога и медитация, имат най-висок процент ремисия от 77% и независимо от медикаментите и психотерапията не развиват нови депресивни епизоди. Авторите заключават, че медитацията може да помогне да се освободят мислите, които поддържат депресивния ефект (Butler et al., 2008).

През последните три десетилетия се натрупа значителна литература за ефикасността на интервенции, основани на осъзнаването за различни психични разстройства (например депресия, тревожност), сърдечно-съдови (например сърдечни заболявания, хипертония), респираторни заболявания (например астма) и диабет (Khalsa et al., 2009).

Самопомощ за помагачи и професионалисти

Както бежанците и търсещите убежище се нуждаят от помощ, така и помагачите трябва да се грижат за физическото и психическото си благосъстояние. Докато супервизията и ясно структурираното работно време и отговорности са необходими, психотерапевтите и помагачите се нуждаят също от стратегии за контрол над стреса и изграждане на емоционална устойчивост извън работата. Според някои автори (Skovolt, Grier & Hanson, 2001), липсата на грижа за себе си е свързана със засилване на емоционалния дистрес и евентуално „прегаряне“. Способността за саморефлексия, включително самопомощ, е важен аспект от компетентността на психолога и съществен компонент от критериите за оценяване на компетентност (Fouad et al., 2009). Компетентността се определя като „обичайна и критична употреба на общуване, знания, технически умения, клинична аргументация, емоции, ценности и рефлексия в ежедневната практика в полза на индивида и обществото, което се обслужва“ (Epstein & Hundert, 2002, с. 227). Това подчертава факта, че компетентността е от полза както за личността, така и за общността, в този случай – за бежанците и търсещите убежище.

Различни проучвания показват положително въздействие на техниките, основани на съзнанието, за здравните специалисти и психолозите. Контролирано проучване (Astin, 1997) показва, че студентите по психология, които преминават курс по ОНС, имат статистически значимо понижение на нивата на депресия и безпокойство и допълнително съобщават за засилено чувство за контрол и адаптивност. Освен това други изследователи (Shapiro, Schwartz & Bonner, 1998) също установяват влиянието на програмата на ОНС върху студен-

тите по медицина, включително – намаляване на личностната и ситуативната тревожност и цялостния психически дистрес (депресия). Също така, авторите откриват повишаване на емпатията и преживяванията свързани с духовността. Учени (Rosenzweig, Reibel, Greeson, Brainard & Hojat, 2003) провеждат контролирано проучване със студенти по медицина, при които се наблюдава намаляване на общите сризове на настроението в сравнение с контролната група. Студенти в курсове за медицински сестри съобщават за по-малко психологически и физически симптоми, подобро качество на живот и чувство за кохерентност след осемседмична програма по ОНС (Bruce, Young, Turner, Vander Wal, & Linden, 2002). Авторите откриват повишено осъзнаване на собствените физически, емоционални и психични реакции на стрес у участниците, нови способности да се освобождават от стреса и намаляват чувството на притеснение, объркване и дезориентация. Кристофър и колеги (Christopher, Christopher, Dunnagan, & Schure, 2006) показват, че университетският курс по психо-соматична медицина и уменията за самопомощ, включващи програмата ОНС, оказват значително влияние върху личния и професионалния живот на участниците; в обратната връзка те определят този курс като висококачествен, информативен и навременен курс. Студентите развиват умения като самоосъзнаване, съзнание за себе си и клиентите, способност за фокусиране и живот в настоящето. Кристофър и колеги (Christopher et al., 2006) заключават, че техните „констатации подкрепят включване на такива курсове в обучението по здравни грижи (т.е. терапевти и други здравни специалисти)“ (с. 506). Това изследване се цитира и от Александър и др., чиито обучаеми са медицински сестри в осем-седмична програма по йога (Alexander, Rollins, Walker, Wong, & Pennings, 2015). При завършването на интервенцията, значително нараства нивото на самопомощ и намалява емоционалното изтощение и деперсонизация в групата по йога, в сравнение с контролната група. Куин (Quinn, 2014) също подчертава факта, че уменията за упражняване на саморефлексия, самопомощ и самооткриване дават възможност на хората да се справят със сложни клинични дилеми, свързани с емоционална устойчивост, водещи до по-качествена грижа за пациентите. Всъщност едно качествено изследване показва, че психоаналитиците, които практикуват йога с телесни и медитативни компоненти не само се грижат за физическото си благосъстояние, но също така променят отношението си към себе си и хората наоколо. Тяхната готовност за дълбока връзка с пациентите и способността за пълноценно психическо присъствие се засилва чрез ежедневно практикуване на йога (Schreiber, 2018).

Очевидно необходимостта от интервенции за самопомощ на помагачи в различна среда е от съществено значение, за да се намалят негативните последици от работата, но и за подобряване на тяхното благосъстояние и потенциал. Представените проучвания на интервенции, основани на съзнателност за хората, работещи в сектора на психичното здраве подчертават ползите от тези практики. Приемаме, че положителните ефекти засягат не само помагачите, затова следващата част от статията представя проекти, инициирани от йоги за преподаване на йога, съобразена с травмата при бежанци и търсеци убежище.

Примерни интервенции: (приспособена към травма) йога за бежанци и търсеци убежище

Така наречената бежанска криза накара много хора в приемащите страни да предложат помощ. Независимо дали чрез професионална работа в областта на миграцията, чрез доброволчество в бежански лагери или чрез даряване на дрехи и финансови средства, много хора от различни страни се опитаха да допринесат за прием и подкрепа на бежанци и търсеци убежище.

На много места йогистските общности излязоха с различни инициативи и проекти, за да помогнат за подобряване на положението на бежанците. Много хора имаха желание да „направят нещо“ и йогите намериха начини да използват своите умения като учители по йога. Ще представим някои от видовете проекти и инициативи, за да се добие представа как техниките за осъзнатост могат да стимулират интеграцията и да помогнат в борбата срещу общите здравословни проблеми, както физически, така и психически. Само малка част от това, което се предлага в цяла Европа, може да се покаже тук, тъй като авторът разполага с ограничена информация, представена онлайн и на езици, които ползва.

- *Берлин:* инициативата „citizen2be“, основана от Бетина Шулер. През 2014 г. като журналист и учител по йога, тя се опитва да се свърже с бежански семейства и да даде своя принос. Бетина смята, че йога може да помогне на хората отвъд езиковите бариери и започва да преподава йога за жени в различни бежански лагери. Тя отбелязва колко важни са часовете за участниците; как в група от шест сирийки, те започват да се чувстват по-комфортно с течение на времето, например при свалянето на дрехи (като чорапи). Меж-

дувременно citizen2be се е превърнал в студио с няколко учители, които преподават йога на бежанци и с цел да се превърне в център за „йога-травма-терапия“.

- Друго предложение за бежанците в Берлин възниква в подпомогнатия от общността проект Yellow Yoga. Две студиа предлагат курсове през целия ден, най-вече на английски, и по цени според доходите. Бежанките могат да посещават безплатно и не се изискват документи. От уважение към мюсюлманската традиция, часовете са само за майки с деца, а не за бащи. Описанието представя инициативата с красивото заглавие „да поиграем на йога“.
- *Бохум*: Подобно на проекта на Бетина в Берлин, Мария Варгин, координатор на студентите доброволци (Studentische Flüchtlingshilfe) от Университета в Бохум, инициира спортна програма за бежанци и студенти. Студентите вземат заинтересовани бежанци от квартирите им и ги придружават по пътя им към студиото за йога. Междувременно Мария има седем редовни студенти, които създават група в WhatsApp и общуват и извън курса.
- *Хамбург*: Друга забележителна инициатива от Хамбург, наречена „Йога за общността“ (основана от асоциация, наречена Projekt Yoga e.V., създадена през 2013 г. с цел да направи йога и медитацията достъпни за възможно най-много хора, особено тези, които не могат да си позволят уроците по друг начин). Projekt Yoga e.V. е насочен към младежи в трудна житейска ситуация, травмирани жени и семейства, състезатели спортисти и жени без финансова подкрепа, непълнолетни бежанци и бежанки и млади жени, търсещи убежище.
- Също в Хамбург Манди Кийс отваря редовния си курс по йога в InBalance за хора, на които се е наложило да напуснат дома си. Проектът „Йога за бежанци Хамбург“ е иницииран от Мартин Шмиц и насърчава учителите по йога да осигурят място за две или три постелки за бежанци.
- *Кьолн*: Жените се сблъскват с посегателства, тормоз и сексуално насилие по време на бежанството. Освен това те се грижат за децата и поемат отговорността за хранене, пране и почистване в помещенията. Понякога минава време преди засегнатите жени да получат професионална помощ от травма-психолози; междувременно предложенията за помощ са особено полезни за жените. По тази причина бежанският център „Флихкрафт“ в Кьолн предлага курсове по йога и гимнастика за бежанки. Без да са заобиколени от мъже и деца, практикуващите могат да се порадват на спокойно

- пространство, за да се отпуснат и да се грижат само за себе си.
- *Лондон:* Извън Германия, малка благотворителна фондация, наречена „Ourmala“, регистрирана в Обединеното кралство, предоставя терапевтични упражнения по йога, топъл обяд, уроци по английски и приветлива общност за бежанци и търсеци убежище в Лондон. Основателката Емили Брет започва да обучава майки и бременни жени през 2011 г. Пилотният проект, наречен „Хакни йога“, е планиран за 12 месеца с финансиране от British Wheel of Yoga, което поема пътните разходи на жените, които иначе не биха могли да си позволят пътуването (повече от три часа) до стаята за йога. Този проект позволява на жените не само да се включат в сесии йога, но и да се нахранят с топла храна и да общуват в приятелска среда. Вместо да създава зависимост, Брет преподава йога на жените за собственото им овластяване. Организации като британския Червен кръст, Бежанския съвет и Свобода от изтезания насочват жени към Урмала до края на пилотната фаза, а междувременно над 30 организации започват да подкрепят центъра и да сътрудничат с йога общността.
 - *Сидни* Вдъхновен от проекта „Хакни йога“/Урмала, в началото на 2015 г. се провежда двумесечен пилотен проект, предлагащ йога за бежанци в западната част на Сидни, Австралия. Проектът „Йога за бежанци“ започва след успешна пилотна фаза и година по-късно, през февруари 2016 г., партньорства с нарастващ брой бежански организации позволяват много ежеседмични уроци по йога на бежанци, които се възстановяват от мъчения и травми.

Тези няколко примера са само малък обзор, но създават впечатление за предприетите инициативи и работата, извършена от йогите, за да облекчат поне малко напрежението и стреса, които миграцията носи. Въпреки това, ангажираните инструктори по йога, които работят с травмирани хора, се нуждаят от добро образование и култивирана чувствителност. Както вече споменахме, няколко учители по йога като Емерсън (вж. също Dunemann, Weiser, & Pfahl, 2017) са публикували книги за йога практики, насочени към преживели травми. Освен това Йога Видя, широко разпространена йога общност, предложи четиридневен курс за напреднали в Южна Германия, специално предназначено за учители, работещи с бежанци. Те са убедени в ползата от практиката за бежанците, но настояват, че чувствителността към нуждите и ограниченията за участниците изисква голяма концентрация, търпение и упоритост.

Заклучителни бележки

Глобалната и европейската политическа ситуация и последиците от нея върху миграцията изискват идеи и творчески проекти за справяне с психичните предизвикателства за хора, семейства и общества. Предвид популярността ѝ, йога може да помогне да се привлекат и задържат хора, които търсят безопасност за почивка и освобождение от болезнени мисли, като спомени от военни зони или насилие, или пък разкази за такива преживявания – в случая на помагачите. В тази глава предоставяме обобщени данни за травмата и изследванията на интервенции за укрепване на психичното здраве (облекчаване симптомите на ПТСР, депресия и тревожност), основани на осъзнаване, както и на интервенции, специално предназначени за здравни специалисти. Накрая се представят проекти за йога с бежанци и търсещи убежище.

Изследванията върху интервенции, основани на осъзнаване, като йога и ОНС нарастват, но качеството им варира. В някои случаи малкият брой изследвани, липсата на контролни групи, многото отпаднали и т.н. поставят под съмнение валидността на изследването. Освен това разнообразието от приложни стилове на йога и техники за осъзнаване затрудняват сравненията. Преглед, направен от Крамер и колеги (Cramer et al., 2016), включващ 306 рандомизирани контролирани проучвания (РКП), показва, че 277 РКП (91%) достигат до положителни заключения за ефекта от техниките, като не се откриват значими различия за различните стилове йога. Мичъл все пак подчертава, че „няма проучвания кои видове са най-полезни за физическото и психичното здраве, кои елементи от йога намаляват симптомите, какви практики за осъзнаване са най-привлекателни за участниците или за кого са най-полезни“ (Mitchell et al., 2014, с. 127).

Изследванията на интервенциите за ПТСР, представени тук са направени на различни популации (студенти, военни ветерани, жертви на сексуално насилие и т.н.), но не конкретно на бежанци и търсещи убежище в лагери и временни настанявания по време и след бежанските кризи. Макар че много случаи потвърждават колко помага йогата и какво означава за тях (вж. Schuler, 2016, на <http://www.ourmala.com>, посетено на 15 април 2018), трябва да се направят още изследвания, за да се оценят емпирично ползите от представените проекти за заздравяване на хората.

Друг важен момент, на който трябва да се обърне внимание, е свързан с религията и културните особености. Интервенции, осно-

вани на осъзнаването, като медитация и йога, не са (задължително) свързани с която и да е религия. Въпреки това медитацията често се асоциира с будизма, а йогата – с индуизма, което може да създаде проблем за последователите на друга религия, която забранява участието в непознати практики. Облеклото и проблемите, свързани с пола, също могат да причинят проблеми при физически упражнения за хора от различен културен и религиозен произход. Контролът на качеството също е важен за преподаване на интервенции от всякакъв вид, основаващи се на осъзнаването. Добре обучени учители са необходими за помагачи и професионалисти; бежанци и търсещи убежище. За последните рискът от повторно травмиране подчертава още повече нуждата от квалифицирани инструктори и тясно сътрудничество с психотерапевтите. Предложенията за подготовка на учители по йога се увеличават и техните обучители и водещи публикуват книги, които могат да помогнат на йога общността по целия свят да развие чувствителност към специалните потребности на различните групи практикуващи йога (Dunemann et al., 2017; Emerson, 2015; Emerson et al., 2011). Развитието на тази обещаваща област все още предстои.

Терапии, включващи психично-телесни техники имат потенциал да се прилага като подкрепящо, допълнително лечение за бежанците, както и за самопомощ при доброволци и професионалисти. Те са рентабилни, могат да се практикуват поне отчасти самостоятелно като поведенческа терапия, осигуряват поведенчески умения за цял живот, повишават чувството за самоефикасност и увереността в собствените възможности и често се свързват с допълнителни положителни странични ефекти. Освен това, практикуването в група обединява хората и може да укрепи интеграцията в непознатата страна и в непознато общество.

Библиография

- Alexander, G. K., Rollins, K., Walker, D., Wong, L., & Pennings, J. (2015). Yoga for self-care and burnout prevention among nurses. *Workplace Health & Safety*, 63(10), 462–470.
- Astin, J. A. (1997). Stress reduction through mindfulness meditation. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 66(2), 97–106.
- Breslau, N., Davis, G. C., Andreski, P. & Peterson, E. (1991). Traumatic events and posttraumatic stress disorder in an urban population of young adults. *Archives of General Psychiatry*, 48(3), 216–222.
- Bruce, A., Young, L., Turner, L., Vander Wal, R. & Linden, W. (2002). Meditation-based stress reduction: Holistic practice in nursing education. In L. Young & E. Virginia (Eds.), *Transforming Health Promotion Practice: Concepts, Issues, and Applications* (pp. 241–252). Victoria, BC: F. A. Davis.
- Büssing, A., Michalsen, A., Khalsa, S. B. S., Telles, S., & Sherman, K. J. (2012). Effects of yoga on mental and physical health: A short summary of reviews. *Evidence-Based Complementary and Alternative Medicine*, Article 165410.
- Butler, L. D., Waelde, L. C., Hastings, T. A., Chen, X. H., Symons, B., Marshall, J., [...] Seibert, E. O. (2008). Meditation with yoga, group therapy with hypnosis, and psychoeducation for long-term depressed mood: A randomized pilot trial. *Journal of Clinical Psychology*, 64(7), 806–820.
- Christopher, J. C., Christopher, S. E., Dunnagan, T., & Schure, M. (2006). Teaching self-care through mindfulness practices: The application of yoga, meditation, and qigong to counselor training. *Journal of Humanistic Psychology*, 46(4), 494–509.
- Cramer, H., Lauche, R., Langhorst, J., & Dobos, G. (2016). Is one yoga style better than another? A systematic review of associations of yoga style and conclusions in randomized yoga trials. *Complementary Therapies in Medicine*, 25, 178–187.
- Dunemann, A., Weiser, R., & Pfahl, J. (2017). *Traumaisensibles Yoga – TSY*. Stuttgart: Klett-Cotta.
- Emerson, D. (2015). *Trauma-Sensitive Yoga in Therapy: Bringing the Body into Treatment*. New York: W.W. Norton & Company.
- Emerson, D., Hopper, E., & Levine, P. A. (2011). *Overcoming Trauma through Yoga: Reclaiming your Body*. Berkeley, CA: North Atlantic Books.
- Epstein, R. M., & Hundert, E. M. (2002). Defining and assessing professional competence. *Jama*, 287(2), 226–235.
- Fouad, N. A., Grus, C. L., Hatcher, R. L., Kaslow, N. J., Hutchings, P. S., Madson, M. B., [...] Crossman, R. E. (2009). Competency benchmarks: A model for understanding and measuring competence in professional psychology across training levels. *Training and Education in Professional Psychology*, 3(4S), S5.

- Hamburger, A. (2018). *Trauma, Trust, and Memory: Social Trauma and Reconciliation in Psychoanalysis, Psychotherapy, and Cultural Memory*. London: Karnac.
- Hilton, L., Maher, A. R., Colaiaco, B., Apaydin, E., Sorbero, M. E., Booth, M., [...] Hempel, S. (2016). Meditation for posttraumatic stress: Systematic review and meta-analysis. *Psychological Trauma: Theory, Research, Practice, and Policy*, 9(4), 453–460.
- Jindani, F., Turner, N., & Khalsa, S. B. S. (2015). A yoga intervention for posttraumatic stress: A preliminary randomized control trial. *Evidence-Based Complementary and Alternative Medicine*, Article 351746.
- Kabat-Zinn, J. (2003). Mindfulness-based interventions in context: Past, present, and future *Clinical Psychology: Science and Practice*, 10(2), 144–156.
- Khalsa, SBS, Shorter, SM, Cope, S., Wyshak, G., & Sklar, E. (2009). Yoga ameliorates performance anxiety and mood disturbance in young professional musicians. *Applied Psychophysiology and Biofeedback*, 34(4), 279.
- Khumar, S., Kaur, P. & Kaur, S. (1993). Effectiveness of shavasana on depression among uni- versity students. *Indian Journal of Clinical Psychology*, 20(2), 82–87.
- Klatte, R., Papst, S., Beelmann, A. & Rosendahl, J. (2016). Wirksamkeit von körperorientiertem Yoga bei psychischen Störungen: Systematische Literaturübersicht und Metaanalyse. *Deutsches Ärzteblatt*, 113(12), 195–202.
- Marzabadi, EA, & Zadeh, SMH (2014). The effectiveness of mindfulness training in improving the quality of life of the war victims with post traumatic stress disorder (PTSD). *Iranian Journal of Psychiatry*, 9(4), 228–236.
- Michalsen, A., Grossman, P., Acil, A., Langhorst, J., Lüdtke, R., Esch, T., [...] Dobos, G. (2005). Rapid stress reduction and anxiolysis among distressed women as a consequence of a three-month intensive yoga program. *Medical Science Monitor*, 11(12), CR555–CR561.
- Mitchell, K. S., Dick, A. M., DiMartino, D. M., Smith, B. N., Niles, B., Koenen, K. C., & Street, A. (2014). A pilot study of a randomized controlled trial of yoga as an intervention for PTSD symptoms in women. *Journal of Traumatic Stress*, 27(2), 121–128.
- Pearlman, L. A., & Saakvitne, K. W. (1995). Treating therapists with vicarious traumatization and secondary traumatic stress disorders. *Compassion Fatigue: Coping with Secondary Traumatic Stress Disorder in those Who Treat the Traumatized*, 23, 150–177.
- Pilkington, K., Kirkwood, G., Rampes, H., & Richardson, J. (2005). Yoga for depression: The research evidence. *Journal of Affective Disorders*, 89(1), 13–24.
- Quinn, J. F. (2014). The Integrated Nurse: Wholeness, Self-Discovery, and Self-Care. In M. J. Kreitzer & M. Koithan (Eds.), *Integrative Nursing* (pp. 33–46). New York, NY: Oxford University Press.

- Rosenzweig, S., Reibel, D. K., Greeson, J. M., Brainard, G. C., & Hojat, M. (2003). Mindfulness-based stress reduction lowers psychological distress in medical students. *Teaching and Learning in Medicine*, 15(2), 88–92.
- Schreiber, S. (2018). *Yoga hinter der Couch. Warum Psychoanalytiker *innen Yoga praktizieren. Eine qualitative Studie*. Berlin: International Psychoanalytic University Berlin.
- Schuler, B. (2016). “Norahib Bikom” heißt Willkommen. Hamburg: Eden Books.
- Shapiro, D., Cook, I. A., Davydov, D. M., Ottaviani, C., Leuchter, A. F. & Abrams, M. (2007). Yoga as a complementary treatment of depression: Effects of traits and moods on treatment outcome. *Evidence-Based Complementary and Alternative Medicine*, 4(4), 493–502.
- Shapiro, S. L., Schwartz, G. E. & Bonner, G. (1998). Effects of mindfulness-based stress reduction on medical and premedical students. *Journal of Behavioral Medicine*, 21(6), 581–599.
- Skovholt, T. M., Grier, T. L. & Hanson, M. R. (2001). Career counseling for longevity: Self-care and burnout prevention strategies for counselor resilience. *Journal of Career Development*, 27(3), 167–176.
- Telles, S., Singh, N., & Balkrishna, A. (2012). Managing mental health disorders resulting from trauma through yoga: A review. *Depression Research and Treatment*, Article 401513.
- Uebelacker, L. A., Tremont, G., Epstein-Lubow, G., Gaudiano, B. A., Gillette, T., Kalibatseva, Z., & Miller, I. W. (2010). Open trial of vinyasa yoga for persistently depressed individuals: Evidence of feasibility and acceptability. *Behavior Modification*, 34(3), 247–264.
- Van der Kolk, B. A., Stone, L., West, J., Rhodes, A., Emerson, D., Suvak, M. & Spinazzola, J. (2014). Yoga as an adjunctive treatment for posttraumatic stress disorder: A randomized controlled trial. *Journal of Clinical Psychiatry*, 75(6), e559–e565.
- Woolery, A., Myers, H., Sternlieb, B., & Zeltzer, L. (2004). A yoga intervention for young adults with elevated symptoms of depression. *Alternative Therapies in Health and Medicine*, 10(2), 60.

ВТОРИЧНА ТРАВМАТИЗАЦИЯ ПРИ СПЕЦИАЛИСТИ, ПРЕДОСТАВЯЩИ УСЛУГИ ЗА БЕЖАНЦИ

Маша Вукчевич Маркович и Марко Живанович

Увод

Чести и повтарящи се срещи с травмирани индивиди носят риск за качеството на личния и професионалния живот (Makadia, Sabin-Farrell & Turpin, 2017). Според петото издание на *Диагностичния и статистически наръчник за психични разстройства (ДСН-5/DSM-5)* многократното или екстремно непряко излагане на негативни подробности за травматични събития по време на професионалните задължения се определя като причинител на стрес по критерий А, според критериите за Посттравматично стресово разстройство (ПТСР) (American Psychiatric Association, 2013). Съществуват множество теоретични конструкции, описващи сложното и многостепенно въздействие на работата, която включва излагане на травмирани индивиди. Едно от най-старите психоаналитични понятия – *контрапренос* – се отнася до влиянието на клиента върху терапевта и е свързано с емоционалните реакции на терапевтите, предизвикани от техните клиенти (Corey, 1991, Freud, 1959, Pearlman & Saakvitne, 1995). Най-широко и често използваният термин е *викарна травма* (ВТ) (McCann & Pearlman, 1990; Pearlman & Mac Ian, 1995), който се отнася до промените във възприятието на помагачия за себе си, за другите и за света и това, което се случва в резултат на честото съприкосновение с травматичните преживявания на техните клиенти. Викарната травматизация е свързана с негативни промени в областта на психологическите нужди като безопасност, доверие, уважение, интимност и контрол (Baird & Kracen, 2006). Термин *емпатичен стрес*, стеснява значението и се отнася до тежки реакции в отговор на стрес, които се появяват в резултат на честото

вторично излагане на болка, страдание или насилие (Weingarten, 2003, 2004). *Умора от състрадание, вторичен травматичен стрес, вторично травматично стресово разстройство* или *вторично травматизиране*, са названия на разстройството у човек, който се опитва да окаже помощ на хора, страдащи от посттравматично разстройство (ПТСР) и като такъв е изложен на техните травматични преживявания (Figley, 1988, 1995, 1995). Това е синдром сред хората с помагащи професии, който наподобява посттравматично стресово разстройство и включва избягване, негативно настроение и мисли, свръхвъзбуда и интрузивни образи, мисли и спомени (Weitkamp, Daniels & Klasen, 2014). Вторичната травматизация възниква в резултат на съприкосновение с травматични преживявания на други хора (Baird & Kracen, 2006), които могат да бъдат вербални или писмени описания на травматични инциденти (Weitkamp et al., 2014). Въпреки концептуалните и теоретични различия между споменатите по-горе конструкти, изглежда липсват доказателства за тяхната дискриминативна валидност, която да сочи спецификата на психометричните инструменти (Devilley, Wright, & Varker, 2009; Sabin-Farrell & Turpin, 2003). В тази глава ще се съсредоточим върху вторичната травматизация, която се случва поради съприкосновение с травматичните преживявания на клиента и има отрицателно въздействие и последици, което е по-тясно и по-специфично от понятието викарна/косвена травматизация, т.е. не изисква години грижи за травматизирани индивиди, а напротив, съприкосновението на помагащите с травматично съдържание може да е кратко, например в случаи на аварийни екипи по време на бедствия (Baird & Kracen, 2006); може да се появи изведнъж, без забележимо постепенно влошаване на личния и професионалния живот. В допълнение, вторичният травматичен стрес не представлява индикатор за проблеми в отношението клиент-терапевт/помагаш, а по-скоро естествена реакция вследствие грижата за травматизирани хора (Figley, 1995).

Предишни изследвания върху рисковете и протективни фактори при вторична травматизация посочват следните фактори: напреднала възраст (Nelson-Gardell & Harris, 2003), женски пол (Sprang, Clark, & Whitt-Woosley, 2007), лична история на преживяна травма (Bride, Jones, & Macmaster, 2007; Hensel, Ruiz, Finney, & Dewa, 2015; Jenkins & Baird, 2002; Nelson-Gardell & Harris, 2003; Pearlman & Mac Ian, 1995), професия (Manning-Jones, De Terte, & Stephens, 2016; Sprang et al., 2007); общ брой часове работа с травматизирани клиенти (Brady, Guy, Poelstra, & Brokaw, 1999; Bride et al., 2007; Hensel et al., 2015), специфика на клиентите и травматичното съдържание (Bober & Regehr, 2006), общ брой

години работа с травмирани пациенти (Bober & Regehr, 2006; Devilly et al., 2009; Pearlman & Mac Ian, 1995), подкрепа от колеги и други, включително подкрепа в работата (Bride et al., 2007; Hensel et al., 2015; Manning-Jones et al., 2016); специфично обучение за работа с травми (Sprang et al., 2007), стратегии за справяне (Follette, Polusny, & Milbeck, 1994; Manning-Jones et al., 2016) и мотивация за оставане в същата сфера на работа (Bride et al., 2007). Изследванията на рисковете и протективните фактори обаче не водят до убедителни данни (Bober & Regehr, 2006; Devilly et al., 2009; Nelson-Gardell & Harris, 2003), което затруднява формулирането на надеждни препоръки за програми, целящи предотвратяване и смекчаване на отрицателните ефекти от вторичното съприкосновение с травма. Някои от причините за неубедителните констатации вероятно се крият в ситуативни фактори и в контекста на изследванията. В аварийни ситуации и в хуманитарния контекст, ситуативните фактори имат по-силно въздействие в сравнение с по-стабилните и предвидими обстоятелства. Има и няколко проучвания, които отчитат различни фактори, като роля, служебна характеристика, организационен климат (Hensel et al., 2015), организация на работата и помощни средства, които се оказват важен източник на дистрес сред доставчиците на услуги (Deville et al., 2009; Sabin-Farrell & Turpin, 2003). В допълнение към това, аварийните ситуации налагат конкретни предизвикателства, които ще обсъдим според примерите от балканския маршрут по време на европейската бежанска криза.

Проучване на хуманитарните работници, ангажирани в кризата с бежанците в Сърбия

В ранната фаза на бежанските кризи на Балканите през 2014 г. в Сърбия има 16 500 бежанци и търсещи убежище, докато в пика на кризата през 2015 г. и първото тримесечие на 2016 г. този брой достига повече от 920 000 души. По-голямата част от бежанците и търсещите убежище произхождат от Сирия, следвана от Афганистан, Еритрея, Сомалия и Пакистан (по данни на Правителството на Република Сърбия, 2014). След затварянето на балканския маршрут през март 2016 г., повече от 10 000 бежанци, търсещи убежище и мигранти са задържани в Сърбия против желанието им, с несигурност по отношение на възможностите за продължаване на пътуването им, но и по отношение на възможностите за интегриране в Сърбия. Периодът на спешност, както и този

след затварянето на балканския маршрут, създават предизвикателства и неудовлетворени потребности за бежанците и търсещите убежище, но също и за професионалистите и доброволците, които се опитват да отговорят съвременно на възникващите нужди.

Доставчиците на услуги, работещи с бежанци по балканския маршрут, се сблъскват ежедневно с хора, които са преживели многобройни травматични преживявания, като изтезания, загуба на близки, участие в битки, принудителни бракове, психологическо, физическо и сексуално насилие и много други (Vukčević, Dobrić, & Purić, 2014; Vukčević Marković, Gašić, & Vjekić, 2017). Освен че са изложени на човешко страдание, доставчиците на услуги се сблъскват с множество контекстуални и ситуативни трудности, като например недостатъчен ресурс да се отговори на съществуващите нужди, липса на обучение за работа в хуманитарен контекст и готовност за работа със силно травмирани и психично уязвими хора. Нещо повече, те често са изправени пред липса на системна подкрепа и решения и са безпомощни пред политически решения, които влияят отрицателно на бежанците.

В тази глава ще представим резултатите от проучване, изследващо вторична травматизация сред доставчици на услуги, работещи с бежанци по балканския маршрут. Ще обсъдим най-явните групи от рискови и протективни фактори за вторична травматизация, като фактори, свързани с работата, степен на излагане на вторична травма и стратегии за справяне, ще сравним с предишни изследвания и ще обсъдим въздействието на вторичната травматизация върху професионалния и личния живот на професионалистите и доброволците, предоставящи услуги за бежанци. Във всеки раздел първо ще дадем кратък преглед на използваната литература, след това ще очертаем резултатите от нашето проучване и ще ги обсъдим.

Изследването е проведено през 2016 и 2017 г. на различни места в Сърбия. Включени са 228 доставчици на услуги, работещи в областта на закрилата на бежанците от повече от 30 организации от Сърбия (43% мъже и 57% жени), на възраст между 18 и 67 години ($M = 33.52$, $SD = 10.03$). Всички участници са работили в пряк контакт с бежанци най-малко един месец, средно 32 месеца ($SD = 72.77$). В своята работа те предоставят различни услуги на бежанците: правна помощ (17,5%), психологическа подкрепа (22,8%), културна медиация/превод (18,9%), медицинска помощ (6,1%), доставка на хранителни и нехранителни продукти (29,8%), предотвратяване и идентифициране на трафик на хора (14,9%), както и различни други преки услуги (23,2%). Само 58,3%

от участниците са преминали някакъв вид обучение за работа с уязвими/травматизирани лица.

Участниците попълниха цялостна батарея от тестове, включително Скала за измерване на вторичния стрес (STSS) (Bride, Robinson, Yegidis, & Figley, 2004), която измерва симптоми на интрузия, избягване и възбуда, свързани с вторично подлагане на травматични събития; въпросник за стратегии за справяне (Carver, Scheier, & Weintraub, 1989; COPE), измерващ 15 механизма за справяне – стратегии, които хората използват при справянето със стреса и/или травмите, за да облекчат негативните емоции, причинени от стресор и да установят психично равновесие; Въпросник за травмата на Харвард (HTQ; Mollica, McDonald, Massagli, & Silove, 2004; Vukčević, Momirović, & Purić, 2016), адаптиран за доставчици на услуги, за да се оцени вида и броя на травматичните преживявания, на които са били изложени; Хопкинс списък на симптомите (HSCL-25; Mollica et al., 2004), измерващ симптомите на тревожност и депресия; и скалата MANSA (Priebe, Huxley, Knight, & Evans, 1999) е използвана за оценка на качеството на живот. Освен това бяха събрани редица данни, свързани с работата, включително нивото на подкрепа на работното място, организацията на труда, извънреден труд и вътрешното и външното сътрудничество.

Рискови фактори, свързани с работата

Факторите, свързани с работата, които влияят на вторичната травматизация, представляват променливи, производни на работния стрес и включват усещането за натовареност, изискванията към служителя, възприятията за очакванията на работодателя и доколко подкрепяща е работната среда (Devilley et al., 2009). Въпреки че отначално са използвани за изследвания на прегарянето/бърнаут (Maslach, Schaufeli, & Leiter, 2001), последните изследвания показват важноста на тези фактори при оценката на податливост към вторична травматизация сред различни групи професионалисти, работещи с травматизирани пациенти (Bride et al., Devilly et al., 2009; Hensel et al., 2015; Keller et al., 2003; Manning-Jones et al., 2016). Изследванията показват, че подкрепата от колеги има обратно пропорционална връзка с вторичния травматичен стрес (Bride et al., 2007) и право пропорционална – с косвения посттравматичен растеж (Manning-Jones et al., 2016), докато възприятието за липса на междуличностна подкрепа представлява един от най-силните предиктори както на вторичния травматичен стрес, така и на

косвената травма (Deville et al., 2009). Освен това удовлетворението от работата надеждно прогнозира отрицателно вторичен травматичен стрес, докато работният стрес предсказва косвена травматизация (Deville et al., 2009). Тези констатации сочат, че факторите, свързани с работата, представляват значителен източник на риск за вторична травматизация.

Разгледахме служебните рискови фактори за вторичната травматизация на доставчиците на услуги, работещи с бежанци, чрез четири групи въпроси, свързани с работата: подкрепа на работа (до каква степен човек разчита на колеги или на друг за помощ и съдействие при въпроси, свързани с работата и дали всъщност се осигурява помощ при необходимост), организация на работата (до каква степен работните задължения, ролите и работното време са ясно определени); извънреден труд (честота на работа извън обичайното работно време) вътрешно и външно сътрудничество (качеството на сътрудничеството в организацията спрямо нивото на сътрудничество с различните участници в системата за закрила на бежанците). В съответствие с резултатите от предходни изследвания, нашите данни сочат, че тези, които смятат, че няма към кого да се обърнат, ако срещнат проблеми в работата, и не могат да разчитат на помощ, когато е необходимо, показват по-високи нива на вторична травма ($r = .235, p < .001$). По същия начин, колкото по-слаба е организация на труда ($r = .321, p < .001$) и по-често – използването на извънреден труд ($r = .188, p < .004$), толкова по-чести са симптомите на вторична травма: интрузия, избягване и възбуда. Накрая, качеството както на вътрешното, така и на външното сътрудничество показва зависимост от симптомите на вторична травма – тези, които са имали лошо сътрудничество в рамките на своята организация ($r = .289, p < .001$), както и тези, които са имали лошо външно сътрудничество ($r = .260, p < .001$) показват по-високи нива на интрузия, избягване и възбуда, асоциирани с вторична травма.

Тези резултати, заедно със заключенията от предишни проучвания, показват важността на факторите свързани с работната среда при търсене на начини за предотвратяване и смекчаване на последиците от вторично излагане на травма и дават ценни данни за значението на укрепването на организационната структура, климата, подкрепата и взаимовръзките, които са мощен инструмент за справяне с вторична травматизация.

Рискови фактори, свързани с травмата

Фактът, че вторичната травматизация настъпва в резултат на излагане на травматичните преживявания на други хора (Baird & Kracen, 2006; Figley, 1988, 1995, 1995), кара много изследователи да търсят ефекта от броя на съприкосновенията с травмирани хора върху симптомите на травматизация. В предишни проучвания обемът съприкосновения се оценява главно чрез броя на часовете прекарани седмично в работа с травмирани лица, броя на клиентите на ден/седмица, натовареността с травмирани пациенти и броя на годините, прекарани в работата с травмирани лица. Проучванията показват, че обемът работа с травмирани пациенти (Bober & Regehr, 2006; Brady et al., 1999; Bride et al., 2007; Hensel et al., 2015), същността на травмите и клиентите (Bober & Regehr, 2006) и броят на годините, прекарани в работа с травмирани клиенти (Bober & Regehr, 2006; Devilly et al., 2009; Pearlman & Mac Ian, 1995), влияят върху развитието на вторична травматизация. Някои проучвания обаче не установяват връзка между съприкосновението с травмирани пациенти и вторичната травматизация (Devilly et al., 2009; Nelson-Gardell & Harris, 2003; Sabin-Farrell & Turpin, 2003) откъдето личи, че просто обемът съприкосновения далеч не е единствената причина за развитието на вторична травматизация.

Проучихме податливостта към травма както с оглед на средната продължителност на работното време, прекарано в пряк контакт с бежанци, така и във връзка с броя бежанци, с които се работи всеки ден, а също и количеството и специфичното съдържание на травматичните преживявания. В допълнение към информацията за средното работно време и броя на бежанците, с които работят, респондентите трябваше да посочат кое от травматичните преживявания от обширен списък (HTQ част IV; Mollica et al., 2004; Vukčević et al., 2016) е било споделено с тях лично от човек, който го е преживял пряко. Както в някои предишни проучвания, резултатите показват, че симптоматиката, свързана с вторична травма, не показва зависимост от количеството съприкосновения с травматични преживявания, когато съприкосновенията се оценяват, отчитайки средното работно време, прекарано в пряк контакт с бежанците, или брой бежанци, с които човек работи ежедневно. Въпреки това, когато съприкосновенията с травматични преживявания се оценяват чрез конкретно травматично съдържание, споделяно с доставчиците на услуги по време на тяхната работа, се вижда, че както съдържанието, така и количеството съприкосновения

имат връзка с вторичната травматизация. Количеството травматични преживявания на бежанците се оказва в пряка зависимост с вторичната травматизация ($r = .137, p = .039$), предимно със симптоми на избягване ($r = .170, p = .010$). Някои специфични травматични истории също са свързани и със симптоми на вторична травматизация. Например тези, които са слушали истории от пътуването за това, че някой се е изгубил и не знае къде да отиде, няма подслон, храна или вода, преживял е тежки телесни повреди, става жертва на сексуално насилие или дискриминация, или лишаване от законни права при задържане – всички са свързани със симптоми на вторична травма (R варира между .132 и .182). От друга страна, доставчиците на услуги, които слушат травматични истории на бенефициентите от родната им страна, като обстрел, пожари, бомбардиране, изгорени или обезобразени трупове, тежки физически наранявания, изтезания, изнасилвания, сексуално насилие, насилствена проституция, убийство на съпруг/съпруга, приятел или член на семейството, насилствен брак, принудителен труд – средно демонстрират по-високи нива на симптоми на вторична травма, предимно избягване и интрузии (r варира между .130 до .199) от тези, които не са имали споменати по-горе истории в своя опит. Накрая, общата продължителност на работата по закрила на бежанците също е свързана със симптомиката на вторичната травматизация ($r = .164, p = .013$), на първо място с честотата и тежестта на интрузиите ($r = .211, p = .001$), но също и със симптоми на избягване ($r = .145, p = .029$).

Като цяло резултатите показват, че специфичното съдържание на травматичните преживявания и продължителното излагане на таква съдържание водят до натрупване на симптоми на вторична травма сред доставчиците на услуги. От друга страна, работното време и средният брой хора, с които се срещат, не личи да оказват въздействие върху типичната симптоматика на вторична травма, което показва, че качеството, а не количеството работа с травмирани индивиди, има отрицателно въздействие върху доставчиците на услуги. Както броят на травматичните преживявания, така и конкретното съдържание на някои от тях, преди всичко преживяванията, които са тежко отклонение от нормалната, „ежедневната реалност“, оказват отрицателно въздействие върху благосъстоянието на човека.

Рискови фактори, свързани с личността

Изследванията върху ролята на механизмите за справяне с вторичния травматичен стрес показват, че готовността за използване на стратегии за справяне зависи от професия, образование и опит (Bober, Regehr & Zhou, 2006; Follette et al., 1994; Manning-Jones et al., 2016). Въпреки че е доказано, че по-образованите и опитни професионалисти вярват в полезността на конкретни стратегии като отдих, грижа за себе си и супервизия, по-малко вероятно е те да отделят време за такива дейности (Bober & Regehr, 2006). Отражението върху ефективността на снижаването на симптомите на вторична травматизация чрез специфични стратегии за справяне не показват зависимост между времето, посветено на стратегиите за справяне и травматичния стрес (Bober & Regehr, 2006; Follette et al., 1994). Само няколко изследвания идентифицират грижата за себе си и подкрепата от семейство и приятели като защитни фактори за вторичния травматичен стрес, докато хуморът, грижа за себе си и поддръжка от колеги прогнозира по-голям посттравматичен растеж (Manning-Jones et al., 2016). Въпреки това, положителната корелация между симптомите на вторичен травматичен стрес и употребата на дезадаптивни механизми за справяне, като лекарства или алкохол, опит да се забрави разказания от клиента за травматичен материал, отреагиране навън с агресия срещу близки хора или оттегляне, отдръпване от близките (Follette et al., 1994), показват, че неефективните механизми за справяне оставят уязвими индивиди в порочния кръг на дистрес.

Оценихме честотата на използване на 15 механизми за справяне, описани в COPE (вж. Carver et al., 1989)¹. Най-силна прогностична роля имат дезадаптивни механизми за справяне със симптоматиката на вторичната травма, наречени избягващи механизми, които могат да се смятат за по-малко полезни и по-малко адаптивни начини за справяне със стреса. Механизмите за справяне, които попадат в този кластер, включват тенденция да се избегне справянето с проблема или стреса. В рамките на тази група механизми за справяне, най-силен предиктор на симптоматиката на вторичната травма се оказа отричането ($r = .220$, $p = .001$), поведенческо ($r = .221$, $p = .001$) и психическо дезангажиране ($r = .261$, $p = .001$) и злоупотреба с вещества ($r = .224$, $p = .001$). С други думи, лицата, които са склонни да избягват да се замислят за справянето

¹ За български изследвания със скалата вж. Ханчева, 2010 и Димитрова & Ханчева, 2021. (Бел. ред.)

с проблем или стресор, като или отказват да повярват, че са реални, или като активно избягват да мислят за това, или просто се дезангажират от него, или ползват психоактивни вещества за облекчаване на въздействието, са показали по-изразени симптоми на вторична травматизация. По същия начин, фокусирането върху емоцията на дистрес и нуждата от вентилиране на тези емоции също се оказва свързано със вторичната травматизация ($r = .219, p = .001$). Такава емоционална реакция на проблем, макар и понякога полезна (например при лична загуба), когато се прилага за продължителен период от време, може да бъде неефективна, да изостри дистреса и да отвлече вниманието от активното справяне и преодоляване (Carver et al., 1989). От друга страна, социално ориентирани механизми, като търсене и получаване на инструментална или емоционална подкрепа, не показват връзка със симптоматиката на вторичната травма. Същото важи и за механизмите за справяне с проблеми, като: планиране, активно справяне и потискане на конкурентни дейности; както и стратегии, фокусирани върху емоциите – положително преосмисляне на проблема, въздържаност, приемане, хумор и обръщане към религията, които зависят от самия човек.

Като цяло резултатите сочат, че сред доставчиците на услуги, работещи с бежанци по време на хуманитарна криза, както и сред професионалисти и доброволци, работещи с различни групи и в друг контекст, неефективните стратегии за преодоляване правят хората по-уязвими за вторична травматизация. От друга страна, не се наблюдава негативна връзка между адаптивните механизми за справяне, т.е. механизмите, които могат ефективно да предотвратят и смекчат негативните ефекти от работата с травмирани бежанци – и вторичната травма. Тези резултати, освен че подчертават необходимостта от понижаване използването на дезадаптивни механизми за справяне, оспорват наличните стратегии за справяне и призовават за още проучвания за намиране на превантивни програми и интервенции, които биха улеснили справянето с вторичната травматизация.

Защо е важна превенцията и ранното откриване?

Вторичната травматизация засяга както професионалния, така и личния живот на доставчиците на услуги. Предишни проучвания показват, че вторичната травматизация влияе върху качеството и ефективността на предоставянето на услуги на нуждаещите се от помощ, оказва влияние върху вземането на решения и може да доведе до напускане на

работа от професионалисти (Figley, 1999). Вторичната травматизация може и да увреди различни аспекти на личния живот, не само ефективността на работното място. Проучванията показват, че тези, които изпитват вторична травма често имат нарушено възприятие за себе си, проблеми във връзката с партньора, със семейството и приятелите, склонни са да странят от социално общуване и да избягват социални контакти (Beaton & Murphy, 1995; Cunningham, 2003; Pearlman & Saakvitne, 1995). Вторичната травматизация може да бъде и източник на емоционален дистрес, психични и соматични разстройства като депресия, тревожност, нарушения на съня, безсъние, симптоми на дисоциация и злоупотреба с алкохол и наркотици (Chrestman 1995; Beaton & Murphy 1995; Chrestman 1995, Cunningham, 2003; Devilly et al., 2009; Pearlman & Saakvitne, 1995). Освен това проучванията показват, че вторичната травматизация е свързана със соматични фактори, сърдечно-съдови заболявания, заболявания на нервната система и стомашно-чревни смущения (Pearlman & Saakvitne, 1995).

Подобни тенденции личат и от нашите изследвания. Резултатите показват, че интрузия, избягване и възбуда като основни симптоматични клъстери на вторичната травма са свързани с тревожност ($r = .485, p = .001$; $r = .548, p = .001$; $r = .613, p = .001$, съответно) и симптоми на депресия ($r = .501, p = .001$; $r = .646, p = .001$; $r = .728, p = .001$, съответно), оценени по Хопкинс списък на симптомите – HSCL-25 (Mollica et al., 2004). Освен това по-ниската удовлетвореност от живота, оценена по MANSA (Priebe et al., 1999), е свързана с честотата и тежестта на интрузиите, избягването и възбудата ($r = -.311, p = .001$; $r = -.393, p = .001$; $r = -.417, p = .001$, съответно). По-точно доставчиците на услуги, изправени пред по-високи нива на вторична травма, демонстрират по-ниско удовлетворение от живота като цяло, както и по-слабо удовлетворение от различни аспекти на живота си, като качество и брой приятелства, финансово състояние, удовлетвореност от работата и свободното време, лична сигурност, жилище, сексуален живот, физическо и психично здраве и т.н.

В съответствие с резултатите от предишни проучвания на психологичното въздействие на вторичната травма върху психичното здраве и благополучие в различни контексти, резултатите, представени тук, допълнително подчертават каква вреда нанася вторичната травма на професионалния и личния живот на доставчиците на услуги, участвали в извънредни ситуации и оказвали помощ на бежанците по балканския маршрут.

Заключителни бележки

Тази глава коментира основните рискови фактори за хората, предоставящи услуги и работещи с бежанци по балканския маршрут по време на европейската бежанска криза. Резултатите от изследването демонстрират значението на факторите, свързани с работата, вторичното излагане на травматично съдържание и дезадаптивните механизми за справяне, за податливостта към отрицателни последици от вторичното излагане на травма. Резултатите показват значимостта на изграждането и поддържането на добра работна структура, предсказуемост, подкрепа и сътрудничество сред колеги, което е мощен инструмент за предотвратяване и смекчаване на симптомите на вторична травматизация. Показахме, че както специфичното съдържание, така и обемът травматични изживявания при доставчиците на услуги увеличава риска от вторична травматизация. Освен това резултатите подчертават, че липсата на адаптивни механизми за справяне е свързана с вторична травматизация, също така рисковете от често използване на дезадаптивни стратегии за справяне вкарват уязвимите индивиди в порочен кръг на дистрес. Накрая обсъдихме многопластовото влияние на вторичната травматизация върху личния и професионалния живот на доставчиците на услуги.

Проучванията на вторична травма имат практическо и научно значение. Нашите резултати показват, че съществува необходимост от разработване на програми, базирани на доказателства, с цел по-добра грижа за доставчиците на услуги, работещи с травмирани хора. Тези програми трябва да се съсредоточат върху укрепването на работната структура и оптимизирането на изискванията чрез предоставяне на подкрепа за персонала чрез установяване на сътрудничество, обучение, супервизия и психологическа подкрепа. Освен това има данни, че развитието на капацитета на хуманитарните работници може да им помогне да изградят адаптивни реакции и да се справят с бремето на съприкосновения с травма. Очакваме бъдещи изследвания да се съсредоточат върху по-слабо изследваните положителни страни на работата с травми, като удовлетвореността от подкрепата и състраданието (Radey & Figley, 2007), викарен/косвен посттравматичен растеж (Arnold, Calhoun, Tedeschi & Cann, 2005) и викарна устойчивост и гъвкавост (Hernandez, Gangsei, & Engstrom, 2007) и потенциала им за предотвратяване и смекчаване на отрицателните ефекти от вторичната травматизация. И накрая, за постигане на консистентност съпоставимост в изследователските практики, е необходимо по-ясно разграничение между понятията, както на теоретично, така и на нивото на изследванията.

Библиография

- American Psychiatric Association. (2013). *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders* (5th ed.). Arlington, VA: Author.
- Arnold, D., Calhoun, L. G., Tedeschi, R., & Cann, A. (2005). Vicarious posttraumatic growth in psychotherapy. *Journal of Humanistic Psychology, 45*(2), 239–263.
- Baird, K., & Kracen, A. C. (2006). Vicarious traumatization and secondary traumatic stress: A research synthesis. *Counselling Psychology Quarterly, 19*(2), 181–188. Retrieved on 9 January 2018 from <https://doi.org/10.1080/09515070600811899>
- Beaton, R., & Murphy, S. (1995). Secondary Traumatic Stress of Crisis Workers: Research Implications. In C. R. Figley (Ed.), *Compassion Fatigue: Coping with Secondary Traumatic Stress Disorder in those Who Treat the Traumatized* (pp. 51–81). Brunner/Mazel Psychological Stress series, No. 23. Philadelphia, PA, US: Brunner/Mazel.
- Bober, T., & Regehr, C. (2006). Strategies for reducing secondary or vicarious trauma: Do they work? *Brief Treatment and Crisis Intervention, 6*(1), 1–9. Retrieved on 3 March 2018 from <https://doi.org/10.1093/brief-treatment/mhj001>
- Bober, T., Regehr, C., & Zhou, Y. R. (2006). Development of the coping strategies inventory for trauma counselors. *Journal of Loss and Trauma, 11*(1), 71–83. Retrieved on 1 March 2018 from <https://doi.org/10.1080/15325020500358225>
- Brady, J. L., Guy, J. D., Poelstra, P. L., & Brokaw, B. F. (1999). Vicarious traumatization, spirituality, and the treatment of sexual abuse survivors: A national survey of women psychotherapists. *Professional Psychology: Research and Practice, 30*(4), 386–393. Retrieved on 11 March 2018 from <https://doi.org/10.1037/0735-7028.30.4.386>
- Bride, B. E., Jones, J. L., & Macmaster, S. A. (2007). Correlates of secondary traumatic stress in Child Protective Services workers. *Journal of Evidence-Based Social Work, 4*(3), 69–80. Retrieved on 7 February 2018 from https://doi.org/10.1300/J394v04n03_05
- Bride, B. E., Robinson, M. M., Yegidis, B., & Figley, C. R. (2004). Development and validation of the Secondary Traumatic Stress Scale. *Research on Social Work Practice, 14*(1), 27–35. Retrieved on 19 December 2017 from <https://doi.org/10.1177/1049731503254106>
- Carver, C. S., Scheier, M. F., & Weintraub, J. K. (1989). Assessing coping strategies: A theoretically based approach. *Journal of Personality and Social Psychology, 56*, 267–283.
- Chrestman, K. R. (1995). Secondary Exposure to Trauma and Self-Reported Distress amongst Therapists. In B. H. Stamm (Ed.), *Secondary Traumatic Stress: Self-Care Issues for Clinicians, Researchers, and Educators* (pp. 29–36). Lutherville, MD: Sidran.

- Corey, G. F. (1991). *Theory and Practice of Counseling Psychotherapy*. Belmont, CA: Brooks Cole.
- Cunningham, M. (2003). Impact of trauma work on social work clinicians: Empirical findings. *Social Work*, 48, 451–459.
- Devilly, G. J., Wright, R., & Varker, T. (2009). Vicarious trauma, secondary traumatic stress or simply burnout? Effect of trauma therapy on mental health professionals. *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry*, 43(4), 373–385. Retrieved on 11 February 2018 from <https://doi.org/10.1080/00048670902721079>
- Figley, C. R. (1988). Victimization, trauma, and traumatic stress. *The Counseling Psychologist*, 16(4), 635–641. Retrieved on 11 February 2018 from <https://doi.org/10.1177/0011000088164005>
- Figley, C. R. (1995). Compassion Fatigue as Secondary Traumatic Stress Disorder: An Overview. In C. R. Figley (Ed.), *Compassion Fatigue: Coping with Secondary Traumatic Stress Disorder in those Who Treat the Traumatized* (pp. 1–20). Brunner/Mazel Psychological Stress series, No. 23. Philadelphia, PA, US: Brunner/Mazel.
- Figley, C. R. (1999). Compassion Fatigue: Toward a New Understanding of the Costs of Caring. In B. H. Stamm (Ed.), *Secondary Traumatic Stress: Self-Care Issues for Clinicians, Researchers, and Educators* (pp. 3–28). Lutherville, MD: Sidran.
- Follette, V. M., Polusny, M. M., & Milbeck, K. (1994). Mental health and law enforcement professionals: Trauma history, psychological symptoms, and impact of providing services to child sexual abuse survivors. *Professional Psychology: Research and Practice*, 25(3), 275–282. Retrieved on 1 March 2018 from <https://doi.org/10.1037/0735-7028.25.3.275>
- Freud, S. (1959). Future Prospects of Psychoanalytic Psychotherapy. In J. Strachey (Ed.), *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud, Vol. XI* (pp. 139–151). London: Hogarth Press.
- Government of the Republic of Serbia. (2014). *Migration Profile of the Republic of Serbia*. Retrieved from www.kirs.gov.rs/docs/migracije/migracioni%20profil%202014.pdf
- Hensel, J. M., Ruiz, C., Finney, C., & Dewa, C. S. (2015). Meta-analysis of risk factors for secondary traumatic stress in therapeutic work with trauma victims. *Journal of Traumatic Stress*, 28, 83–91. Retrieved on 14 March 2018 from <https://doi.org/10.1002/jts.21998>
- Hernandez, P., Gangsei, D., & Engstorm, D. (2007). Vicarious resilience: A new concept in work with those who survive trauma. *Family Process*, 46(2), 229–241. Retrieved on 12 March 2018 from <https://doi.org/10.1111/j.1545-5300.2007.00206.x>
- Jenkins, S. R., & Baird, S. (2002). Secondary traumatic stress and vicarious trauma. *Journal of Traumatic Stress*, 15(5), 423. Retrieved on 2 February 2018 from <https://doi.org/10.1023/A:1020193526843>

- Keller, A. S., Rosenfeld, B., Trinh-Shevrin, C., Meserve, C., Sachs, E., Leviss, J. A., & Ford, D. (2003). Mental health of detained asylum seekers. *Lancet*, 362, 1721–1723. Retrieved on 10 April 2018 from [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(03\)14846-5](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(03)14846-5)
- Makadia, R., Sabin-Farrell, R., & Turpin, G. (2017). Indirect exposure to client trauma and the impact on trainee clinical psychologists: Secondary traumatic stress or vicarious traumatization? *Clinical Psychology and Psychotherapy*, 24(5), 1059–1068. Retrieved on 31 January 2018 from <https://doi.org/10.1002/cpp.2068>
- Manning-Jones, S., De Terte, I., & Stephens, M. (2016). Secondary traumatic stress, vicarious posttraumatic growth, and coping among health professionals: A comparison study. *New Zealand Journal of Psychology*, 45(1), 20–29.
- Maslach, C., Schaufeli, W. B., & Leiter, M. P. (2001). Job burnout. *Annual Review of Psychology*, 52, 397–422. Retrieved on 30 January 2018 from <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.52.1.397>
- McCann, IL, & Pearlman, LA (1990). Vicarious traumatization: A framework for understanding the psychological effects of working with victims. *Journal of Traumatic Stress*, 3, 131–149.
- Mollica, R., McDonald, L., Massagli, M., & Silove, D. (2004). *Measuring trauma, measuring torture: Instructions and Guidance on the Utilization of the Harvard Program in Refugee Trauma's Versions of the Hopkins Symptom Checklist-25 (HSCL-25) and the Harvard Trauma Questionnaire (HTQ)*. Cambridge, MA: Harvard Program in Refugee Trauma.
- Nelson-Gardell, D., & Harris, D. (2003). Childhood abuse history, secondary traumatic stress, and child welfare workers, *Child Welfare*, 82(1), 5–27.
- Pearlman, L. A., & Mac Ian, P. S. (1995). Vicarious traumatization: An empirical study of the effects of trauma work on trauma therapists. *Professional Psychology: Research and Practice*, 26(6), 558–565. Retrieved on 2 February 2018 from <https://doi.org/10.1037/0735-7028.26.6.558>
- Pearlman, L. A., & Saakvitne, K. W. (1995). *Trauma and the Therapist: Countertransference and Vicarious Traumatization in Psychotherapy with Incest Survivors*. New York: W. W. Norton & Company.
- Priebe, S., Huxley, P., Knight, S., & Evans, S. (1999). *Application and results of the Manchester Short Assessment of Quality of Life (MANSA)*. *International Journal of Social Psychiatry*, 45(1), 7–12.
- Radey, M., & Figley, C. R. (2007). The social psychology of compassion. *Clinical Social Work Journal*, 35(3), 207–214. Retrieved on 10 January 2018 from <https://doi.org/10.1007/s10615-007-0087-3>
- Sabin-Farrell, R., & Turpin, G. (2003). Vicarious traumatization: Implications for the mental health of health workers? *Clinical Psychology Review*, 23(3), 449–480. Retrieved on 8 January 2018 from [https://doi.org/10.1016/S0272-7358\(03\)00030-8](https://doi.org/10.1016/S0272-7358(03)00030-8)

- Sprang, G., Clark, J. J., & Whitt-Woosley, A. (2007). Compassion fatigue, compassion satisfaction, and burnout: Factors impacting a professional's quality of life. *Journal of Loss and Trauma*, 12(3), 259–280. Retrieved on 15 December 2017 from <https://doi.org/10.1080/15325020701238093>
- Vukčević, M., Dobrić, J., & Purić, D. (2014). *Mental health of asylum seekers in Serbia*. Belgrade, Serbia: UNHCR.
- Vukčević, M., Momirović, J., & Purić, D. (2016). Adaptation of Harvard Trauma Questionnaire for working with refugees and asylum seekers in Serbia. *Psihologija*, 49(3), 277–299.
- Vukčević Marković, M., Gašić, J., & Bjekić, J. (2017). *Refugees' Mental Health*. Serbia, Belgrade: Psychosocial Innovation Network.
- Weingarten, K. (2003). *Common shock: Witnessing violence every day*. New York, NY: Penguin Group.
- Weingarten, K. (2004). *Common shock: How we are harmed, how we can heal*. New York, NY: Penguin Group.
- Weitkamp, K., Daniels, J. K., & Klasen, F. (2014). Psychometric properties of the Questionnaire for Secondary Traumatization. *European Journal of Psychotraumatology*, 5(SUPPL), 1– 11. Retrieved on 7 February 2018 from <https://doi.org/10.3402/ejpt.v5.21875>

22

ПОМАГАЩИ, ДОБРОВОЛЦИ И ВИКАРНА ТРАВМА

Резултати от семинара

Биляна Станкович

Увод

Експертен работен семинар¹ за косвената травматизация на помагащи на бежанците беше организиран като част от Школата за диалог „Миграция – травма в преход: изследване на социотравматичните корени на работата с бежанци“ (7–15 април 2017 г., Философски факултет в Сараево).

Експертната дискуссионна група по викарна/косвена травма (ВТ) съставена от психолози, експерти по бежански въпроси, изследователи на социална травма и журналисти, които представиха своите различни гледни точки относно: а) концептуални въпроси – какво е ВТ, какви са нейните механизми, последици и как се различава, но също така и как е свързана с някои други категории, важни за разбирането на психичното здраве и благосъстоянието на хората от помагащите професии, занимаващи се с травмирани хора; б) методологични въпроси, свързани с изследвания на ВТ; и в) подходящи подходи за помощ на помагащите във връзка с възникващите практически и етически проблеми. Експерти по бежанци и травма споделиха разбиранията си за конкретни рискове да възникне ВТ в контекста на настоящата бежанска криза и показаха как групи помагащи и доброволци са особено уязвими и

¹ Участници в експертната група: Андреас Хамбургер, Камелия Ханчева, Хорст Кехеле, Маша Вукчевич Маркович, Хрисанти Пападопулу, Биляна Станкович, Даниела Торбица, Весна Андре Заимович. Гости: Владимир Хедрих, Гамзе Йозчюрюмес Билгили, Юриан Круп.

чувствителни към травматичното минало на местните общности. Макар че литературата и опитът акцентират върху рисковете, на които са изложени помощниците и колко е важно да се предоставя своевременно и адекватна подкрепа, това често се пренебрегва в много контексти. Постоянната борба за вече оскъдните ресурси води до положение, при което финансиращите органи и ръководителите на проекти виждат тези услуги като допълнителен разход, а не като нещо съществено и необходимо за висококачествени услуги за бенефициентите.

Рискове и предизвикателства при предоставяне на психо-социална подкрепа в различни контексти

Важни особености на осигуряването на психосоциална помощ (ПСП) и потенциални рискове за професионалните помагачи на място бяха изведени на преден план от самото начало. Даниела Торбица², експерт от Босна, обясни, че дълго време подкрепящите проекти са били за осигуряване на икономическа и практическа подкрепа и едва по-късно постепенно се осъзнава нуждата от психосоциална подкрепа. Въпреки това фактът, че ПСП не е призната като приоритет, води до сериозна липса на персонал – например само седем психолози предоставят ПСП за около 1500 души в рамките на различни проекти. В резултат повечето психолози показват симптоми на бърнаут, викарна травма и дори сериозни проблеми със физическото им здраве. Предложението, че един психолог също може да се нуждае от някаква подкрепа и супервизия идва от международни експерти и първоначално се възприема само като допълнителен разход, но ПСП за помагащите се оказва съществена и реална необходимост. Специфика на ситуацията в Босна е, че много от помагащите професионалисти сами имат история на социална травма поради политическите обстоятелства в миналото – живот в страната по време на война, като бежанци или вътрешно разселени лица, или техни близки, преминали през такива преживявания (например, психолози, които работят с военни ветерани, като самите те са военни ветерани). Този вид травматичен опит в личната им история ги поставя в особено уязвимо положение, когато се сблъскват с нова вълна от страдащи хора и травматични събития.

² Даниела Торбица работи като координатор на проекти за Психично здраве и психосоциална подкрепа (MHPSS), Международната организация по миграция (ИОМ) в Сараево.

Положението в Сърбия е сходно, въпреки че неотдавна са направени подобрения, както подчерта експертът по психично здраве и бежанци Маша Вукчевич Маркович³. Когато започва да работи с търсещи убежище в Сърбия преди десетилетие, години наред тя е единственият психолог в екипа, която провежда всички интервюта и интервенции и много често е в контакт с травмирани хора. Много често работи извънредно, без супервизия или каквато и да е подкрепа и вследствие на това преживява редица симптоми, характерни за вторичната травматизация. Сега, като лидер на организация, която осигурява ПСП за бежанци, тя настоява за различни практики и осигуряване на супервизия и подкрепа за помагачите, както за нейната, така и от много други организации, които работят в помощ на бежанците в Сърбия. Въпреки че много организации се интересуват от подобна ПСП за своя персонал, те понякога не са склонни и заемат защитна позиция, защото се страхуват, че служителите могат да споделят нещо за организацията, което трябва да се пази от обществеността. Правна и институционална несигурност все още присъства на много места в местния контекст и този аспект се появи няколко пъти по време на дискусиите.

Положението в Лесбос, описано от Хрисанти Пападопулу⁴, се характеризира с неотложност и множество предизвикателства, с които помагачите трябва да се справят в работата си. По време на големия приток бежанци (от лятото на 2015 до пролетта на 2016 г.), преди ЕС да сключи споразумение с Турция, всеки ден пристигат хиляди бежанци на брега на Лесбос. Това е ситуация на криза, когато всички помагачи (както професионалисти, така и доброволци), заедно с местното население, са изцяло отдадени на спасяването на бежанците, измъкването им от морето и предоставянето на спешна медицинска помощ и подслон. Помагачите в такава критична ситуация в действителност са изложени не на риск от *викарна* травматизация, тъй като обстоятелствата понякога са пряко травмиращи за тях⁵ (Baum, 2012). След този период на криза ситуацията се променя значително (напр. 40 000 души

³ Маша Вукчевич Маркович е психолог, психотерапевт и директор на Мрежата за психо-социални иновации с десетгодишен опит в предоставянето на ПСП за бежанци в Сърбия.

⁴ Хрисанти Пападопулу, магистър по психология (IPU Берлин), работи на терен с непридружени непълнолетни бежанци на Лесбос, Гърция. Настоящи изследвания: Вторична травма при преводачи, работещи с бежанци и предаване на травмата през няколко поколения.

⁵ Например те често са били свидетели на удавени или сериозно ранени хора.

са пристигнали в Лесбос през март 2016 г. и само 500 през март 2017 г.) и предоставянето на помощ на бежанците, включително центровете за настаняване и подслон, стават много по-добре организирани. Проблемът, с който се сблъскват помагачите сега е, че тъй като положението вече не се характеризира като извънредна ситуация, много чужди агенции и финансиращи институции напускат острова. В резултат броят на помагачите намалява и те не са в състояние да предоставят услуги на бежанците, които все още пристигат всеки месец (в допълнение към тези, които са останали на острова). Освен това помощниците са изправени пред силно чувство на несигурност – те смятат, че настоящата ситуация може лесно да се промени под въздействието на политически фактори извън техния контрол (или дори знание) и че бежанците могат да започнат да пристигат отново с хиляди, което многократно надхвърля възможностите на професионалистите да реагират. Усещането на помагачите, че не са в състояние да помогнат или да предложат достатъчно, беше повтаряща се тема по време на дискусиата и беше призната за важен фактор, допринасящ за викарната травматизация.

Безпомощността на помагачите

В редица трудни обстоятелства помагачите разполагат с много ограничени възможности за интервениране. Психологическите последици от това чувство за безпомощност и важноста да се поддържат границите на професионалните роли бяха обект на оживена дискусия в експертната група.

Едно от основните предизвикателства пред босненските психолози, предоставящи ПСП на бежанци и разселени лица от югославските войни, както е описано от Торбица, произтича от факта, че те посещават хората в домовете им и в местните общности. Много от посетените са не само в тежко психическо състояние или травмирани, но и болни (понякога с влошаващи се или сложни заболявания – страдащи от рак, деменция, алкохолизъм, инвалидност) и живеят в изключително лоши битови условия (например без електричество или течаща вода). Така помагачите се сблъскват с факта, че предоставянето на ПСП не е достатъчно за хората, на които се опитват да помогнат, и е трудно за тях да останат в границите на професионалните си роли, затова те обикновено се опитват да предоставят допълнителна помощ (като им носят храна, помагат с лекарства или търсят допълнителна помощ). Понякога се оказва, че този вид помощ е предпоставка хората да приемат

идеята за психологическа помощ изобщо или да се възползват от нея. Всъщност всички психолози казват, че интервенциите на ПСП често са застрашени да отпаднат поради такива странични проблеми. Така помагачите често се чувстват безпомощни, защото помощта, която те могат да предоставят (като психолози), не е от първа необходимост.

Ситуацията е много подобна за помагачите, работещи с бежанци по балканския маршрут, тъй като има много системни влияния, които не могат да бъдат променени – от високите нива на държавната политика до ежедневните условия в центровете и лагерите. В думите на Вукчевич Маркович една повтаряща се тема, която се появява в групите за подкрепа на помагачите, е очевидната несъразмерност между стремежа на помощниците да помагат и безсилието им по отношение на многото сериозни проблеми, пред които са изправени бежанците (вж. също Virck, 2002). Понякога, когато базови потребности на бежанците не са удовлетворени, те не могат (нямат желание) да говорят с психолози. В такива случаи е трудно за професионалистите да се придържат стриктно към професионалната роля на психолози. Например един от доброволците, предоставящи ПСП на бежанците в Сърбия, обясни, че бежанците понякога кандидатстват за групи за подкрепа, за да могат да спят по време на сесиите, защото за някои от тях това е единствената възможност да спят на сравнително тихо място.

Експертната група допълнително подчерта връзката между безпомощност и викарната травма – негативните емоции на помощниците са тясно свързани с видимата им способност да предоставят помощ и да доведат има видими резултати от работата им. Тази тема отвори пространство за по-нататъшно обсъждане на понятието викарна травма и неговия основен компонент – съпричастност, емпатия.

Концептуални проблеми по отношение на викарната травма: ключовата роля на емпатията

Известно е, че решаващият аспект на ВТ е съприкосновението с разказите на травмирани лица (Valent, 2002). Този аспект може да се използва като подходящ ограничителен критерий, когато преценяваме дали в даден случай имаме ВТ, а не, например, бърнаут. Викарната травма се дефинира като трансформация на вътрешния свят на помощника, произтичащ от емпатичното ангажиране с травматичния материал на клиента (Pearlman & Saakvitne, 1995), така че емпатията се изтъква като

сърцевина на понятието. Андреас Хамбургер⁶ подчерта, че макар безпомощността да е почти сигурен аспект на ВТ, резонансът на разказаното, специфичните емоции, предизвикани у слушателя вероятно чрез контрапренос, са ключов компонент на ВТ. Всички отношения, основани на емпатия съдържат риск от ВТ, така че неадекватното приложение на емпатия може да се разглежда като един от основните фактори в етиологията на ВТ. Ето защо помощниците се нуждаят от обучение и супервизия като терапевти, за да могат да се научат да разпознават и концептуализират какво се случва вътре в тях.

Може да се запитате какво е „твърде много емпатия“, която води до проблемни резултати? Един потенциален отговор на този предизвикателен въпрос бе предложен от Юриан Круп⁷, който посочи опасностите от допускането на определен вид „емоционално заразяване“ по време на емпатични срещи, която прави разграничаването между психолога и пациента проблематично. Понятието емпатия предполага, че съпреживяваме чувствата на другия, но също така осъзнаваме, че *другият* преживява тези чувства, а не ние. Това, което може да се случи на помагачите, страдащи от ВТ, е това „превключване“ – осъзнаването, че не ние преживяваме травмата – да не работи добре, което прави ситуацията на изслушване на травматичните преживявания всъщност травмираща слушателя. Ситуацията може да се влоши допълнително, когато помагачите са по-свързани, сходни и се идентифицират с травмираните, с които работят. Пападопулу подчерта това като един особено важен рисков фактор по отношение на преводачи, тъй като те често идват от същите държави или културно-религиозни групи като бежанците и по-лесно се идентифицират с тях⁸.

⁶ Андреас Хамбургер е професор по психология в Международния университет по психоанализа в Берлин и психоаналитик (DPG). Говорител на мрежата ТТМ/МТТ. Сред основните му научни интереси са социалната травма и свидетелски разкази и психоаналитична супервизия.

⁷ Юриан Круп е психолог и стажант-психотерапевт по образование, работи като научен сътрудник в Международния университет по психоанализа в Берлин.

⁸ Пападопулу призна за особено уязвими преводачите, които принадлежат към първото или второто поколение бежанци.

Методологични предизвикателства при оценката на викарната травма

Експертната дискуссия се съсредоточи и върху методологични въпроси, а именно – налични инструменти за изследване и стратегии за оценка на ВТ. Различни членове на експертната група (Вукчевич, Маркович и Пападопулу), подчертаха проблема с липсата на специално разработени инструменти и следователно – необходимостта от експлораторни, качествени изследвания с цел намиране на адекватни индикатори на ВТ и изграждане на специфични инструменти за оценка. Макар някои инструменти за специфична симптоматика (за ПТСР, депресия, тревожност) да са полезни при изследване на ВТ, те могат да бъдат само отправна точка. Бяха отбелязани и някои ограничения на изследванията, използващи само количествени данни. Въпреки значимостта на изследванията посредством самоописателни въпросници, качествените методи се определят като важно средство за изследване на ВТ, защото използват данни от групите за подкрепа и супервизията. Данните, събрани с конкретната теренна работа с помагачите, бяха признати за изключително подходящи и се повдигна въпросът как да се документират и анализират по-системно.

Няколко важни предизвикателства, свързани с оценката на ВТ, бяха допълнително разработени и обсъдени в групата: да се създаде въпросник, който да е достатъчно конкретен и да обхване всички източници на вероятни травматични преживявания и който да се адаптира за всяка конкретна популация, но да предлага съпоставими данни от различни контексти (Владимир Хедрих)⁹, въпросът за оценка на симптомите на травмата, а не – на излагането на травма (Андреас Хамбургер), значението на оценката на историята на личните травми на помагачите (Baird & Kracen, 2006) и предизвикателства при това, тъй като хората са склонни да бъдат селективни и да назоват само последните травматични събития (Камелия Ханчева)¹⁰.

Биляна Станкович¹¹ повдигна въпроса дали количественото измерване на съприкосновението с травма е подходящо за оценяване

⁹ Владимир Хедрих, доктор по психология, доцент в университета в Ниш, Сърбия. Той е настоящият ръководител на секцията на МТТ в Университета в Ниш.

¹⁰ Камелия Ханчева, доцент по психология на развитието в Софийския университет, психотерапевт, специализиращ в темата за травмата и психопатологията на развитието. Лидер на мрежата МТТ за България.

¹¹ Биляна Станкович, доктор по психология, асистент в Белградския университет, Сърбия. Тя е настоящият ръководител на секцията на МТТ в Университета в Белград.

на ВТ при помощниците. Както практическят опит на експертите, така и наличните изследвания показват, че това не е така – съдържанието на преживяното, т.е. качеството на травматичния опит, е същественият фактор, допринасящ за ВТ (глава 21, този сборник) и трябва да се оценява чрез подходяща изследователска методология. Най-голямото предизвикателство е, че понякога не *съдържанието* на разказа е тежко (или дори травматично) за слушане, а начинът, по който е (*не*)структурирано. Хаотичният разказ, описан от Артър Франк, е страшен и труден за слушане, защото се характеризира със структурни бели петна, некохерентност и липсата на наративен ред (Frank, 1995).

Въпреки че качественият подход беше единодушно признат за най-доброто средство за изследване на викарната/косвената травматизация, а не само за отчитане на наличието ѝ, Хамбургер предупреди, че изборът да се анализират качествени данни не е гаранция, че процесните и имплицитните аспекти на явленията ще бъдат разкрити. В много качествени изследвания, изследователите работят само със съзнателни вербализации на травматични преживявания (например, обикновено се кодира транскрипт от наративно интервю) и по този начин се пренебрегват емоционалните реакции и възпътените чувства. Следователно комплексният феномен ВТ, който обхваща както рефлексивни и вербализирани, така и несъзнателните и опосредствани реакции към травматичното съдържание на другите, изисква многопластов и интердисциплинарен подход, който разчита на някои изобретателни (психодинамично ориентирани) техники – които също така се стремят да анализират и липси, противоречия, несъответствия, некохерентност и неконсистентност.

Как да помогнем на помагащите? Препоръки за практиката

Разглеждането на подходящи практически стъпки и стратегически интервенции се съсредоточи върху видовете таргет групи и цели на интервенциите. Групата изтъкна важноста препоръките да се основават както върху практиката, така и върху наличните резултати от научни изследвания.

Групи за обучение, супервизия и подкрепа за помагащи и доброволци

Както професионалните от помагащи професии (психолози, социални работници), така и доброволците трябва да са подготвени за проблемите, с които ще се сблъскат на терен, особено тези, които са свързани с работата с евентуално травмирани лица. Пападопулу подчерта, че може би психолозите не са основната рискова група за ВТ, защото са обучени на саморефлексия върху емоционалните си и психични състояния, докато преводачи, адвокати и доброволци обикновено нямат никакво обучение или налични ресурси, за да се справят с трудно смилаемото съдържание и косвената травматизация (Howlett & Collins, 2014). Същото важи и за журналистите, които често са в контакт с травматични истории и които допълнително работят под голямо напрежение, както подчерта журналистката Весна Андре Заимович¹². Тя обясни, че нейните колеги много често използват проблемни механизми за справяне (като например откъсване и отричане) и понякога страдат от депресия и тревожност. Освен това натискът „да се представи личната трагедия като новина в най-кратки срокове“ (Заимович) пречи на журналистите да реагират на травматичните истории по рефлексивен и емоционален начин, така че те често имат нужда от някакъв вид обучение или подкрепа, въпреки че такава необходимост често остава неосъзната.

Експертите споделиха опыта си с различни модели на ПСП за помощници. Маша Вукчевич Маркович и нейната организация предоставят ПСП на различни професионалисти и доброволци, които работят с бежанци в Сърбия. Те организират групи за подкрепа на помощници в бежански центрове, както и индивидуално консултиране, супервизия и обучение. Хрисанти Пападопулу работи в организация на Лесбос, където психолози получават супервизия по Skure и пренасят наученото към други колеги в организацията чрез партньорски групи.

Тъй като емпатията се призна като решаващ фактор за разбирането на КТ, фокусът на обучението и менторството трябва да бъде върху подходящото използване на емпатията при контактите с травмирани (Harrison & Westwood, 2009). Въпросът за безпомощността на помагащия отново се появи в контекста на планирането на интервенции за подкрепа. Групата подчерта значимостта на уменията да се осъзнават собствените ограничения. Способността на помагащите да

¹² Весна Андре Заимович, медиен експерт и активист по правата на човека, редактор и създател на Radiosarajevo.ba.

приемат безпомощност в някои ситуации, особено – травматичните, непоносими и неописуеми, се призна за основна цел на интервенцията. Невъзможността да се признаят и приемат ограниченията на професионалната роля и личните способности бяха описани от психоаналитика Андреас Хамбургер като един от аспектите на фантазията за всемогъщество (Almond, 1997).

Интервенциите, предназначени за помагачи професионалисти и доброволци трябва да ги подготвят да изслушват и приемат непредсказуемостта и да ги обучават да вземат адекватни клинични решения. Например трябва ли да се изправят пред човек със спомен за травматично събитие и да дестабилизира функционалните защити, с които живее човекът, или просто да слушат и удържат. Тези клинични решения са още по-сложни и нееднозначни, тъй като липсват научни данни. Освен това помагачите работят в ситуация на криза, която е силно изменчива. Така, добрата клинична преценка е от решаващо значение и клиничното обучение трябва да е един от най-важните критерии при избора на психолози, работещи с бежанци.

Тази точка пренасочи дискусиата към въпроса за подбора на помагачи. Хорст Кехеле¹³ повдигна въпроса дали има някои личностни черти, мотивационни структури, лични истории, които правят определени хора склонни да станат помагачи, но понякога и особено уязвими към ВТ и други негативни психологически последици? Въпросът за мотивацията беше признат за особено важен – не само заявената мотивация, но и имплицитния или несъзнаван мотивационен процес. Камелия Ханчева обясни, че един от симптомите на усложнената реакция на скръб, е дефиниран като „импулсивна нужда да се помага“. Юрий Круп предполага, че мотивацията за помощ може да бъде свързана с лична история на травма, както в образа на „ранения лечител“. Тук някои експерти (Вукчевич Маркович) предупредиха, че втрещването в евентуални уязвимости или дори патологични аспекти на помагачите отклонява вниманието от техните силни страни и потенциал, както е описано в концепциите за устойчивост и гъвкавост, викарен посттравматичен растеж и викарна устойчивост и гъвкавост (Arnold, Calhoun, Tedeschi, & Cann, 2005; Barrington & Shakespeare-Finch, 2013). Въпреки това групата се съгласи, че подборът на професионалисти или добро-

¹³ Д-р Хорст Кехеле, специалист по психосоматична медицина, психоаналитик (IPA), бивш председател на дружеството по Психосоматична медицина и психотерапия в университета в Улм и професор в Международния университет по психоанализа в Берлин.

волци не трябва да се основава на тяхната устойчивост, мотивация или личностни черти. Вместо това, трябва да се обърне внимание на обучение и подкрепа за помагачите, за да развият ефективни стратегии за справяне и устойчивост.

Необходимостта от структура и ясни граници: решаване на организационните проблеми и планиране в ситуации на непредвидимост

Организационните аспекти са признати за важни рискови фактори както от присъстващите експертите по бежански въпроси, така и в предишни изследвания (Chrestman, 1995; Devilly, Wright, & Varker, 2009; Pross & Schweitzer, 2010; глава 21, този сборник). Изключително дългото работно време поради непредвидими ситуации и допълнителни часове за обучения, групи за рефлексия и супервизия (Пападопулу) представлява сериозен проблем. Работата на повикване често пречи на личния живот. Едно предложение (Вукчевич Маркович) е всичко, свързано с обучението и ПСП за помощниците, да се организира в рамките на работното им време. В противен случай те са ангажирани със същото травматично съдържание дълги часове през деня, което може значително да допринесе за ВТ.

Въпреки че помощниците работят в ситуации на криза, Вукчевич Маркович подчерта, че организацията трябва да очаква непредвидени ситуации и има разработен план за действие при спешност. Така няма да е въпрос за лично решение на помагачите и тяхната способност/готовност да определят граници, тъй като проблемът може да се реши на ниво организация, което може да предотврати негативни последици като бърнаут и ВТ. Важно е отговорните хора в организацията да поддържат ясна структура на работа и отговорности.

По-нататък в дискусиата беше повдигнат още един важен въпрос относно идеологията на претоварването на помагачите и очакванията те да се жертват. Някои от експертите (Вукчевич Маркович, Станкович) предполагат, че понякога мотивацията на помагачите (или дори експертизата им) се оценява на основа на готовността им да работят извънредно и винаги да са на разположение. Смята се, че човек, посветен и достатъчно мотивиран, ще може да работи дълги часове и да е отдаден, независимо колко тежка е ситуацията. Това утвърждава един вид самоселекция и делегира цялата отговорност за тяхното психично здраве и благополучие върху самите тях. Напротив, това, което трябва

да се насърчава като отговорна организационна практика, е поемане на отговорността за определяне на границите на работното време и професионалните роли.

Отговорността за проблемни работни практики, които биха могли да допринесат за бърнаут и ВТ, е поне отчасти на донорите (финансиращите институции), които очакват помощниците да работят на много дълги смени, без предоставена супервизия и подкрепа. Единствена възможна стратегия, достъпна за лидерите на организациите, би могла да бъде да отхвърлят предложения от донори, които настояват за такива проблематични условия на труд (Вукчевич Маркович), дори ако професионалистите предложат да работят при такива условия. Положението е още по-сложно и етично двусмислено в страни, където няма достатъчно възможности за работа и заплатите и условията на труд не са удовлетворяващи в повечето сфери на труд (каквото е случаят в повечето от обсъжданите страни, например Босна и Херцеговина, Сърбия и Гърция).

Както вече беше посочено, обсъждането на структурните и организационни аспекти отново се появи многократно по време на работните сесии. Експертите може би смятат този аспект за най-лесно повлияван и такъв, който им дава чувството за агентност. Въпреки това психотерапевтите с психодинамична практика (Ханчева, Хамбургер) разпознават дискутирането и настояването за постигане на организационно-структурни решения като защитна реакция на избягване от страна на участващите експерти, след като е повдигнат въпросът за емпатията и безпомощността на помагачите. Въпреки че значението на ясните граници, контрол и структура също беше подчертано в контекста на емпатия, беше заявено също, че толерантността към хаоса и неорганизираните аспекти на преживяването е също толкова решаваща, тъй като тя позволява да се реагира и помага на другите.

Закрила

Когато донорите и организациите оформят своите проекти и разпределението на ресурсите, на ПСП може да се отдава по-малко внимание отколкото на осигуряването на храна, подслон, или безопасност. Осигуряването на ПСП за помощници може да е още по-ниско в списъка с приоритети и най-вероятно именно това перо се жертва първо, когато финансирането се свие. За да се повлияе на такова отношение, се предложи решение – да се планират и провеждат на терен повече сравни-

телни изследвания, които да предоставят данни за неблагоприятните последици за помагащите, на които не се осигурява ПСП и подкрепа. Администраторите, които никога не са работили на терен или директно с бежанци, се впечатляват от писмени свидетелства за тежки случаи. Следователно, пред управленци, донори и ръководители на НПО, е изключително важно да се съобщават негативните последици от непредоставянето на обучение и ПСП за помагащите и да се изтъква важността от подкрепа на добри, но изискващи ресурс, практики.

Загубени в превода: предизвикателствата на работата с преводачи

Помагащите и организациите, работещи с бежанци, срещат много предизвикателства, свързани с езиковите и културни бариери¹⁴. Устните преводачи играят решаваща роля в този процес, тъй като те действат като езикови и културни посредници. Експертната група обсъди някои предизвикателства, които възникват, когато професионалисти са изправени пред ситуация да предоставят психосоциална подкрепа, без да могат да говорят директно с хората.

Хрисанти Пападопулу обясни, че по време на работата си на Лесбос тя активно насърчава преводачите да прекъсват сесията, ако усещат необходимост да добавят или изяснят нещо от културна гледна точка, което на практика се случва доста често. Понякога устните преводачи посочват, че някои въпроси може да изглеждат странни или твърде нетактични, или някои квалификации могат да звучат като обида, например, когато идват от жена. По-нататък тя подчерта колко е важно преводачите да бъдат въвеждани в процеса на ПСП и ролята на професионалистите от помагащите професии при обсъждането на всеки нерешен въпроси с тях. Ето защо е от решаващо значение да бъдат обучени устните преводачи за работа с психолозите, заключи Вукчевич Маркович. В противен случай е възможно те да сметнат поведението на психолозите за объркващо и да прекъсват интервенциите с въпроси.

¹⁴ Андреас Хамбургер предположи, че един от начините за преодоляване на езиковата бариера е да се разчита на някои по-малко вербални интервенции, като същевременно се предостави ПСП на бежанци (например терапия с изкуство или телесни движения). Има примери за такива интервенции, които вече се прилагат в консултативни центрове в Германия и в цяла Европа (вж. глава 20, този сборник).

Експерти предложиха като най-ефективна стратегия психолозите да се обучават как да работят с преводачи и преводачите – как да работят с психолози и потенциално травмирани хора, в идеалния случай – по едно и също време.

Групата се съгласи, че преводачите всъщност изграждат мостове не само между езиците, но и между културите, те допринасят за развитието на чувствителността и разбирането на психолозите за културните и религиозни различия. Ето защо е важно да се подкрепят преводачите и да се изградят екипи от професионални помагачи и преводачи, обучени и свикнали да работят заедно.

Библиография

- Almond, R. (1997). Omnipotence and Power. In C. S. Ellman & J. Reppen (Eds.), *Omnipotent Fantasies and the Vulnerable Self* (pp. 1–37). Northvale, NJ: Jason Aronson.
- Arnold, D., Calhoun, L. G., Tedeschi, R., & Cann, A. (2005). Vicarious posttraumatic growth in psychotherapy. *Journal of Humanistic Psychology*, 45(2), 239–263.
- Baird, K., & Kracen, A. C. (2006). Vicarious traumatization and secondary traumatic stress: A research synthesis. *Counselling Psychology Quarterly*, 19(2), 181–188.
- Barrington, A. J., & Shakespeare-Finch, J. (2013). Working with refugee survivors of torture and trauma: An opportunity for vicarious post-traumatic growth. *Counselling Psychology Quarterly*, 26(1), 89–105.
- Baum, N. (2012). Trap of conflicting needs: Helping professionals in the wake of a shared traumatic reality. *Clinical Social Work Journal*, 40(1), 37–45.
- Birck, A. (2002). Secondary traumatization and burnout in professionals working with torture survivors. *Traumatology*, 7(2), 85–90.
- Chrestman, K. (1995). Secondary exposure to trauma and self-reported distress among therapists. In B. H. Stamm (Ed.), *Secondary Traumatic Stress: Self-Care Issues for Clinicians, Researchers, and Educators* (pp. 29–36). Lutherville, MD: Sidran.
- Deville, G. J., Wright, R., & Varker, T. (2009). Vicarious trauma, secondary traumatic stress or simply burnout? Effect of trauma therapy on mental health professionals. *Australian & New Zealand Journal of Psychiatry*, 43(4), 373–385.
- Frank, A. W. (1995). *The Wounded Storyteller: Body, Illness, and Ethics*. Chicago: University of Chicago Press.
- Harrison, R., & Westwood, M. J. (2009). Preventing vicarious traumatization of mental health therapists: Identifying protective practices. *Psychotherapy Theory, Research, Practice, Training*, 46(2), 203–219.

- Howlett, S. L., & Collins, A. (2014). Vicarious traumatisation: risk and resilience among crisis support volunteers in a community organisation. *South African Journal of Psychology*, 44(2), 180–190.
- Pearlman, L. A., & Saakvitne, K. W. (1995). *Trauma and the Therapist: Countertransference and Vicarious Traumatization in Psychotherapy with Incest Survivors*. New York: W. W. Norton & Company.
- Pross, C., & Schweitzer, S. (2010). The culture of organizations dealing with trauma: Sources of work-related stress and conflict. *Traumatology*, 16(4), 97–108.
- Valent, P. (2002). Diagnosis and Treatment of Helper Stresses, Traumas, and Illnesses. In C. R. Figley (Ed.), (pp. 17–37). Psychosocial Stress series, No. 24. New York: Brunner-Routledge.

